

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

SƏBİNƏ MƏMMƏD QIZI ALMƏMMƏDOVA

**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA
TERMİNLƏRİN NİZAMASALMA PROSESİNİN
NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ**

BAKI – 2016

Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.

Elmi redaktor: *fil.e.d., professor Sayalı Sadıqova*

Rəyçilər: *fil.e.d., professor Rauf İsmayılov*
fil.e.d., professor Qara Məşədiyev

Alməmmədova S.M. *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.*
“Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin nizamasalma prosesinin nəzəri problemləri”. Bakı, 2016, səh.

Monoqrafiyada Azərbaycan dilində alınma terminlər, onların nizamasalma prosesi, terminoloji lüğətlərdə verilmə üsullarının nəzəri problemləri və unifikasiya yolları tədqiq olunmuşdur.

ÖN SÖZ

Müasir dövrdə dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsi, dünya miqyasında gedən qloballaşma prosesləri, bir tərəfdən sözalmanı sürətləndirməklə alınmaların çoxalmasını, digər tərəfdən müxtəlif dillərdə istifadə olunan yeni alınma sözlərin bir-biri ilə həm ifadə, həm də məzmun planında oxşarlığının artmasını zəruri edir. Ölkəmizin dünyaya inteqrasiyası, beynəlxalq münasibətlərin sürətli inkişafı, xüsusən Qərbin aparıcı dövlətləri ilə bir çox sahələrdə qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi dilə alınmaların daxil olma prosesini gücləndirir. Müxtəlif dillərin eyni söz və terminləri alması meyillərinin güclənməsi hazırkı dövrdə gedən ictimai-siyasi, sosial və mədəni proseslərlə şərtlənir. Bu sahədə elm və texnikanın tərəqqisi, məişətə yeni texniki məhsulların sürətlə daxil olması da xüsusi rol oynayır. Bu prosesdə dilin öz daxili imkanları ilə yanaşı, başqa dillərdən alınmalar hesabına zənginləşmə gedir və dilin lüğət tərkibində xüsusi bir lay təşkil edən alınmalar sistemi yaranır. Dünya dillərinin terminoloji tərkibində alınma terminlər hazırda xüsusi çəkiyə malikdir. Bu terminlər arasında müxtəlif dillərdə eyni mənada və eyni səs cildində olan alınma terminlərin çoxluğu da diqqəti cəlb edir. Hər bir dilin lüğət tərkibi tarixi inkişaf prosesində müxtəlif dillərin təsiri altında alınma sözlərlə zənginləşmişdir. Bunun əsas səbəbi daha çox təmaslı dil əlaqələri olmuşdur. Elmlərin inkişafı və differensiasiyası, təhsil prosesinin genişlənməsi, texniki nailiyyətlərin tətbiqi və istifadəsinin artması dillərdə sahə terminologiyalarının formalaşmasının əsasını qoymuş və terminlərin bir dildən başqa dillərə keçməsi prosesi baş vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlərə və terminlərə dair müxtəlif tədqiqatlar aparılsa da, alınma terminlərin unifikasiya və standartlaşma yolları dilçilikdə monoqrafik tədqiqat obyektı olmamışdır. Bu terminoloji laya aid anlayışların təyini, terminin ümumişlək sözə çevrilməsi, alınma sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, onların dildə mənimsənilməsi prosesi həllini gözləyən məsələlərdəndir. Bununla yanaşı alınma terminlərin elmi dilin vahidləri kimi dildə unifikasiya prosesi, onların leksik-semantik, struktur-qrammatik, funksional xüsusiyyətləri, mənşəyi, alınma prosesinə təsir göstərən amillər,

onların inkişaf istiqamətləri, mənimsəmə mərhələləri sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bütün bu problemlər Azərbaycan dilində alınmaların nizama salınması və standartlaşdırılması yollarının kompleks şəkildə tədqiqini aktuallaşdırır. Hazırda ingilis dilinin dünyada geniş yayılması, onun beynəlxalq dil statusu qazanması, yeni anlayış, əşya, hadisə və münasibətləri adlandıran sözlərin bu dil əsasında formalaşması ingilis dili ilə əlaqələrin diqqət mərkəzinə çəkilməsini zəruriləşdirir. Azərbaycan dilində əlaqələrin uzun müddət vasitəçi dilin iştirakı ilə getməsi, ingilis dilindən sözlərin birbaşa alınması, tərcümənin özünəməxsus rol oynaması bu amillərin təsiri ilə leksik sistemdə baş vermiş dəyişmələrin xüsusiyyətlərinin həm dil əlaqələri, həm də sözləmə baxımından öyrənilməsi aktual məsələlərdəndir. Monoqrafiyada dil əlaqələrinin fərqli formalarının (təmaslı və təmassız) Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirməsinə təsiri, onların assimilyasiya prosesi qanunauyğunluqları müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan dilində alınmaların fonetik, qrammatik, semantik xüsusiyyətləri və dildə qeyd olunan səviyyələrdə mənimsənilməsini şərtləndirən amillər və standartlaşdırma formaları ətraflı şəkildə tədqiq olunmuşdur. Alınmaların leksik-semantik və qrammatik baxımdan ödəməli olduğu tələblər, alınmalarda baş verən semantik proseslərin dildə təzahürü, terminoloji sistemdə baş verən paralelliyin aradan qaldırılması yolları müəyyənləşdirilmişdir. Yəni alınma sözlərin semantikasında baş verən dəyişmələr, bu sözlərin dilimizdə müxtəlif səviyyələrdə (fonetik, qrammatik, semantik) mənimsənilməsi unifikasiyanın əsas yollarından biridir. Bu baxımdan sözlərin səbəbləri, mənbələri, alınma yolları, tipləri və formaları, eləcə də, alınmalarda baş verən semantik dəyişmələr araşdırılmışdır. Bununla yanaşı alınma terminlərin elmi dilin vahidləri kimi dildə unifikasiya prosesi, onların leksik-semantik, struktur-qrammatik, funksional xüsusiyyətləri, mənşəyi, alınma prosesinə təsir göstərən amillər, onların inkişaf istiqamətləri, standartlaşma yolları sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

*Filologiya elmləri doktoru,
professor Sayalı Sadıqova*

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA TERMİNLƏRİN NİZAMASALMA PROSESİ

1.1. Nizamasalma prosesinin konseptual əsasları

Alınmaların nizamasalma prosesi yəni, alınma terminlərdə dubletlilik, çoxmənalılıq və terminyaratma prosesində unifikasiya nəzərdən keçirilir. Bu prosesin həyata keçirilməsində terminlərin spesifikasiyasının müəyyənlişməsi tələb olunur. Yəni, alınmaları dildə mənimsəmə formaları həyata keçirilmədən unifikasiya aparmaq qeyri mümkündür. Alınma terminlərin nizamasalma prosesində termin anlayış uyğunluğu həll edilməli, anlayışların dəqiq və birmənalı təyini və müəyyən bir sahədə xüsusi funksiya daşması prosesi həll olunur. Bununla yanaşı alınma terminlərin nizamasalma prosesində müvafiq sahədə işlənməsi və müəyyən sistemə daxil olması həlledici amil kimi nəzərə alınmalıdır. Yəni nizamasalma prosesində söz semantikasından fərqli olaraq termin semantikasına baxılır. Bununla da, alınma terminlərdə terminologiyada olduğu kimi anlayışla dil mənaları bir sintez kimi götürülür və nizama salınmada müəyyən sahə anlayışlarının dəqiqləşdirilməsi və sistemə gətirilməsi nəzərdə tutulur. Hər bir sahənin inkişafı onun anlayışlarının sistemə salınması ilə birbaşa əlaqədardır. Nəzərə alsaq ki, müxtəlif sahələrin terminologiyasının formalaşmasının mühüm bir hissəsini alınmalar təşkil edir. Deməli, alınmaların nizama salınması dilçiliyin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir. Alınmaların nizama salınması üçün bazis rolunu dilə daxil olunan alınmalar təşkil edir. İlk növbədə alınmalar müxtəlif elm sahələrində səpələnmiş şəkildə olur. Bəzən mətbuatda, elm sahələrində bir terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsi qeyd olunur. Məsələn, multimedia – 1. bir yüksək sürətli verilənlər seli daxilində çoxlu sayda müxtəlif növ informasiya qiymətlərindən ibarət verilənlərin sintaktik strukturu. 2. multimedia vasitələri – audio, video və mətn sellərinin inteqrasiyası ilə generasiya və yaxud veriliş təşkil edən proqram və aparat vasitələri. 3. informasiya texnologiyalarında

məlumatların işlənməsi, saxlanılması və müxtəlif kanallarla yayılması. Göründüyü kimi, bir termin bir neçə mənəni ifadə etmişdir. Eləcə də “nulifikasiya” alınma termini iqtisadiyyatda iki mənada – 1. ləğv etmə, hər hansı bir qanunun etibarsız olmasını etiraf etmək, eləcə də 2. pul həddindən artıq qiymətdən düşdükdə dövlət qanunverməklə əvvəlki pul nişanının ləğv edilməsi mənalarında işlənir. Bütün bunlar dilə daxil olan alınmaların nizamlanmasına bir problem kimi qarşıda qoyur. Eləcə də, alınma terminlərin dilə daxil olması dublet və omonimlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, leksikoqrafiya-lüğətçilik, konativ-intensiv, kvantitativ-kəmiyyət, kakafenizmin-disfenizmi, kalliqrafiya-xəttatlıq, metateza-yerdəyişmə, paraxronik-diaxronik, semalogiya-semasiologiya, semantika-semosiologiya, artikulyasiya-səsin məxrəci kimi dubletlər dilçilik terminologiyasında paralel şəkildə işlənir. Ona görə də anlayışların dəqiqləşdirilməsi terminin müəyyənləşdirilməsi nəticəsində bu nöqsanlar qeydə alınır və sistemə salınma zamanı anlayışlar qruplaşdırılır. D.S.Lotte elmi-texniki terminologiyanın nizama salınmasını terminologiyanın ümumi məsələlərinin ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirilməsi və öyrənilməsi, termin anlayışının dəqiq təyini, anlayışlar sisteminin qurulmasını, terminlər sisteminin yaradılmasını, terminə qoyulan tələblərin dəqiqləşdirilməsi və termin yaradıcılığının tədqiqi ilə sıx əlaqədə olmasını göstərmişdir (210, 48). Nizamasalma prosesində bu cəhətlərlə yanaşı onların mənimsənilmə formaları da nəzərə alınmalıdır. S.Sadıqovanın qeyd etdiyi kimi nizamasalma prosesində aşağıdakı ardıcılıqlar nəzərə alınmalıdır. 1. sahəni əhatə edən elmi ədəbiyyatların öyrənilməsi; 2. anlayışların seçilməsi; 3. anlayışların toplanması və qruplaşdırılması; 4. anlayışların təriflərinin təyini; 5. terminlərin sistemləşdirilməsi (92, 156). Deməli, bir terminin eyni sahədə və müxtəlif sahələrdə, müxtəlif şəkildə ifadə olunması alınma terminlərdə mənə dolaşıqlarının yaranmasına səbəb olur.

Alınma terminlərin nizama salınmasında da müəyyən qanunauyğunluqlar əsas götürülür. S.Sadıqovanın qeyd etdiyi kimi termin semantikasında iki cəhətə xüsusi fikir vermək lazımdır. Yəni, termin semantikasi ikilidir, anlayış və dil mənalarının sintezidir. Alınma terminlərinin dilin qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırılma-

dan hazır şəkildə işlədilməsi formaları da özünü göstərir. Məsələn, blitter, blok, botoks, boyent, braker, brouzer, bukmark kimi terminlər olduğu kimi hazır şəkildə qəbul edilmiş və dildə sabitləşmişdir. Belə alınma terminlər ümumişləklilik qazanmasa da dar ixtisas sahələrində müstəqil şəkildə işlənir və bu cür vahidlər tərtibatında və işlənməsində liberal münasibət bəslənir. Lakin, ictimai-siyasi terminologiyada işlənən alınma terminlərə münasibət başqa cürdür. Belə ki, alınma terminin düzgün tərtibi terminoloji sistemdə başqa dilə məxsus terminoloji vahidin mənbə dildəki formasına maksimum dərəcədə yaxın olsa da dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır. Ona görə də elmi terminlər sabit bir sistem olması ilə müəyyən bir sahə sistemi daxilində mövcudluğu ilə fərqlənir və ictimai-siyasi leksikada işlənən alınma terminlər isə daha çox anlaşılıqlı olur və tədricən ümumişlək leksikaya keçir. Buna görə də nizamasalma prosesində aşağıdakı hallar əsas götürülməlidir. 1. anlayışı ifadə edən alınma termin birdir və dubletlər aradan qaldırılmalıdır. 2. eyni anlayışı ifadə edən bir neçə termin mövcuddursa, onlardan daha dəqiqi anlayışa ekvivalent olanı götürülməlidir. 3. anlayışı ifadə edən termin yoxdursa ona uyğun ekvivalent terminin mənimsənilmə formaları müəyyənləşdirilməlidir. Terminologiyada çoxmənalılıq terminlər üçün qoyulan prinsiplərin gözlənilməməsini bildirən cəhətlərdən biridir. Bu səbəbdən də terminlərin nizama salınması çoxmənalılığının aradan qaldırılmasının mühüm mərhələlərindən biri hesab olunur. Alınma terminlərdə çoxmənalılığın aradan qaldırılması izahlı lüğətlərin tərtibatında nəzərə alınması mühüm amillərdən biri hesab olunmalıdır. Belə ki, bu prosesdə alınma terminin əsas terminoloji mənası təyin edilir. Məsələn, skaner alınma termini informatikada müxtəlif mənada işlənir 1. Mətnlərin foto və ya qrafik təsvirlərin kompüterin yaddaşına ötürülməsini təmin edən optik qurğu. 2. Faksimil veriliş qurğularında qrafik verilənlərin daxil edilməsi sistemlərində şəkil skanlaşdıran qurğu. 3. Sıqnal formalaşdırıcısı. 4. prosesə başlamaq, dayandırmaq və ya ştrix-kodu oxumaq üçün kodlaşdırılmış verilənləri optik, elektromaqnit və elektron çevrilmələr vasitəsilə elektrik idarəetmə signallarına transformasiya edən cihazdır. Bununla yanaşı bir alınma termin müxtəlif sahələrdə ayrı-ayrı mənalarda işlənir. Məsələn,

konversiya – 1. Hərbi-sənaye şirkətinin xalq tələbatına uyğun məhsullar istehsal edən şirkətə çevrilməsi (yaxud əksinə). İkinci dilçilikdə bir nitq hissəsinə aid olan sözün cümlədə başqa nitq hissəsi kimi işlənməsi. Nizamasalma zamanı bu mənaların müxtəlif elm sahələrində işlənmə formaları nəzərə alınmalıdır. Bununla da terminlərin nizamasalma prosesində sahə terminologiyalarının əsas hissəsi müəyyənləşir və dublet cərgədə digər variantlar atılır və əsas variant saxlanılır. Alınma sinonim terminlər işlənmə məqamına görə nizamasalma prosesində diqqəti cəlb edir. Lakin terminologiyada sinonim terminləri yox, dubletlərin işlənməsi daha məqsədəuyğundur. Terminologiyada aparılan tədqiqatlarda isə dublet əvəzinə sinonimlər daha çox işlənir. M.İsmayılova yazır: “Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində müxtəlif sahələrə aid terminlərin standartlaşdırılması məsələləri həll olunmamışdır. Buna görə də sinonim cərgəyə daxil olan terminlərdən hansının standart kimi qəbul edilməsi məsələsi də hələlik açıq qalmaqdadır” (51, 161).

Məsələn, dilçilikdə artikulyasiya və məxrəc terminləri dublet kimi işlənir. Ancaq nizamasalma prosesində məxrəc termininin işlənməsi daha məqsədəuyğundur. Eləcə də monolinqvizmi birdillik, monosemantik təkmənalı, monosemiya təkmənalılıq, sinharmoniya əvəzinə ahəng qanunu kimi işlənməsi nizamasalınmada həyata keçirilməlidir. Hər ikisi, dublet olan alınma terminlərdən isə dilə daha çox uyğun gələn – məsələn, paraxronik-diaxronik, politoniya-politonizmi, annomasiya-paronomaziya kimi terminlərdən dilin qanunauyğunluqlarına tabe olanlar saxlanılaraq sahə terminologiyalarında işlənilməlidir. Göründüyü kimi, elm və texnikanın bir sıra sahələrində bir anlayış, bir neçə terminlə ifadə olunursa o, sinonim kimi verilmişdir. Lakin, hazırkı dövrdə terminoloji tədqiqatlarda “dublet” termini daha geniş şəkildə işləklilik qazanmışdır və nizamasalma prosesində də bu problemin həllinin ümumi prinsipləri vardır. Şübhəsiz bu ümumi prinsiplər alınma terminlərlə də bağlıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dublet terminlərdə milli terminlərə daha çox üstünlük verilməlidir.

Alınma sözlərin bir qismi öz fonetik tərkibini dəyişərək sözalan dilin fonetik və qrafik qaydalarına uyğunlaşır.

Buna görə nizamasalma prosesində nəzərə almaq lazımdır ki, alınan sözlər əslinə uyğun şəkildə işlədilər bilmir, öz milli formasını itirir, fonetik dəyişikliyə uğrayır, yeni fonetik tələb əsasında yeni tələffüz normalarına uyğunlaşmalı olur. Bir sözlə, onlar fonetik tərkibini, morfoloji strukturunu və mənasını mühafizə edə bilmir. Alınma sözün səs tərkibi, eləcə də xarici qışası nəinki dəyişir, həmçinin fonetik substitusiyanın müvafiq qanunlarının tələbinə məruz qalır. Səs qışasının təbii dəyişməsinin sistemli və qanunauyğun normaları qorunur.

Ümumiyyətlə, hər bir söz başqa dilə keçərkən o dilin fonetik sisteminə uyğunlaşmalı olur. Belə bir tələb nəticəsində sözdə çox müxtəlif şəkildə fonetik dəyişiklik baş verir.

İngilis dilində sözün tərkibində olan səslər Azərbaycan dilində özünə yaxın prototiplərlə ifadə olunduğundan başa düşülür və ingilis dilindən alınma sözlərdə, əsasən sait səslərdə dəyişikliklər baş verir. Bunun əsas səbəbi ingilis və Azərbaycan dili sairlərinin tipoloji cəhətdən fərqlənməsidir. Bu xüsusiyyəti bir çox ingilis mənşəli alınmalarda da müşahidə etmək mümkündür. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə keçən sözlərdə səslərin düşməsi iki şəkildə özünü göstərir: a) bəzən də sözlərin ortasında gələn qoşa samitlərdən biri Azərbaycan dilində ixtisar edilir. Məsələn, bulldog sözü Azərbaycan dilində buldoq formasında işlədilir. Çünki Azərbaycan dilində iki və ya üç samitin yanaşı işlənməsi xarakterik deyildir.

b) ingilis mənşəli sözlərdə bəzən sonuncu sait ixtisar olunur. Məsələn, fanepa, fabrika sözlərində «a» sait səsi ixtisar edilir, nəticədə həmin sözlər faner və ya fabrik formasında dilə daxil olur. Eyni zamanda, həmin fikri not (ingilis dilində nota) sözü haqqında da demək olar. Eləcə də ingilis dilindən alınan terminlər transkripsiya olunanda onlarda fonetik qabıq saxlanılır və alınan sözlər orijinala yaxın vəziyyət alır, məsələn, time [taimı] > taym, football [fu:tbol:] > futbol və s. Onu da qeyd etmək ki, fonetik prinsiplə yazılan sözlərin əksəriyyəti ingilis mənşəlidir. Bu da təsadüfi deyildir çünki ingilis dilinin əlifbası latın qrafikası əsasında tərtib olunmasına baxmayaraq, bu əlifbanın əsasında fonetik prinsip deyil, tarixilik prinsipi dayanır. Bu o deməkdir ki, ingilis dilində səs-hərf münasibəti fonetik mövqedən fərqlənir, yeni eyni səsi müxtəlif

hərflər ifadə edə bildiyi kimi, eyni hərflər də müxtəlif cür oxuna bilir. Bu səbəbdəndir ki, ingilis dilindəki sözlərin əksəriyyəti başqa dillərə transkripsiya olunur, məsələn, aut<out [aut], insayd<inside [insaid], kloun< clown [kloun], kotec< cottage [kotid3], tost<toast [toust], boykot<boycott [boikot], nokdaun<knockdown [nokdaun], raund<round [raund] və s.

Fonetik cəhətdən baş verən digər bir dəyişiklik isə bəzi alınma terminlərdəki bir səsin başqa səslə əvəz olunmasıdır: granulation-qranulyasiya, distribution-distributivləşmə, divergence-divergensiya, disjunction-disyunksiya, decimation-desimasiya və s. (47, 453).

Alınma terminlər o zaman nizama salınır ki, reseptor dilin daxili xüsusiyyətlərinə uyğunlaşır; onlar milli dilin fonetik və qrammatik normalarına uyğun gəlmədikdə isə milli sözlərlə kəskin təzad təşkil edir. Buna səbəb sözlərin fərqli dil sistemlərinə mənsub olmasıdır. Aydınır ki, ingilis və alman dilləri Azərbaycan dilindən tamam fərqli dil sistemlərinə daxildir. Bu dillərin tərkibində qoşa sait və samit hərflər birləşmələri, bir neçə saitin birləşərək bir sait kimi tələffüzü, sait-samit birləşməsinin sait kimi oxunması, sait və samitlərin xüsusi fonetik vəziyyətdən asılı olaraq oxunuşu və s. əlamətlər dilimiz üçün xarakterik deyildir. M. Məmmədov fransız və Azərbaycan dillərinin spesifik fonetik keyfiyyətlərindən bəhs edərkən belə nəticəyə gəlmişdir ki, Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan hər hansı bir fonetik xüsusiyyət və əlamət nisbətən çətin və gec mənimsənilir (82, 60).

Bu baxımdan N. Məmmədov ədəbi dilimizdəki ingilis mənşəli sözləri yazılış və fonetik tərkibinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır: Yazılış və fonetik tərkibini dilimizdə saxlayanlar; Yazılışına görə fərqlənən, lakin fonetik tərkibcə dilimizə yaxın olan sözlər; Həm yazılış, həm də fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən ingilis sözləri (75, 26). İngilis mənşəli delphi sözündəki iki samit “lp” “f” səsi ilə tələffüz olunduğuna görə delfi şəkilində tələffüz olunur və elə də yazılır. Yaxud da, dispatcher sözündə “a”, “e” ilə sonra “sh” “ç” ilə əvəzlənərək dispetçer kimi mənimsənilmişdir.

İngilis mənşəli businessman, genfleman, hockey sözlərindəki ə və h səslərinin rus ədəbi dilinə uyğun olaraq «ə» və «x» səsləri ilə

əvəz edildiyini qeyd edir. Azərbaycan dili rus dilinin təsiri ilə bu sözlərdə olan «ə» səsini «e», «h» səsini «x» kimi qəbul etmişdir. Halbuki, Azərbaycan dilində ingilis dilindəki «ə» sait səsinə yaxın «ə» və «h» samit səsinə uyğun «h» səsi vardır. Dilimizə son dövrlərdə daxil olan facebook ingilis mənşəli söz, feysbuk kimi yazılır. Çünki ingilis dilində işlənən iki “o” saiti dilimizdə bir qayda olaraq “u” saiti ilə əvəzlənir. İnformatikada işlənən twitter sözündə isə iki “t” samiti bir “t” ilə əvəzlənir.

Alınma söz və terminlərdə fonetik cəhətdən müəyyən dəyişiklik edilməsi isə, şübhəsiz, aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir:

1. Azərbaycan dilinin fonem tərkibinin və əlifbasının digər dillərdən fərqlənməsi;
2. Sözlərin alındığı dillə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının bir-birindən fərqlənməsi;
3. Alınmaların tələffüzünü Azərbaycan dilinin xüsusi tələffüzünə tabe etmək cəhdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, rus dilindən və rus dili vasitəsilə dilimizə gələn terminlərin əksəriyyətində heca vurğusu sərbəstdir. Vurğusu ikinci hecaya düşən alınma terminlər üstünlük təşkil edir. Xüsusilə vurğusu birinci hecaya düşən söz düzgün tələffüz edilmədikdə ahəngini itirir, hətta bəzən onun leksik mənasına da xələl gətirir. Məsələn: şarm, şedevr, sürealizm, servis, server, sertifikat, sfera kimi sözlərdə tələffüz birinci hecanın üzərinə düşür. Bəzi hallarda isə vurğusu birinci hecada olan ikihecalı sözlərdə vurğunun ikinci hecada tələffüz olunması ədəbi dilimizdə norma kimi qəbul edilməlidir. İnduksiya, inersiya, femida, deduksiya, defakto, defekt kimi sözlərdə vurğunun ikinci hecanın üzərinə düşməsi norma kimi qəbul edilməlidir. Məsələn, seysmoqraf, seysmologiya, sidrom, primodonna, proqres, proqnoz, prosedur kimi alınma sözlərdə vurğu axırıncı hecanın üzərinə düşür.

Fonetik mənimsəmə olmadan işlənən alınma terminlər mətndə başqa sözlərlə əlaqəsiz yad söz yığım kimi nəzərə çarpır, sözlərlə semantik bağlılığı yalnız tərcümə edilməklə aydınlaşdırılır. Bir qayda olaraq, Qərbi Avropa dillərindən alınmalar Azərbaycan dilinə keçənə qədər rus dili fonetikasını, qrammatik qanunlarını əsasında formalaşmış, xarici qişası öncə həmin dilin daxili normalarına

müvafiq şəkildə tərtib olunmuşdur. Hazırda Azərbaycan dilinin Avropa dilləri ilə birbaşa əlaqəsi alınmaların nizamasalma prosesinə də öz təsirini göstərmişdir.

Qayda üzrə alınma söz və terminlərin bir qismi fonetik tələb dəyişməsində transliterasiya olunur. Mənbə dildəki formasını itirərək fonetik dəyişikliyə məruz qalan alınmalar Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarının təsirini sınaqdan keçirir. Həmin sözlərin mənbə dildəki formasını saxlaya bilməməsi göstərir ki, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu sabit və möhkəmdir. Azərbaycan dilində xüsusən Avropa mənşəli sözlərin fonetik dəyişikliyə uğrayaraq başqa şəkllə düşmüş formada mənimsənilməsini aşağıdakı nümunələrdən aydın görmək olar:

Assembly (ing) -assambleya (rus) -asambleya (Azərb.)

Celestial naviqation (ing) – astronoviqация (rus) (az.)
astronoviqasiya,

Container (ing.) – контейнер (rus) – konteyner (azərb.)

Convention (ing) – конвенция (rus) – konvensiya (azərb.)
və s. [İngiliscə-Azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti. Bakı, Şərq-qərb, 2008, səh.766].

Dilə daxil olan alınma terminlər terminoloji sistemləri zənginləşdirir, dildə leksik alınmaların sayı artır və başqa dildən keçən söz yalnız leksik planda öz təsirini göstərir. Alınma prosesində dilə qrammatik təsir olmur, yaxud çox cüzi olduğundan nəzərə alınmır. Terminoloji sıraya daxil olan söz sistemlilik, analogiya əsasında mənimsənilir və motivləşir. «Dil sistemində qrammatikanın oynadığı rol onun sabitliyini və kənar təsirlərə qarşı qüdrətli müqavimət göstərdiyini izah edir (184, 324). Deməli, hər bir dilin qrammatikası onun milli özəlliklərinin, sistemliliyinin, daxili strukturunun qoruyucusudur. Elə buna görədir ki, alınma terminlər dilimizə birbaşa deyil, məhz dilimizin qrammatik quruluşu, normaları səviyyəsində yenidən tərtib olunduqdan sonra keçir. Məsələn, координаты эллиптические, система кристаллическая və s. kimi fizika terminləri Azərbaycan dilinə olduğu kimi qəbul edilməmiş, müəyyən sintaktik normalara tabe olaraq kalka edilərək dilimizdə elliptik koordinatlar, kristallik sistem şəklində işlədilir. Beləliklə də, bu tipli termin-söz birləşməsinin qrammatik quruluşunda müəyyən dəyişik-

liklər meydana çıxır, başqa sözlə desək, qrammatik baxımdan mənimlənilir. Ümumiyyətlə, alınma terminlərin fonetik nizamasalınması çoxşaxəli və olduqca mürəkkəb bir hadisədir. Alınma terminlərdə vurğunun yeri və xarakteri, saıtlərin uzunluęu, qısalıęı, samıtlərin yumşaqılıęı, qalınlıęı dəyişir, heca bөлęüsünün sərhədi pozulur və s. Demək, alınmalar dilimizin ədəbi dil normalarına tabe olur. Bunu onunla izah etmək olar ki, eyni bir dildə iki fonematik sistem, iki müxtəlif cinsli heca bөлęüsü sistemi mövcud ola bilməz.

Qrammatik səviyyədə mənimlənmə dedikdə, alınma söz və terminlərin dilimizin morfoloji kateqoriyalarına uyğunlaşması nəzərdə tutulur. Alınmalar bu prosesin normalarına uyğunlaşmasa, sözalana dilə mənbbə dilin imkanları əsasında formasız, biçimsiz leksik parça kimi daxil olar. Fonetik mənimlənmədən fərqli olaraq, morfoloji mənimlənmə zamanı alınmalar Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarına tamamilə tabe olur. Mənbbə dildə isim və ya sifət vəzifəsi daşıyan terminin Azərbaycan dilində eyni nitq hissəsinə aidliyi dil sistemində qrammatik kateqoriyanın elə tam tabeliyidir. Azərbaycan dilində qrammatik qanunlara tam tabe olan alınma terminlər eyni zamanda bəzi qrammatik əlamətlərini itirir. Məsələn, alman mənşəli *der Orden*, *der Stab*, *der Walzer*, *der Schlagbaum*, *der Schlager* sözləri kişi cinsinə, *die Order*, *die Spritze*, *die Schleife* sözləri isə qadın cinsinə mənsub olsa da, Azərbaycan dilində həmin sözlər heç bir cins anlayışı bildirmədən dilimizdə *orden*, *ştab*, *vals*, *şlaqbaum*, *şlyager*, *order*, *şpris* və *şleyf* kimi işlənir (241, 116).

Rus və Avropa dillərində yalnız cəm formasında işlənən sözlər alınarkən cəm formasını göstərən şəkilçi ya ixtisar edilir, ya da dəyişdirilir. Məsələn, *металлоды*-*metalloidlər*, *теллуриды*-*telluridlər*, *селениды* –*selenidlər* və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, alınma terminlərdə mənə dəyişikliyi etmək qeyri-mümkündür.

Alınma terminləri nizama saldıqda bütün bu proseslər əsas götürülür. Nizamasalmanın əsas tərkib hissələrindən biri də alınma terminlərin mənimlənilməsidir.

1.2. Dilə daxil olan alınmalar və onların semantik xüsusiyyətləri

Cəmiyyətin ictimai-iqtisadi, siyasi və başqa əlaqələrinin sözləmə prosesinə təsirinin daha tipik forması ayrı-ayrı əşyalarla birlikdə onların adlarının da alınmasıdır. Belə sözlər hər bir dildə alınmaların böyük bir qismini təşkil edir. Sözlün əşya ilə birlikdə dilimizə gəlməsinin səbəbi odur ki, nə söz, nə də onun adlandırdığı əşya dilin lüğət tərkibində yoxdur. Bəzən alınma söz həmin dilin müvafiq sözü ilə oxşarlıq təşkil edir. Bu zaman alınma söz özü ilə birlikdə yeni məfhum gətirir, dildə o məfhumu ifadə edən sözlə birlikdə yaşayır. Bütün bunlar dilin leksik tərkibini zənginləşdirir. Deməli, leksika dilin xarici təsirlərə qarşı daha «açıq» olan sahəsidir. Cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklər dilin leksik tərkibində öz əksini tapır. Təbiidir ki, müəyyən bir xalqın digər xalqlarla olan əlaqələrinin möhkəmlənməsi, yaxud zəifləməsi bu və ya digər dərəcədə sözləmə prosesinə də təsir göstərir. Buna baxmayaraq, ictimai-iqtisadi və başqa amillərin sözləməyə olan təsiri müxtəlif aspektlərdən özünü əks etdirir. Müstəqillik illərində dildə işlənən legitimin termini (legitimus) qarşılığı kimi qanuni termini işlənir. Məsələn, “Prezidentin legitimliyi”; “...hakimiyyətə gəlmiş qüvvənin legitimliyini tanımağı öhdələrinə götürürlər...” (“Azərbaycan” qəzeti); *Elektorat* – latın mənşəlidir, ingilis dili vasitəsilə daxil olub, seçici deməkdir. Hökumətin bəxtindən Azərbaycan elektoratı öz üzərində bu cür eksperimentlərə hazırdır.. (“Respublika” qəzeti). Eləcə də feminizm, ombudsman, kriminal, plüralizm, plüralist, separat-separatizm-separatçı kimi terminlər ictimai-siyasi terminologiyada işləklilik qazanmışdır.

Alınmaların digər qismi başqa dillərə xüsusi adlar şəklində keçir: Bunları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: a) coğrafi adlar -ilk kəşf edənlərin adı (Ameriko); b) fiziki vahidlərin adı : om, amper, voltmetr və s.; c) kəşf olunan əşyalar onu ixtira edənlərin adı: dizel, mauzer, makentoj, qalife və s.

Bəzən anlayışlar ixtiraçıların adı ilə bağlı yaranır. Məsələn, Ampermetr, Viyet teoremi, Nyuton qanunları, Pifaqor teoremi, Fales teoremi və s. Cəbr elminin banisi Qərbdə latınlaşdırılmış Alqoritmus adı ilə məşhur olan Məhəmməd İbn Musa Xarezmi (IX

əsr), filosof, astronom və Qərbdə Afienna adı ilə tanınan Əbu Əli İbn Sina (980-1037), filosof, cəbrşünas, həndəsəşünas, sair Ömər Xəyyam (1040-1126), Qərbdə Anaritus adı ilə məşhur olan həndəsəşünas Təbrizi (XI əsr) fəlsəfə, riyaziyyat və astronomiya elmlərini xeyli inkişaf etdirmişdir. Başqa bir dildən sözlərin səmərəli surətdə alınması prosesi bəzən iqtisadi və mədəni əlaqələrin nisbətən zəif inkişaf etdiyi şəraitdə də baş verir. Əlbəttə, burada digər amillərin fəal təsirini inkar etmək olmaz. İctimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı yeni aktual hadisələri ifadə edən sözlərin yaranması ilə əlaqədar leksik vahidlərin daim tənzimlənməsi zərurəti yaranır. Bu zaman iki proses nəzərə alınmalıdır: daxili amil və xarici amil. Daxili amil cəmiyyətin sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafında baş verən bütün təsirlər aiddir. Xarici amil isə mücərrəd təfəkkürün inkişafıdır. “Xarici-dilə əhatəsində olduğu başqa dillərin təsiridir və məhz bu anlamda dil əlaqəliliyi, dil birliyi, dil substratı, adstratı, superstratı, dillərin çarpazlaşması, qarşılıqlı təsir problemləri yaranır” (75, 25).

Məsələn, substrat – iki dilin çarpazlaşması nəticəsində qalib dilin tərkibində qalan məğlub dil ünsürləridir. Superstrat - yerli xalqın dilində gəlmə xalqın dilinin ünsürləri, izləridir.

Adstrat - müxtəlif dillərdə danışan xalqların uzun müddət eyni ərazidə və ya qonşuluqda yaşaması nəticəsində meydana gələn ikidillilik növüdür.

Dillərin çarpazlaşması isə dillər arasında qarşılıqlı əlaqə növüdür. Bu əlaqə zamanı dillərdən biri qalib gəlir, digəri isə məğlub olur. Lakin məğlub olan dil bir dəfəlik sıradan çıxmır, bəlkə qalib dilin fonetik quruluşunda, sözdüzəltmə qaydalarında, lüğət tərkibində, sintaktik konstruksiyalarında müəyyən iz buraxmış olur. Çarpazlaşmanın ən bariz nümunəsi kimi ingilis dili göstərilir. Belə ki, ingilis dili öz əsası ilə german dillərinə daxil olsa da, onun tərkibində roman dillərinə məxsus substrat ünsürlər də çoxdur. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, dillərin çarpazlaşması terminini ilk dəfə A.Şleyxer işlətmişdir.

Avropa mənşəli yeni alınma terminlər semantik xüsusiyyətlərinə görə də bir-birindən fərqlənir. Bu təsnifata görə alınma termin-sözləri, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Anlayışa görə

təsnif. Burada alınma terminlərin hərfi mənası bir qayda olaraq dəyişmir və adətən hər hansı bir söz birləşməsi tərkibində müxtəlif mənşəli alınmalarda terminin hərfi mənası anlayışın spesifikasiyasını müəyyənləşdirir. Məsələn, indeks və balans terminləri müxtəlif sözlərlə birləşdikdə hərfi mənalarını saxlamaqla, müxtəlif mənali anlayışlar ehtiva edir. Məsələn, *büdcə balansı, aylıq balans, aktiv balans, illik balans, insan indeksi, büdcə indeksi və s. Balans* sözünün mənası belədir: *daim dəyişməkdə olan hər hansı bir hadisə və prosesin nisbətini və tarazlığını xarakterizə edən göstəricilər sistemi. İndeks: riyazi ifadəyə daxil olan hərfin sağ tərəfində rəqəm və ya hərflə yazılmış göstərici.* Qohum olmayan sistemlərdə işlənən tərkiblərdə *indeksin* hərfi mənası ilə həqiqi mənası arasında müəyyən fərqlər vardır.

2. Bu proses alınma terminlərin mənasına da təsir edir. İlk mənalarını qoruyub saxlamasına görə də alınma terminləri iki qrupa bölmək olar: a) birinci qrupa daxil olan alınma terminlər hər iki dildə mənalarını saxlayırlar. Məsələn, **makroiqtisadiyyat** – iqtisadiyyat elminin bir sahəsidir. Ümumiləşdirilmiş (yekun) iqtisadi göstəricilər (aqreqatlar) əsasında iqtisadiyyatı həm bütövlükdə, həm də onun mühüm məcmusu olan ev təsərrüfatı, biznes, dövlət bölmələrini və s. öyrənir. Makroiqtisadiyyatın vəzifəsi iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətini, quruluş sxemini və iri göstəricilər arasında iqtisadi əlaqələri əks etdirməkdən ibarətdir; **manşet** – qəzetin ön səhifəsində ən vacib xəbər üçün ayrılmış yer; qəzetin birinci səhifəsinə çıxarılaq xüsusi təqdimatla verilən məlumat, diqqəti cəlb edən yazı; **matrisa** – iki ölçülü verilənlər massası olub, hər bir elementin yerləşmə nöqtəsi bir mənali olaraq uyğun sətir və sütunun kəsişməsi ilə xarakterizə olunur; **markitant** - ordunu yürüdə müşayiət edən, ərzaq ehtiyatı və içkilərlə təmin edən xırda alverçini göstərən tarixi termin. Çox vaxt markitantlar qadınlar olurlar; menecer – şirkətin fəaliyyətində idarəetməni həyata keçirən şəxs; müxtəlif sahələrdə idarəetmənin təşkili məsələləri üzrə mütəxəssis; **menecment** – istənilən sahədə məhsuldarlığa nail olmaq üçün səmərəli idarəetmə; idarəçiliyin forma, metod, vasitə və prinsiplərinin məcmusu.

a) ikinci qrupa daxil olan termin-sözlər ya əvvəlki mənasını qismən saxlayır, ya da tamamilə yeni mənə və məzmun kəsb edir

(məsələn, *fermer, dekret, ekspress və s.*) Məsələn, faktoring – 1. bank fəaliyyətində-müştərilərin (fiziki və ya hüquqi şəxslərin) kapital dövriyyələrinin kreditləşməsinə və komissiyon-ticarət əməliyyatlarının elementlərini birləşdirən bank əməliyyatıdır. Faktoring həm bank idarələrinin, həm də müştərilərin risk səviyyələrinin optimallaşdırılması məqsədilə, debitor borclarını inkasso edilməsini birləşdirir. Banklar müqavilələr əsasında faktoringi həyata keçirirlər. Bu zaman tədarük olunan əmtəələrə, yerinə yetirilən işlərə, göstərilən xidmətlərə görə tədarükçünün ödəniş tələbləri üzrə ödənişlərin alınması hüquqi banka verilir. Belə hallarda bankın birinci vekseli əldə etmək imkanına diqqət yetirmək vacibdir; 2. Ticarətdə və satışda-komissiyon əməliyyatıdır. Bu zaman bir şirkət əmtəə tədarük edənə, ondan müştərinin debitor borclarını almaqla, ona müvafiq faizlərlə (komissiyon) kredit verir. Mahiyyətinə görə, belə ticarət borc öhdəlikləri ilə olan ticarətdir. İxtisaslaşdırılmış xüsusi kompaniya tərəfindən müştərinin debitor borclarının alınaraq, borc veriləcək fiziki, yaxud hüquqi şəxsin hesabına keçirilməsi mənalarda işlənir. Yaxud da, **marketing** – 1. Məhsul istehsalını artırmaq və istehlakçı tələbatına fəal təsir göstərmək məqsədi ilə bazarın öyrənilməsi üzrə tədbirlər sistemi. 2. Tələbatın ödənilməsinə yönəldilmiş və bazar konyukturu haqqında məlumat əsasında həyata keçirilən, bazarın öyrənilməsi, əmtəə və xidmətlərin istehsalı və satışının idarə edilməsi və tənzimlənməsi üzrə fəaliyyətdir; Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ərəb-fars dillərindən alınmış terminlərlə yanaşı, Avropa mənbəli terminlərin də müxtəlif kəmiyyət göstəricilərinə malik olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Cəmiyyətimizdə baş verən bir sıra ictimai-siyasi, tarixi hadisələr, xüsusilə əsrin müqaviləsi-neft kontraktları və s. təbii olaraq Avropa mənşəli terminlərin dilimizə gəlməsini gücləndirmişdir. Maraqlı cəhət odur ki, həmin terminlərin bir qismi vasitəsiz alınmalardır. Məsələn: referendum, blokada, reket, ratifikasiya, plüralizm, qrant, sammit, bonus, investisiya, konsorsium, konvensiya və s. (75, 156).

Göründüyü kimi, bu termin iqtisadiyyatda iki ayrı-ayrı anlayışları ifadə edir. Bu təsnifat əsasında yeni alınmaların reseptor dildə lazımı işləkliyi aydınlaşır, milli dilin tələblərinə uyğun gəlib-

gəlməməsi və konkret olaraq hansı formada dilə qəbul edilməsi məsələləri müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan dilində yeni alınma termin və ifadələri ən geniş tətbiq sahələrinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1. *ictimai-siyasi və iqtisadi leksika*.

İctimai-siyasi və iqtisadi leksika anlayışı dedikdə, elə söz qrupları nəzərdə tutulur ki, bunlar ictimai-siyasi, iqtisadi proseslər fonunda dilimizin fəal lüğət tərkibinə keçmiş, lakin xalqın şüuruna, onun dil qavrayışına hələ tam uyğunlaşmamışdır. Bu sözlərin qavranılmasının əsas və mühüm xüsusiyyəti ondadır ki, onlar məhz yeni söz və söz birləşmələri kimi, yaxud əsasən Avropa dilləri vasitəsilə daxil olmuş alınma terminlər kimi qəbul olunur. Yeni sözlərin məna tutumu, məna çalarları çox vaxt aydın olmur onların izahı və tərcüməsi olmadığından yazılı və şifahi nitqdə çətinliklər yaradır, buna görə də onların açıqlanması, qarşılıqlı variantları tələb olunur. Məsələn, faks-modem – faksimil ismarıcların ötürülməsi və qəbulu üçün modem. Faksimil və danışmaq siqnallarını eyni telefon kanalı ilə ötürən və qəbul edən qurğu; faks-server-dialoq rejimində faks sənədlərini qəbul və ya ötürən xüsusiləşdirilmiş server; faktoqrafiya – hər hansı elmi məlumatın, jurnalist məhsulunun sənədli əsası.

Qeyd etdiyimiz kimi, hər bir dildə yeni alınma sözlər bir qayda olaraq yeni anlayışları, hadisələri adlandırmaq, müəyyən etmək üçün yaranır. İyirminci əsrin yeni söz və anlayışları sırasına *menecment, marketinq, spiker, kuluar, terror, impiçment, feminizm* və s. bu kimi sözlər daxil olmuşdur. Əslində yeni alınma termin və ifadələrin, habelə Avropa mənşəli alınma terminlərin əksəriyyəti elmi-texniki nailiyyətlər iqtisadiyyatda, mədəniyyətdə, istehsal münasibətlərində baş verən dəyişikliklər və inkişafı bağlıdır. Bu sözlərin əksəriyyəti cəmiyyətin həyatına, gündəlik məişətinə sürətlə daxil olaraq yeniliklərini itirirlər, fəal lüğət tərkibində cəmləşərək gündəlik nitq vasitəsinə çevrilirlər.

Son dövrlər Azərbaycan dilinin leksikasında *ilişgə (əlaqə), bilgin (alim), bağımsızlıq (müstəqillik), bilgi (məlumat), durum (vəziyyət), olay (hadisə), dartışma (mübahisə), başkan (rəhbər), yatırım, yazar, para, suç, sayın, öndər, tanıtım, ünlü, uçaq* və s.

sözlərin işlənməsi Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə bağlıdır. Bu məsələyə bir qədər geniş və elmi izah verək. Əvvəla qohum dillər bir-biri ilə doğma olduğu üçün onları tamamilə yad ünsür hesab etmək olmaz. Məsələn, Avropa mənşəli “auditor” sözü ilə türk mənşəli “olay” sözünün dilimizdəki mövqeyi eyni deyildir. Ona görə ki, “olay” sözü Azərbaycan dilinin fonetik, qrafik, qrammatik, leksik və sintaktik strukturuna elə doğmadır ki, həm orfoepik cəhətdən, həm də dil faktoru kimi yad səciyyə daşımır. “Auditor” sözü isə orfoepik cəhətdən diqqəti cəlb edir. Əvvəla qoşa saitlidir, həm dodaqlanan, həm də dodaqlanmayan saitin ardıcıl hecalarda mövqə tutması Azərbaycan dilinin orfoepik xüsusiyyətlərinə uyğun deyildir. Deməli, “auditor” sözü Azərbaycan dilində mənimsənilməsi baxımından “olay” sözünə nisbətən daha çox yad ünsürdür.

İkinci tip termin - sözlərə son illər bütün dünyada gedən proseslərlə, ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı yaranmış yeni anlayışlar, terminoloji birləşmələr aiddir. (Məsələn, marketing, baykot, hegemon, apelyasiya, gender, qlobalizm və s.)

Prezident sözü birinci tip termin - sözlərə aiddir. Sovet İttifaqı dağılandıqdan sonra keçmiş sovetlər məkanında ən çox dəbdə olan sözlərdən biridir. *Prezident* sözünün alınması SSRİ-də baş verən siyasi və iqtisadi sistemin dəyişilməsi ilə bağlıdır və bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda da yeni vəzifənin və anlayışın (əslində bu, köhnə söz idi, yeni reallıqlara görə Azərbaycanda da yarandı) adını bildirdi və dilimizdə ən işlək sözlərdən birinə çevrildi. Ekstralinqvistik amillər bu sözü daha da aktuallaşdırdı.

Mer, spiker, reyting, lider və s. bu kimi ingilis dili vasitəsilə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş sözlər də yeni sistem dəyişiklikləri ilə bağlıdır. Məsələn, *Bakı meri, Bakı meriyası* və s. birləşmələr bu siyasi dəyişikliklərdən sonra **KİV-də** işlənməyə başladı. *Bakı meri alınma* söz birləşməsi şəhərin *başçısı* mənasını verir. Əvvəllər *şəhər icra başçısı, şəhər icraiyyə komitəsi sədri* kimi işlənən vəzifə titullarının adlarından imtina edildi. Bir çox kütləvi informasiya vasitələri şəhərlərin icra başçıları da «*mer*» kimi təqdim edirlər. Halbuki rəsmi sənədlərdə bu şəhərlərin *başçı* vəzifəsi titulu tamam başqa mənanı ifadə edir. Publisistik üslub

üçün xarakter olan siyasi leksika elə qrup alınma terminlərə deyilir ki, bu termin və söz birləşmələri siyasi fəaliyyət sahələrini, dövlət quruculuğu, inzibati-təsərrüfat, qanunvericilik və icraedici orqanlarının iş fəaliyyəti sahələrini əhatə edir. Ümumiyyətlə, həm siyasi-ictimai, həm də iqtisadi sahədə alınan yeni termin və söz birləşmələrini alınma zamanına görə iki tipə ayırmaq olar: Birinci tip terminlər müəyyən mənada köhnə, lakin yeni siyasi və iqtisadi sistemin dəyişilməsi dövrü üçün aktual olan sözlərdir.

Son dövrlərdə dövrü mətbuatda protest (etiraz), sanksiya (icazə) kimi rus və Avropa mənşəli sözlər işlənir. Məsələn, Prokuror sanksiya verdi, vəkil protest etdi. Hesab edirik ki, bunların əvəzinə icazə və etiraz kimi hüquqi terminlərin işlənməsi məqbuldur. Siyasi leksikaya dair alınma və törəmə sözləri siyasi partiya və cərəyanların, hərəkatların, vəzifəli şəxslərin vəzifə və rütbə adları, hökumət strukturlarının adlarını və s. aid etmək olar. Demokratlar, Demkonqres, Demokratik Alyans, Liberal-demokrat, patriotizm, blokada, novator, koalisiya, instansiya, terror aktı, sanksiya, neofaşist, ekstremist və s. siyasi mənə daşıyan alınma terminlər bu qəbildəndir. Elektorat, veto, parlament, referendum, sammit və s. terminlər isə seçki sistemi ilə bağlı olan siyasi yönlü alınma sözlərdir.

Əlbəttə, siyasi-ictimai alınma terminləri biri-birindən dəqiqliklə ayırmaq çox çətinidir, çünki siyasi leksika demək olar ki, son on il ərzində həyatımızın bütün sahələrinə nüfuz etmişdir və dilimizin texnoloji cəhətdən bütün çalarlarından istifadə etmək imkanlarına malikdir. Siyasi yönümlü sözlər qrupuna nomenklatura adları-məmur, idarə, təşkilat, ərazi və s. ilə yanaşı, elektoral və marketinq texnologiyasının terminoloji adları, siyasi partiya və cərəyanların, təşkilatların adları, siyasi jarqonlar, hüquq terminlər dövrü mətbuat tərəfindən istifadə olunan digər siyasi-ictimai anlayışlar, siyasi-ictimai proses və anlamların adları, inzibati-təsərrüfat yönümlü sözlər, hüquq jarqonları və s. daxildir. Bu gün siyasi-hüquqi yönlü termin və söz birləşmələri kimi kütləvi surətdə qəbul edilən elə alınmalar vardır ki, vaxtilə bu terminləri burjuva cəmiyyətinə xas olan, “burjuaziya” reallığından doğan sözlər kimi izah edirdilər (Qısa siyasi lüğət, Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1966, 268 s.). Hətta bəzi elm sahələri belə (futurologiya, genetika, kibernetika

və s.) “burjua elmləri” sırasına daxil idilər. Lakin son dövrlərin Azərbaycan gerçəklikləri zəminində aktuallaşmış bu tip terminlər artıq tam surətdə “yaşamaq hüququ” qazanmışdır. Məsələn, legitim sözünü götürək. Latın mənşəlidir, ingilis dili vasitəsilə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Legitim sözü son illər aktuallaşan termin – sözlərdəndir. Separatçı - dövlətdən hər hansı bir ərazinin ayrılmasını tələb edən, yaxud bunun tərəfdarı olan şəxsdir. İnauqurasiya sözü də fəal alınma termindir. Dövlət başçısının vəzifəyə başlaması mərasimidir. Mətbuatda bu sözdən də geniş şəkildə istifadə edilir və bu alınma söz də mətbuatın ictimai-siyasi leksikasına çevrilmişdir. *Ombudsman* - mənşəcə isveç sözüdür- *ombudsman* mənası bir kəsin maraqlarının müdafiəçisi deməkdir. Bu sözün də məzmunu, məna tutumu dəyişmişdir. Ombudsman sözünə izah verilərkən qeyd olunurdu ki, bu, bir sıra burjua ölkələrində parlamentdə xüsusi vəzifə tutan şəxsdir. Bu şəxs dövlət orqanlarının hərəkətlərinə nəzarət etməklə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəçisi rolunda çıxış edir. Lakin indi bu sözün siyasi mahiyyəti tamamilə dəyişmiş, hətta Prezident fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında *Ombudsman* vəzifəsi təsis edilmişdir. İndi Azərbaycan Respublikasının *Ombudsmanı*- vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının dövlət təşkilatları tərəfindən pozulması hallarından qorumaq, onların müdafiəçisi kimi çıxış etmək vəzifəsini həyata keçirir. *Ekstradisiya* - (*ex traditio* - *ötürülmə, verilmə*)- *dövlətin ərazisində onun qanunlarını pozmuş xarici vətəndaşın öz dövlətinə verilməsi, qaytarılması* deməkdir. Bu, beynəlxalq hüquq terminidir, Azərbaycan dilində yeni şəraitlə bağlı istifadə olunmağa başlanmışdır. Lakin diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri də siyasi leksikada bir terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsidir. Məsələn, Memorandum- 1) müəyyən məsələ ilə bağlı tərəflərin prinsipial razılığını əks etdirən diplomatik sənəd ;beynəlxalq münasibətlərdə xatırlatma notası; konkret məsələ ilə bağlı hökumətin mövqeyini detallı şərh edən diplomatik yazışma forması; 2) ticarətdə müxtəlif məsələlərə dair xəbərdarlıq və xatırlama məktubları; Diplomat- 1) xarici hökumətlərdə təmsil olunmaq, danışıqlar aparmaq və əlaqə saxlamaq üçün təyin edilmiş dövlət nümayəndəsi, diplomatiya fəaliyyətini həyata keçirən şəxs 2) yastı çamadan

formasında portfel; 3) insanlara xüsusi məharət və bacarıqla davranmaqla öz məqsədinə çatan adam. Eyni anlayışın müxtəlif anlayışları ifadə etməsi mənə dolaşıcılığına səbəb olur və terminoloji tələblərə cavab vermir.

Alınmalar işlənmə sahəsinə görə ictimai leksikada da mühüm yer tutur. Siyasi və ictimai leksikanı bir-birindən fərqləndirmək çox çətindir. Müasir dövrdə siyasi-leksik vahidlər həyatımıza o qədər nüfuz edib ki, artıq bu terminlər ictimailəşib, gündəlik nitq proseslərində, dövrü mətbuat dilində, məişət üslubunda da istifadə olunur. Bununla belə, elə fəaliyyət sahələri var ki, onları siyasi yönlü hesab etmək olmaz. Bu baxımdan ictimai leksika dedikdə, dövrü mətbuatda istifadə olunan elə qrup alınma sözlər nəzərdə tutulur ki, bunlar ictimaiyyətin əksər qrup və nümayəndələri tərəfindən qəbul edilir, ümumi istifadə vasitəsinə çevrilir. Mədəni-kütləvi proseslərin, tədbir və hərəkətlərin adlarını ifadə edən alınma sözlər qrupuna aşağıdakı fəaliyyət sahələrində işlənən termin-sözlər daxildir:

Elm - politologiya, sosiologiya, naturalist, idealist, fətişizm, plutokratiya, induksiya, deduksiya və s.; texnika - avtoşop, *heliokopter və s.*; mədəniyyət - *bestseller, klip və s.*; incəsənət - *disk, diskoteka, dizayn, dizayner, top-model və s.*; dini terminlər - *papa, baptist, monarx, konfessiya və s.*; sosial həyat, nəqliyyat və küçə hərəkəti qaydaları, audio-video vasitələri ilə bağlı - *trafik, pik, videomaqnitofon, fotomodel və s.*; xidmət - *servis, vip-servis, Azərsell, abonent, abonoment və s.*; tibb - *medikal sentə, ambulans, medseris, interMed və s.*; təhsil – test, maqistr, kollec, litsey, bakalavr, doktorant; informatika - *kompiüter, internet, sayt, veb-sayt, provayder və s.*

c) İqtisadi leksika.

Dövrü mətbuat dilində işlənən iqtisadi yönlü alınmalara daxil olan termin-sözlər yeni iqtisadi informasiyanı ifadə edən terminlərdir. Bu tipli termin-sözlər həm birinci, həm ikinci tipə aid edilə bilər. Bu termin-sözlərin bəziləri rus dili vasitəsilə, bəziləri isə ingilis dili vasitəsilə daxil olur və yeni sistem dəyişiklikləri nəticəsində Azərbaycan cəmiyyəti üçün aktuallaşmışlar. Onlardan bəziləri isə tamamilə yeni mənə kəsb etmişdir. İqtisadi leksikaya dair yeni alınma və gəlmə termin-sözlərə mətbuat dilində işlənən ən çox

yayılmış gəlmə və alınma termin-söz və söz birləşmələrini (*market, marketing, kredit, ssuda, biznes, şou-biznes, kommersiya, eksport və s.*) aid etmək olar. İqtisadi terminlər də mənə genişlənməsi nəticəsində bir neçə anlayışı ifadə edir. Məsələn, **lisenziya** – 1. Xarici ticarət əməliyyatlarının aparılması üçün səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən verilən icazədir; 2. Hər hansı fəaliyyət növü və yaxud ayrı-ayrı əməliyyatlar, məsələn, fərdi tibbi iş, balıq tutulması, heyvanların vurulması və s. üçün səlahiyyətli dövlət orqanları və müstəsna mülkiyyət hüququna malik olan sahibkarlar tərəfindən verilən icazədir; 3. Lisenziyalı – sahibkara bu və ya digər sənaye mülkiyyətindən (ixtira, əmtəə nişanı, sənaye nümunəsi və s.) və yaxud nou-haudan istifadə üçün maraqlı şəxsə (lisenziya alana) müəyyən şərtlər və razılaşdırılmış ödənişlər əsasında müstəsna hüquqların verilməsidir. 3. Konsessiyalara, patentlərə, ticarət nişanlarına və oxşar hüquqlara ümumi investisiyadır. Yaxud da, **Diskont** – 1. Qiymətli kağızın hal-hazırda fond birjasında satıldığı qiyməti, onun cari birja məzənnəsi ilə onun nominal, yaxud geri alınma qiyməti arasındakı fərq. 2. Valyutanın forvard məzənnəsi ilə nağd ödəniş məzənnəsi arasındakı fərq. 3. Əmtəənin təqdim edilmə tarixlərinin müxtəlifliyindən irəli gələn qiymət fərqi. 4. Standart tələblərə, yaxud müqavilə tələblərinə cavab vermədiyindən əmtəə qiymətindən güzəşt. 5. Ödəmə vaxtına qalmış müddətə görə faizlərin çıxılması ilə vekselin bank, yaxud özəl şəxs tərəfindən alqısı. 6. Bazardakı vəziyyəti nəzərə alaraq qiymətdən güzəşt. 7. Faizləri və xərcləri hesablamaqla qiymətli kağızın bank tərəfindən alqısı üzrə bank əməliyyat; Bu terminlərin eyni sahədə müxtəlif anlayışları ifadə etməsi həmin sahədə mənə anlaşılmazlığına səbəb olur. Siyasi və ictimai leksikanı bir-birindən fərqləndirmək çox çətindir. Müasir dövrdə siyasi və ictimai leksik vahidlərlə yanaşı iqtisadi terminlər də həyatımıza o qədər nüfuz edib ki, artıq bu terminlər ümumişlək leksik vahidlərə çevrilmişdir.

Beləliklə, iqtisadi yönlü alınma termin-söz və söz birləşmələri ən çox aşağıdakı fəaliyyət sahələrində işləklilik qazanmışdır: Bank-maliyyə işi (inflyasiya, birja, bankomat, denominasiya, depozit və s.); Kənd təsərrüfatı (fermer, irriqasiya və s.); Neft-qaz sənayesi (konsorsium, petrol, barrel və s.) - Ekologiya və ətraf mühit

(ekologiya və s.) Xarici ticarət (eksport, import və s.); İqtisadi əlaqələr (biznes-plan, biznesmen, privatizasiya, investisiya və s.); Qiymətli kağızlar və valyuta birjası (vauçer, veksəl, fond birjası, auksion və s.); Marketing və menecment (menecer, menecment və s.); Vergi və sığorta (taks və s.); Gömrük xidməti (deklarasiya və s.);

Mətbuatda ictimai-siyasi anlayış ifadə edən *oligarx*, *oligarxiya* terminləri işləklilik qazanmışdır. *Oligarxiya*-yunan mənşəlidir, rus dili vasitəsilə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Mənası *azlığın, bir neçə nəfərin hakimiyyəti* deməkdir. Bu sözün bir mənası da *iri kapital sahibidir*, hakimiyyətə, siyasətə və ölkə iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərən iri kapital sahibi. Əvvəllər qədim Spartada dövlət idarəçiliyində payı olan *şərikli hökmdar* mənasında işlənmişdir. Məsələn, **mətbuatda maliyyə oligarxiyası** anlayışı ilə bir *qrup maliyyəçi-istismarçının siyasi və iqtisadi hökmranlığı* nəzərdə tutulur. Bu söz birləşməsinə ayrı-ayrı elmi-kütləvi ədəbiyyatda rast gəlmək olar, buna baxmayaraq, *maliyyə oligarxiyası* ifadəsi kütləvi şüurda hələ tam şəkildə mənimsənilmişdir. Lakin mətbuatın dilində isə bu ifadəyə tez-tez rast gəlmək olur. Qəzetlər bir neçə iri sahibkarın maliyyə hökmranlığını oligarxiya adlandırılmasına əsas verir. Sahibkarlardan bəziləri bir neçə iri qəzet və jurnalların payının bir hissəsini də əllərində cəmləşdirmişlər. Göründüyü kimi, bu söz də zərurətdən yaranmışdır və onu başqa cür sözlərin ekvivalentlərini, qarşılıqlı variantlarını, yaxud tərcüməsini tapmaq çətindir. Çünki bu termin-söz beynəlmiləl xarakterlidir və transliterasiya yolu ilə dillərin əksəriyyətində istifadə olunur.

Bu fikirləri *elektorat* sözü barədə də demək olar. Mənası *seçici* kimi tərcümə olunur. Köhnə, sovet dövrünün lüğətlərində bu ləksəm qeydə alınmayıb, lakin rus lüğətçiləri Lexin və Petrovun 1949-cu ildə nəşr etdikləri sözlükdə bu termin *elektor-seçici* kimi tərcümə edilmişdir (221, 216). *Elektor və elektoral* sözləri ilə yanaşı, 1949-cu ildən bəri keçmiş MDB məkanında çapdan çıxan lüğətlərdə *elektorat* sözünə rast gəlinmişdir. Amma bir fakt danılmazdır ki, ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq mətbuatda fəal olaraq bu sözdən istifadə olunmağa başlanmışdır. Azərbaycanda müəyyən seçkilər zamanı bu termindən geniş şəkildə istifadə olunur.

Elektorat terminin işləndiyi vaxtlarda *reyting*, *populist*,

populizm və s. alınma termin-sözlər də mətbuat səhifələrində özüne geniş yer almışdır. *Reyting* və *populist* sözlərinə yaxın keçmişdə «burjuaziya» termini kimi baxırdılarsa, artıq son on ildə bu sözlərin məna çalarları daha da zənginləşmiş və o, digər alınma sözlərdən fərqləndirilmir. *Referendum* sözü də bu qəbildən olan sözlərdəndir.

Spiker sözü köhnəlmiş alınma sözlərdəndir, lakin son dövrlərdə mətbuat səhifələrində bu sözün aktuallaşması, fəallaşması ölkəmizin müstəqillik dövrünə təsadüf edir. Qeyd edək ki, *prezident* sözündən fərqli olaraq *spiker* məmurun rəsmi nomenklatura adı kimi tətbiq edilmir. Azərbaycan dilində *spiker* parlamentin, Milli Məclisin sədridir. *Parlament* sözü də nomenklaturalı qanunverici orqanın rəsmi adı kimi işlənir. Lobbist və lobbi sözləri ingilis mənşəlidir, sonuncunu həm də kuluarlar kimi təqdim edirlər. Bu termin-sözlər də Azərbaycan dilində yeni səslənən ingilisdilli alınmalardır.

Müstəqillik qazandığımız illərə qədər çap olunmuş lüğətlərdə bu sözlərə rast gəlinmir. Bu sözlər əvvəllər yalnız elmi işlərdə nadir qəzet sərlövhələrində, felyeton başlıqlarında istifadə olunurdu. Qeyd edək, *lobbi* sözü “qərb parlamentarizmi”, “qərb cərəyanı” kimi qələmə verilərək mənfi mənada başa düşülürdü. Bu gün *lobbi* sözü heç də birmənalı neqativ mənə kəsb etmir. Buna görə də dilimizin fəal leksikasına daxil olmuş, yayılmışdır. Bu sözlərin mənası bir qədər genişlənmiş, əlavə anlam çaları qazanmış, ilkin mənasından fərqlənmişdir. Tarixi mənşəyinə görə bu söz iri bankların və sənaye monopolistlərinin agenti kimi mənalandırılırdı. Bu gün lobbi termini dedikdə, ilk növbədə qanunverici orqanın deputatları başa düşülür ki, onlar da ya gizli şəkildə, ya açıq bu və ya digər maliyyə, sənaye, yaxud milli qrupun mənafeyini müdafiə edirlər.

İngilis dilindən rus dili vasitəsilə dilimizə keçmiş *federal* sözü də yeni mənə kəsb etmişdir. Eyni sözləri *region*, *regional* sözləri haqqında da demək olar. Əlbəttə, *federal* və *federativ* sözləri əvvəllər də işlənirdi. Amerika Birləşmiş Ştatlarından tez-tez kütləvi informasiya vasitələrində *federal büro*, *federal qanun* və s. kimi ifadələr işlədilir. Siyasi-ictimai dəyişikliklərlə əlaqədar digər sözlərlə yanaşı, *federal qoşunlar*, *federal qanun* və s. ifadələr də işlənilməyə başlandı. *Region* sözünün aktuallaşması da ictimai-siyasi vəziyyətlə bağlı oldu. *Qafqaz regionu*, *Orta Asiya regionu*,

Xəzər region ölkələri və s. ifadələr aktuallaşmışdır.

Azərbaycan mətbuatının dili üçün yeni sayıla bilən sözlər sırasına *xarizma, impiçment, istəblişment, konsensus, aksiya və s.* yeni termin-sözlər də əlavə olunmuşdur. Bu alınmalar da işlənmə məqamlarına görə də diqqəti cəlb edir:

Xarizma- Allah vergisi, özünü apara bilmək istedadı, həsəd çəkilişi adam deməkdir. İngilis mənşəlidir. Müxtəlif şəxsi keyfiyyətləri özündə birləşdirən siyasi və ya dini liderin mürəkkəb xüsusiyyətlərini əks etdirən sözdür. Mətbuat səhifələrində istifadə olunan bu söz hələ Azərbaycan xalqının “kütləvi dil şüuru”na daxil olmadığına görə işləklik qazanmamışdır.

İmpiçment-yüksək vəzifəli şəxsin (prezidentin) vəzifəsindən geri çağırılması – məcburi istefa deməkdir. Bu sözün ilk növbədə müxalifət mətbuatının səhifələrində işlədilməsi də təəccüb doğurmur.

Müxtəlif səciyyəli əlaqələrin genişlənməsi, gediş-gəlişin artması nəticəsində məişətdə tez-tez istifadə olunan əşyaların adlarında da yeniləşmə, təzələnmə müşahidə olunur. Son illərdə Azərbaycan dilinə Avropa dillərindən yemək adlarını bildirən xeyli söz daxil olmuşdur: sendviç, qamburqer, çisburqer, çikenburqer, şaurma və s. Bu yeməklər formalarına görə oxşardır. Ümumi forma sendviç adlanır. Ətin və ya başqa bir yeyinti məhsulunun çörəyin arasına qoyulması ilə hazırlanan yemək növüdür. Çörəyin arasına qoyulan yeyinti məhsulunun adının əlavə olunması ilə sendviç növləri konkretləşdirilmişdir: Qamburqer (arasına döymə ət, bifşteks qoyulmuş çörək); Fişburqer (arasına balıq qoyulmuş çörək); Çisburqer (arasına pendir qoyulmuş çörək); Çikenburqer (arasına toyuq əti qoyulmuş çörək) və s. Göründüyü kimi, alınmalar dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirən əsas amillərdən biri kimi semantik cəhətdən də inkişaf edərək yeni mənalar ifadə edir. Belə terminlərin toplanıb tezaurların hazırlanması terminoloji sistemin standartlaşdırılmasını zəruri edir.

Dildə elmi-texniki terminlərdə inkişaf edir. Belə bir fakt yerinə düşər ki, hələ 50-60-cı illərdə Sovet İttifaqında kosmos və onunla bağlı elmi-tədqiqatlar genişləndikcə, yeni söz və terminlər meydana gəlmişdi: *kosmonavt, kosmodrom, kosmik gəmi, sputnik və*

s. Bu sözlərin əksəriyyəti rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinin fəal lüğət ehtiyatına daxil olmuş və bu günə kimi də həmin sözlərdən istifadə olunur. Artıq onlara yeni alınma və termin kimi baxılmır və dövrü mətbuatda, elmi-kütləvi ədəbiyyatda bu sözlərdən istifadə olunur. Yalnız *sputnik* sözü ərəb mənşəli *peyk* termin-sözü ilə əvəz olundu. Hazırda informatika əsrin son elmi-texniki nailiyyətidir. İnformasiyanın ümumi xüsusiyyətləri və strukturunu, informasiya proseslərinin (informasiyanın toplanması, ötürülməsi, saxlanması və işlənməsi) kompüter texnologiyaları vasitəsilə avtomatlaşdırılmasını öyrənən elm sahəsi kimi hazırda insanların həyatına daxil olmuşdur. Buna görə də bu sahədə işlənən terminlər öz işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, fayl, server, klaviatura, printer, prosessor, katric və s. Lakin bu terminlərin bir çoxu da müxtəlif anlayışları ifadə edir. Məsələn, Fayl. 1) müəyyən proqram təminatı vasitəsilə yaradılan, kompüterin yaddaşında və ya elektron informasiya daşıyıcılarında saxlanılan informasiya vahidi. 2) ayrı-ayrı vərəqləri yığıb saxlamaq, daşımaq üçün sellofan qovluq. Sənəd üçün fayl; monitor. 1) Sistem işinə vizual (görüntülü) nəzarəti həyata keçirmək üçün istifadə olunan elektron qurğu. 2) Verilənlərin emalı prosesində digər proqramlara nəzarət və onları müşahidə etmək üçün istifadə edilən xüsusi proqram. 3) Elektron qurğular (kompüter, televizor, telekamera) vasitəsilə yaradılan təsviri əks etdirən ekran; displey. Portal. 1) böyük binanın memarlıq baxımından işlənmiş əsas girəcəyi. Sütunlu portallar; 2) internet şəbəkəsində istifadəçiyə bir çox funksiyalardan və məlumatlardan faydalanmağa imkan verən çoxşaxəli və mürəkkəb strukturlu sayt. Göründüyü kimi, bir termin bir neçə anlayışı ifadə etmişdir.

1.3. Alınmaların dilin normalarına uyğunlaşdırma formaları

Hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik quruluşu var. Ona görə də başqa dillərdən alınan sözlərin bir qismi dildəki formasını saxlayırsa, bir qismi sözlərin dilin sistemində, onun qaydaları əsasında yenidən müəyyən şəkllə düşür, öz əvvəlki formasını dəyişir. Sözlərin bir qismi, adətən, fonetik, qrafik, leksik-semantik və qrammatik cəhətdən adaptasiya olunur. Alınma söz və

terminlərin adaptasiyaya uğrama mərhələlərini və mənimsənilmə dərəcəsini təyin etmək bəzən çətinlik törətsə də, hər halda bütün dillərdə belə bir prosesin getdiyi məlumdur. Bu proses alınma sözlərin hamısında eyni səviyyədə özünü büruzə vermir. Ona görə də «Digər dillərdən alınma sözlər içərisində ilk növbədə alınan və mənimsənilən sözlərlə alınan, lakin mənimsənilməyən sözləri fərqləndirmək lazım gəlir» (229, 135). A.A.Reformatski «əcnəbi sözlərin mənimsənilməsi» dedikdə, ilk növbədə, onların sözalan dilin fonetik sistemində, qrammatik quruluşuna tabe olmasını nəzərdə tuturdu. O, əcnəbiliyini yalnız elmi-etimoloji təhlil aparmaqla müəyyənləşdirmək mümkün olan sözləri «mənimsənilən sözlər» hesab edirdi. Onların dildə qarşılığı yoxdur. İngilis dilinin səs sistemi mürəkkəb və uzun səslərlə zəngin olduğu halda, Azərbaycan ədəbi dilinin fonem sistemində bu tipli səslər yoxdur.

Alınma sözlərdə saıtlərin dəyişilməsi ən çox ahəng qanunu ilə əlaqədar olur. Məlumdur ki, sözdəki saıtlərin həcincinsləşməsi Azərbaycan dili üçün ən xarakterik olan cəhətlərdəndir. Elə buna görə də «...alınma sözlər dilimizin təbiətinə uyğunlaşdırılarkən birinci növbədə bunların ahəng qanununa tabe olması nəzərə alınmalıdır. Lakin ahəng qanunu əksər hallarda pozulur.

Alınma sözlərin fonetik cəhətdən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar nəzərə çarpan əsas dəyişikliklərdən biri də bəzi sözlərin sonundakı «a» səsinin ixtisar edilməsidir. Məsələn: анкета-anket, фабрика-fabrik, аптека-artek, атмосфера-atmosfer, орбита-orbit, ракета-paket, цитата-sitat, драма-dram, система-sistem, газета-qəzet, фонема-fonem, лента-lent, витрина-vitrin, молекула -molekul və s. terminlərdə olduğu kimi [Əmir-qızı R. Azərbaycanca-rusca müasir lüğət. M.: Linqvist, 2000, 213 s.]

Mənimsənilmə prosesində alınmalar struktur əlamətlərinə görə qruplaşdırılır: 1) alınma söz reseptor dildə mənbə dilin morfem quruluşunu tam saxlayır, bu zaman onda qismən və ya tam fonetik əvəzlənmələr baş verir; 2) alınma söz mənbə dildəki morfem quruluşunu qismən saxlayır; 3) alınma söz mənbə dilin morfem və fonem quruluşunu saxlamır. Sözü semantikasını mənbə və obyekt dildə eynilə qalır. S.Ulxanov birinci modeli alınma söz, ikincisini alınma morfem, üçüncüsünü semantik alınma adlandırır (249, 72).

Söz bir dildən başqa dilə keçdikdən sonra onu alan dildə müəyyən dəyişikliklərə məruz qala bilər. Bu dəyişikliklər alan dilin normalarından irəli gəlir. Nəticədə sözdə fonetik, qrammatik və semantik dəyişmələr baş verir. Beləliklə, alınma söz alan dilin fonetik, qrammatik və semantik qanunlarına uyğunlaşır. Uyğunlaşma özünü dərhal göstərmir. Ona görə də alınma neologizmlərin dilə gəldikləri forma və məzmununda yeni dilin lüğət tərkibində işləklilik qazanıb- qazanmayacağı həmişə mübahisəli olur. Sözü neologizm kimi işlənməsi, çox güman ki, alınmanın yeni dilə uyğunlaşması ilə səciyyələndirilə bilər. Alınmanın qrafik, fonetik, fonoloji, morfoloji, sintaktik və semantik səviyyələrdə dilə uyğunlaşması bütün bu səviyyələrdə onların öyrənilməsini tələb edir. Belə tədqiqat mənbə dildəki sözlə, həmin sözün obyekt dildəki variantını müqayisəli şəkildə dilin bütün yarusları üzrə araşdırmağı aktuallaşdırır. Müqayisəli tədqiqat aşağı yarusdan yuxarı yaruslara doğru istiqamətlənmiş formada aparılır. Bu zaman ilkin mərhələ qrafik səviyyədə təhlillə məhdudlaşır. Sonrakı ardıcılıq fonetik, fonoloji, morfoloji və sintaktik səviyyələr üzrə gedir. Belə ardıcılıqda semantik səviyyə ya əvvəldə, ya da sonda yerini tutur. Daha düzgün yanaşma semantik təhlilin son mərhələdə aparılmasına uyğun gəlir. Çünki hər şeydən əvvəl, sözün qrafik və fonetik cildi, fonoloji xüsusiyyətləri, morfoloji strukturu müqayisə və təhlil süzgəcindən keçməlidir.

Sözün mənimsənilməsi mürəkkəb, çoxpilləli prosesdir. Bu prosesə intralingvistik və ekstralingvistik amillər təsir göstərir. Eyni zamanda çoxdilli əlaqələrin mövcudluğu şəraitində boş söz yuvalarının doldurulmasında bir neçə mənbə dil iştirak edə bilər. Bəzən belə təsir müxtəlif obyekt dillərlə bağlı hibrid alınmalara yol açır.

Transkripsiya sözlərinin fonetik üsuludur. Belə sözlərin prosesində sözün səs forması saxlanılır. Bəzi hallarda sözün səs cildinin bir qədər, yaxud qismən dəyişməsi baş verir və bu dəyişmə sözlərin dilin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə baş verir. Futbol (football), treylər (trailer), cins (jeans) və sair sözlər ingilis dilindən bu şəkildə alınmışdır. Unifikasiyada transliterasiya zamanı başqa dilin leksik vahidinin yazılış forması alınan dilə uyğunlaş-

dırılır. Daha doğrusu, alınan sözün qrafemləri alan sözün qrafemləri ilə əvəz olunur, alınan söz alan dilin orfoqrafik qaydaları ilə yazılır. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə kruiz (cruise), motel (motel), klub (club) və sair sözlər transliterasiya yolu ilə keçmişdir. Transliterasiya üsulundan onomastik vahidlərin alınmasında daha geniş istifadə edilir. Məsələn, Vaşinqton (Washington), Texas (Texas), London (London).

Sözalma yalnız leksik vahidin alınması ilə məhdudlaşmır. Sözün struktur qrammatik xüsusiyyətləri, onun mənbə dildəki fonetik, fonoloji xassələri də obyekt dilin sisteminə, normalarına öz təsirini göstərir. Eyni dildən alınmaların sayı artdıqca bu təsir güclənir. Əksinə, bir obyekt dildən alınmalar az olduqca, belə təsir zəifləyir. Təhlil göstərir ki, dilin müəyyən tarixi dövründə bir və ya bir neçə mənbə dil daha fəal olur. Zaman keçdikcə fəallığı ilə seçilən mənbə dillər dəyişə bilir. Məsələn, Azərbaycan dilinin müəyyən tarixi inkişaf dövründə ərəb və fars dilləri daha fəal olmuşdur. Sonralar rus dili bu iki dili sıxışdıraraq ön mövqeyə keçmişdir. Azərbaycan dilinin müasir vəziyyəti ingilis dilinin fəallaşmasını təsdiq edən faktlarla diqqəti özünə çəkir. Bu dillə rus və türk dili (fəal mənbə baxımından) rəqabət aparır. Lakin mövcud ictimai-siyasi, iqtisadi proses ingilis dilinin qeyd olunan dillərə təsirində də hegemon olması ilə səciyyələnir. Bu gün də müasir Azərbaycan dilinə gələn Avropa mənbəli alınmalar birbaşa alınmalardır. Alınan sözlər özlərinin fonetik, qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətlərini daha uzun müddət saxlayır. Leksik vahidlərin əsas alınma yolları transkripsiya, transliterasiya və kalkadır. Qeyd olunduğu kimi, sözalma mürəkkəb diaxronik prosesdir. Sözün dilə gəlməsi ilə dilin lüğət tərkibinə girməsi üçpilləli hadisədir. Birinci pillədə başqa dildən söz dilə gətirilir. İkinci pillədə alınma sözün yeni dildə işləkliyi artır və onun geniş yayılması, daha doğrusu, ümumişlək leksik qata doğru istiqamətlənmiş hərəkətdə olması güclənir. Üçüncü pillədə söz tam mənimsənilir, yeni dilin normalarına uyğunlaşır və dilin lüğət tərkibinə daxil olur.

Mənbə dillə obyekt dil arasında vasitəçi dilin olması, vasitəçi dilin obyekt dilə mənbə dilə nəzərən daha güclü təsir etmək qabiliyyətinə malik olması sözalmanın nəticəsində başqa şəkildə təzahür

edir. Sözalma prosesində sözalın dildə alınma dilin normalarına uyğunlaşdırılaraq unifikasiya edilir. Başqa şəkildə istifadə sözalma deyil, yad dilə mənsub ünsürün, elementin, sözün zərurət olduqda istifadə edilməsidir. Lakin sözalma alınmanın bir dəfə deyil, ardıcıl istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Alınan sözün dilin normalarına tabe olması, ilk növbədə onun qrafik və fonetik sisteminə uyğunlaşması tələbini ortaya atır.

E.Koseriyu belə hesab edir ki, sistem müəyyən dilin reallaşdırılmasının ideal formalarını, daha doğrusu, müvafiq dil fəaliyyətinin texnika və etalonlarını əhatə edir. Norma isə sistemin gerçəkləşdirilmiş imkanındır (205,103).

Unifikasiya zamanı dilin potensial imkanlarından bəhrələnməklə bu və ya digər alınma sözün, terminin həm yazılma normaları müəyyənləşdirilir. Ona görə də normada baş verən hər bir dəyişmə sistemin özündəki müəyyən imkanlarının gerçəkləşdirilməsidir. Alınma söz ilkin olaraq dilin orfoqrafiya və orfoepiya normalarına tabe olmalıdır. Orfoqrafiya və orfoepiya qarşılıqlı əlaqəli hadisələrdir. Yazılış orfoqrafiya vahidi olan qrafemlərlə gerçəkləşdirilir. Qrafik cizgilərin formalarının bu və ya başqa dildə necə olması əhəmiyyətli deyildir. Bu səviyyədə dillərarası təsir yoxdur. Fonetik səviyyənin vahidləri fonemlərdir. Yazılışda istifadə olunan qrafemlər, bəzən onların müxtəlif kombinasiyaları dilin fonemlər sisteminə daxil olan fonemlərə uyğun gəlir. Bu baxımdan yazılış oxunuşu təyin edir. Lakin hər bir dilin öz əlifbası vardır. Müxtəlif dillərin əlifbaları eyni əsaslı ola bilər. Məsələn, Azərbaycan və ingilis əlifbaları eyniəsaslı - latın əsaslıdır. Hər iki dildə qrafem işarələri latın əlifbası əsasında qəbul edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq iki dilin əlifbaları bir-birindən fərqlənir. Bir sıra ingilis qrafemləri Azərbaycan əlifbasında və əksinə, ingilis qrafemlərindən bəziləri Azərbaycan əlifbasında yoxdur. İki dilin fonetik sisteminə də oxşar və fərqli cəhətlər vardır.

Azərbaycan və rus dillərinin əlifbaları uzun illər eyni əsaslı olmuşdur. Buna baxmayaraq bu əlifbalarda hər iki dilin spesifik hərflərini göstərmək üçün xüsusi işarələr olmuşdur. Dünyanın bütün dilləri üçün ümumi olan bir məsələni də qeyd edək. Yazısı olan dillərin hər birində müəyyən əşya, predmet, hadisə və s-ni bildirən

sözün qrafik və fonetik cildi vardır. Söz qrafik cildə uyğun yazılır, fonetik cildə uyğun tələffüz olunur. Sözün müəyyən dildə yazılışı və tələffüzü həmin dilin normalarına uyğun şəkildə gerçəkləşdirilir. Lakin bir dilə mənsub qrafik işarələrlə ifadə olunmuş sözün başqa dilin qrafemləri ilə göstərilməsi tələb olunduğu kimi, səs səviyyəsində də uyğunluq, qarşılıq axtarmaq lazım gəlir. Daha doğrusu, başqa dilə mənsub sözün digər dilin fonemlər sistemi və bu sistemə uyğun normalara uyğunlaşdırılır. İki dilin fonetik sistemlərində də fərq böyükdür. Bununla yanaşı, rus dilindən Azərbaycan dilinə transkripsiya və transliterasiya normaları işlənmişdir. Müasir Azərbaycan əlifbasının latın əsaslı olması həmin normaların dəyişdirilməsinə heç bir əsas vermir. Müvafiq hərflər bir-biri ilə əvəzlənir. Rus dili uzun müddət Azərbaycan və ingilis dil əlaqələrində vasitəçi funksiyasını yerinə yetirmişdir və hazırda da bu funksiyanı qismən yerinə yetirir. Ona görə də rus dili vasitəsi ilə ingilis dilindən alınma sözlərin unifikasiyasına bu proses təsir göstərmişdir. Qeyd olunduğu kimi, hər bir dil sözalma prosesinin əvvəlində aldığı sözü öz dilinin orfoqrafik və orfoepik normalarına uyğunlaşdırır. Təbii ki, rus dilində də ingilis dilindən sözalma zamanı eyni hadisə baş vermiş, məsələn, rus dilində farinqal «h» səsi olmadığından ingilis dilinin hokkey, high life, high lighte, hamburger, handbool, hobbi, hall, hooligan, holding sözləri rus dilinə müvafiq olaraq aşağıdakı kimi keçmişdir: xokkey, xay-layf, xay-layt, qamburqer, qandbol, xobbi, xoll, xuliqan, xoldinq. Bu sözlər rus dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Nəticədə, Azərbaycan dilində «h» farinqal səsinin olmasına baxmayaraq ingilis alınmalarının bəziləri rus dilindəki kimi yazılmağa və bu yazılışa uyğun olaraq oxunmağa başlanmışdır. Məsələn: xokkey, qamburqer, xobbi, xuliqan sözləri rus dilində olduğu kimi alınmışdır. Holl/xoll sözü isə iki variantda işlənir. Dilimizin normalarına görə, bu sözün holl variantında işlənməsinə üstünlük verilir. Holdinq, hay-layf, hay-layt, həndbol sözləri isə rus dili vasitəsi ilə alınmaqlarına baxmayaraq dilimizin orfoqrafik və fonetik normalarına uyğun şəkildə unifikasiya edilmişdir. Verilmiş nümunələr vasitəçi dilin obyekt dilə təsirini göstərir. Azərbaycan dilində qrafem və fonemlər arasında uyğunluq birin birə nisbətindədir, yəni bir qrafemə bir səs uyğun gəlir. Ona görə

də, Azərbaycan dilində sözlərin yazılışında qrafem uyğunluğu düzgün seçilməlidir. Əks təqdirdə, tələffüzdə də fonem uyğunluğu pozulmuş olacaqdır. Bu baxımdan alınma sözlərin ilk növbədə Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına uyğunlaşdırılması vacib şərtidir. Deməli, ingilis sözlərinin Azərbaycan dilinə unifikasiyasının ilkin mərhələsi orfoqrafik, ikinci forması isə, təbii ki, fonetik mənimsəmədir. Azərbaycan dilində fonetik mənimsəmə orfoqrafik mənimsəmə ilə birbaşa bağlıdır. Yəni, ingilis dilindən alınma söz Azərbaycan dilində necə yazılırsa, onun oxunuş qaydası həmin yazılışa uyğun şəkildə aparılır. Burada bir qrafemə bir fonem uyğun gəlməsi qaydasına əməl olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində bir sıra sözlər vardır ki, onların sonunda samit hərflərin qoşalaşması (geminantlığı) özünü göstərir. Söz sonunda geminant «t» qrafemi ingilis dili sözlərində işləkdir. Bir sıra onomastik vahidlər, o cümlədən antroponimlərin qoşa «t» ilə bitməsi (məs.: Skott) belə sözlərin alınması zamanı geminant samitin nəzərə alınması qaydasına baxmağı tələb edir. Azərbaycan dilində samitlərin qoşalaşması, söz sonunda bir samitin təkrarlanması Azərbaycan dilinin normalarına ziddir. Belə qoşalaşma oxunuş zamanı çətinlik törədir. Ona görə də ingilis alınmalarında bu cür sözlərin dilimizdə yazılışı zamanı qoşa samitlərdən biri atılır: Skott - Skot, miss - mis, Uoll-Street - Uol Strit və s.

Alınma sözlərin «yerli» dildə möhkəmlənməsi, funksional cəhətdən işlək vahidə çevrilməsi üçün bir sıra şərtlərin yerinə yetirilməsi zəruridir. Alınma sözün «yerli» dilin fonetik və qrafik vasitələrinə uyğunlaşması, dilin qrammatik kateqoriyaları ilə alınma sözün həmahəngliyi, yəni onun qrammatik cəhətdən mənimsənilməsi, alınma sözün söz yaradıcılığında fəallığı, alınma sözün semantik cəhətdən mənimsənilməsi, mənanın diferensiallaşması, həmin sözün «yerli» dildə müntəzəm işləkliyi bu cür şərtlər toplusunu təşkil edir. Beləliklə, sözləmə prosesi əcnəbi dil materialının yeni dil mühitinə unifikasiya edilməsini zəruri edir və bu mürəkkəb bir prosesdir.

1.4. Alınma terminlərin fonetik cəhətdən mənimsənilməsi

Avropa mənbəli sözlər rus dilində kiril əlifbası ilə mənimsənilməsi üçün, onlar Azərbaycan qrafikasında fərqli səviyyədə unifikasiyası edilir. Digər tərəfdən, unifikasiyanın fonetik prinsipinə görə, alınma sözlərdəki hər hansı bir fonetik vahid öz ifadə xüsusiyyətinə uyğun olan müvafiq qarşılıqla əvəz olunur. Azərbaycan dili Avropa dilləri, o cümlədən ingilis dili ilə uzun illər birbaşa əlaqədə olmadığından bu dillərdən dilimizə sözlər birbaşa keçməmiş, bu prosesdə rus dili başlıca rol oynamışdır. Ona görə də Azərbaycan dilinə Avropa mənbəli sözlərin daxil olmasında onların rus dilindəki formaları əsas yer tutur. Bu, xüsusilə yazıda özünü daha bariz göstərir.

Qərbi Avropa mənşəli terminlərin dilimizin fonetik sisteminə uyğunlaşması haqqında H.Həsənov yazır :”Avropa mənşəli sözlərin fonetik tərkibini dəyişərək dilimizdə işlədilməsi həmin sözlərin tərkibində olan fonemlərin Azərbaycan dilində olub-olmaması ilə müəyyən olunur. O dillərdən olan bir sıra sait və samit Azərbaycan dilində və ya əksinə, Azərbaycan dilinə mənsub olan bəzi spesifik sait və samitlər o dillərdə yoxdur. Buna görə də o dillərdən alınan sözlər uyğun şəkildə işlədilər bilmir, nəticədə dilimizin fonetik sisteminə uyğunlaşır” (40, 118). Qeyd edək ki, əvvəllər Avropa dillərindən alınan sözlər daha çox rus dilinin fonetik tərkibinə uyğunlaşdırıldıqdan sonra, Azərbaycan dilinin fonetik sistemində daxil olaraq, üçüncü «yad» bir mühitdə yenidən unifikasiya edilir. Bu unifikasiyanı aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.«q» fonemi Azərbaycan dilində «h» səsi ilə əvəz olunur. Məsələn; harmony (ing.) - гармония (rus) – harmoniya(Azərb.). гектар (rus) – hektar (ing) –hektar (Azərb); телоскоп (rus) – qoroskop (Azərb); Son iki bölmənin (b və c bəndləri) təhlili göstərir ki, Azərbaycan dilinin səs sisteminə g və h samitləri olduğuna görə, rus dili vasitəsinə alınmış q səslili ingilis dili sözləri orijinalda olduğu kimi tələffüz edilir və yazılır.

2.Sözün əvvəlində və ortasında rus dilində olan «q» fonemi «g» ilə əvəz olunur. Məsələn; геодезист (ing.) - геодезист (rus) – geodezist (Azərb.); гиббон (ing.) - гиббон (rus) - gibbon (Azərb.);

регистр (rus) – registr (ing)-reqistr (Azərb), генератор (rus) – generator (ing) – generator (Azərb) və s.

3. Alınmalarda rus dilində işlənən «ю» hərfi Azərbaycan dilində «ü» səsi ilə əvəz olunur. Məsələn; алюминий –aluminium, бюро-büro və s.

4. «ция» sonluğu ilə bitən alınmalarda «ц» isə «s» fonemi ilə əvəz olunur. Məsələn; деформация –deformasiya, изоляция – izolyasiya və s.

Eləcə də sonu «ц» fonemi ilə bitən alınmalarda Azərbaycan dilində olan «s» fonemi ilə əvəz olunur. Məsələn; мегагерц – meqahers;

5. Rus dilində sonu «ция» fonemi ilə bitən terminlər Azərbaycan dilində «ə» saiti ilə əvəz olunur. Məsələn; дестилляция – destilə, комбинация – kombina, изоляция-izolə və s.

6. Rus dilində «ш» samitindən sonra gələn «и» fonemi Azərbaycan dilində «ı» səsinə çevrilir; -машина -maşın və s.

7. Tərkibində qoşa ss samitlərinin ixtisarı olur. dissident (ing.) – диссидент (rus)- disident (Azərb.); express (ing.) - экспресс (rus) - ekspres (Azərb.); address (ing) -адрес (rus) - adres (Azərb.);

8. Sonu qoşa samitlə bitən terminlər Azərbaycan dilində bir samitlə yazılır; cutter (ing.) - катер (rus) - kater (Azərb.); Metall (n) (alm) – метал –metal –metal (ing.) –metal (m) (fr.); kilowatt (ing.) - киловатт –kilovat-kilowatt (m) (fr) –Kilowatt (m) (alm); express (fr.) - экспресс –ekspres –train rapide (ing.) – Expres (alm) və s.

9. tərkibində qoşa nn samitləri iştirak edən sözlərdə ixtisarlar: tunnel (ing.) -туннель (rus) - tunel (Azərb.);

Dəməli, Avropa mənşəli alınmalar Azərbaycan dilinə daxil olmazdan əvvəl rus dilinin fonetik qanunlarına tabe olaraq işlənir, sonra isə həmin terminlər rus dilindən Azərbaycan dilinə keçərək onun öz fonetik qanunları çərçivəsində mənsub ahəng qanununu izləmək şərti ilə işlədilir. Ə. Dəmirçizadə bu bərdə qeyd edir ki, “...bir sıra alınma sözlər dilimizin təbiətinə uyğunlaşdırılarkən, birinci növbədə, bunların ahəng qanununa tabe olması nəzərdə tutulur” (103, 16). Alınma sözlərin Azərbaycan dilinin ahəng qanununa uyğunlaşması haqqında A. Qurbanov yazır; “Alınma sözlərdə sahitlərin dəyişdirilməsi ən çox ahəng qanunu ilə olur. Məlumdur ki,

sözdəki saıtlərin həmqınsləşməsi Azərbaycan dili üçün ən xarakterik olan cəhətlərdəndir”(64,336)

Bu fikrə əsaslanaraq dilimizdə dəyişiklik edilmədən mənim-sən ilən terminlərdə aşağıdakı xüsusiyyətlər özünü göstərir:

1. Azərbaycan dilində sözlərdə əsasən qalın və incə saıtlərin bir-birini izləməsi möhkəm qanun kimi özünü göstərir. Halbuki alınma terminlərin əksəriyyəti ahəng qanununa tabe deyildir; ин-тернационал – international (ing. fr. alman dillərində eyni olaraq işlədilir) Partiya –партия-Party (ing) Parti (f) (fr) – Partei (f) (alm.) və s.

2.Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün sözün əvvəlində və axırında iki samitin yanaşı işlənməsi xarakterik cəhət deyildir. Lakin alınma terminlərdə belə bir prinsip mühafizə edilir; стaнция-station (ing.) –la station (fr) –Station (f) (alm); start-старт-start(ing) – depart (fr.)-Start (m) (alm.); план- план-plan (ing) –plan (fr.) – Plan (m) (alm.); трактор - трактор - tractor (ing) – tracteur (fr) – Tractor (m) (alm.)

3.Azərbaycan dilində vurğu bir qayda olaraq sözlərin son hecasına düşür. Lakin belə bir qanunauyğunluq alınma terminlərə tətbiq edilmir. Alınma terminlərin əksəriyyətində vurğu rus dilində olduğu kimi qalır

4.Rus və beynəlmiləl terminlərin bəzilərində ayrı-ayrı hecalardan olan iki saıt birgə tələffüz olunur, sözün əvvəlində, ortasında yaxud axırında iki müxtəlif və ya eyni saıt qovuşur; океан –океан (rus) - ocean (ing.) – ocean (fr.) Ozean (m) (alm), зоолог-зоолог -zoologist (ing.) –zoologiste (fr.) – Zoolog (alm.), идеология – идеология- ideology – ideologue (f) –Ideologie (f), аэромеханика (az.) – аэромеханика–aeromechanics-aeromecanique (m) – Aeromechanik (f) və s.

Məsələn, ант’ена – ант’енна (rus)- an’tenna (ing) –antenn’e (fr.) – ante’ne (f) (alm.); ан’ализ- a’ nalysis (ing.) – analys’ e (fr.) – Analy’ se (f) (alm) və s.

Dünyanın müxtəlif dillərində vurğu fərqli şəkildə özünü göstərir. Belə ki, ingilis və rus dillərində vurğu dinamik olub sözün semantikasında müəyyən dəyişikliklər etməyə qadirdir. Fransız və türk dillərində isə vurğu həmişə sözün sonuna düşən sabit vurğudan

ibarətdir. Dildə işləklik qazanan beynəlmiləl sözlərin sait və samitlər sistemində dəyişikliklər baş verdiyi kimi, onlarda vurğunun işlədilməsində də müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. F.Veysəlov yazır: “Vurğunun sözdəki yeri məsələsi alman dili fonetikasında mübahisəlidir. Alman dilinin vurğu sisteminin təhlili göstərir ki, bu dildə vurğu yerinə görə rus dilində olduğu kimi sərbəstdir.” (106, 188)

K.O. Dadaşov qeyd edir ki, bundan başqa vurğu bu dillərdə müxtəlif qrammatik-semantik vəzifələr yerinə yetirilir. Məsələn, rus dilində eyni fonemlərdən ibarət olan sözlər, yalnız vurğuya görə bir-birindən fərqlənir (102, 97). Məsələn, *Замок* (qala) – *замок* (qıfıl) .

Eləcə də alman dilində: *wiederholen* - yenidən gətirmək, *wieder'holen*- təkrar etmək.

İngilis dilində də vurğu demək olar ki, sərbəstdir. Bu dildə heca vurğunun yerinin dəyişməsi ilə sözün mənası dəyişə bilər. Məsələn, (məen'kaınd) – bəşəriyyət, (məen'kaınd) – kişilər.

Azərbaycan dilində vurğu semantik və qrammatik məzmun kəsb edən, qrammatik və leksik mənaların fərqləndirilməsində mühüm fonetik vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Bu da Azərbaycan dilində vurğunun söz fərqləndirici (distinktiv) funksiya yerinə yetirilməsi ilə şərtləndirilə bilər (15, 69). Azərbaycan dilindən ingilis dilinə daxil olan alınma sözlərdə vurğu iki şəkildə özünü göstərir:

- a) vurğunu eynilə saxlayan sözlər;
- b) vurğusu dəyişən sözlər.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş bir sıra sözlər vardır ki, onlarda vurğunun yeri əslində olduğu kimi qalır. Məsələn: *fatalizm* [*fatalism*] > *fatalizmi*; *leader* ['lɪ:də] > *lider*; *export* ['eksport] > *eksport*; *import* ['impɔ:t] > *import*; *kartıç* [*cartidge*] > *kartıç* və s. kimi sözlərdə bir qayda olaraq vurğu ingilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də birinci hecanın üzərinə düşür.

İkinci qrup sözlərdə isə vurğu ingilis dilinə uyğun deyil, Azərbaycan dilinin fonetik qanununa uyğun şəkildə özünü göstərir. İngilis dilində vurğunu bu sözlərin birinci hecası qəbul etdiyi halda Azərbaycan dilində vurğu sonuncu hecaya keçir.

Məsələn: *standard* ['staendəd] >*standart*; *record* ['rekod] >*rekord*; *tramway* ['traemwei] >*tramvay*; *football* ['futbo:l] >*futbol*; *handball* ['haendbol] >*həndbol*; *telephone* [telifəun] >*telefon*; *budget* ['badžit] >*büdcə* və s.

Demək olar ki, vurğu yalnız söz təşkilədiçi, söz tanıma kimi funksional əlamətlərə deyil, həm də qrammatik forma və leksik məna fərqləndirici funksional əhəmiyyətə malikdir. Avropa mənəbli alınmalar Azərbaycan dilinin vurğu qaydalarına uyğunlaşır. Bu sözlərdə əsas vurğu sözün son hecasına düşür. Lakin quruluşuna görə mürəkkəb sözlərdə alınmaya uyğun vurğu xüsusiyyəti özünü qismən qoruyur. Məsələn, karnaval – gardenparty; rok-n-rol - rockn roll; xokkey - hockey. Alınma «xokkey» sözünün Azərbaycan dilində müxtəlif şəkildə yazılışı qeydə alınır.

İngilis dilindən alınmış Avropa mənəbli alınmaların tərkibindəki samit səslərin əksəriyyəti Azərbaycan dilində uyğun samitlərlə ([o], [δ] Azərbaycan dilində «t», «d», «z», «f» fonemləri ilə) əvəzlənir. Transformasiya zamanı, əsasən «t» ilə əvəzlənmədən istifadə olunur. Bu da transliterasiyadan irəli gələn haldır. Transkripsiya zamanı isə müxtəlif fonemlərlə əvəzlənmə qeydə alınır. Əvəzləmənin vahid normasını təyin etmək çətindir. Məsələn, ingilis dilinin antroponimlər sistemində daxil olan Nethercot [nədəkot] soyadı dilimizə Nederkot kimi transformasiya olunur. Northam adında da «d» əvəzlənməsi qəbul edilmiş, Northbrook (Nortbruk), Northley (Nortli), Northolt (Nortolt) soyadlarında «t» fonemi işlənir.

Avropa mənəbli alınmaların sonunda ([ks] qrafem birləşməsi olan alınmalarda) eyni qrafem və ona uyğun fonem birləşməsindən istifadə edilir: refleks, kompleks.

İngilis sözlərinin transkripsiya və transliterasiya yolu ilə alınması sözün yazılışında olan qrafemin Azərbaycan dilində qeyd olunmasına səbəb olur. Dilimizdə hər qrafemə bir fonem uyğun gəldiyindən sözün prototipində oxunmayan qrafem Azərbaycan dilində fonem səviyyəsində tələffüz edilir.

İngilis dilində cəmi 26 qrafem olduğu halda, 44 fonem vardır. Bu da qrafem birləşmələrinin müxtəlif səslər əmələ gətirməsinə səbəb olur.

İngilis dilindən sözlərin əsas yollarından birinin trans-

kripsiya, digərinin transliterasiya olması nəzərə alınarsa, qrafem birləşmələrinin müxtəlif fonem uyğunluğunun diqqət mərkəzinə çəkilməsi zəruriyyəti ortaya çıxır. Mövcud ədəbiyyatda müxtəlif birləşmələr və onlara uyğun gələn fonem qarşılıqları qeydə alınır. Fonetik uyğunlaşmanı və mənimsəmənin daha dərin təhlili üçün belə birləşmələrin, hərflərin oxunuşlarını həmişə nəzərə almaq lazımdır.

A - qapalı hecada ə: açıq hecada (eı); b - (b); c - e, i, y qrafemlərindən əvvəl s, qalan hallarda k; d - [d]; f - [i]; k - [k]; l - [l]; m - [m]; n - [n]; p - [p]; t - [t]; v - [v]; z - [z]; h - [h]; j - [dz]; e - açıq hecada (ı:), qapalı hecada (e), geminant samitdən əvvəl (e): merry; g - e, i, y fonemlərindən əvvəl (dz), qalan hallarda (g); i - açıq hecada (ai), qapalı hecada (i); nd, ld birləşməsindən əvvəl (ai); o -açıq hecada [o], nd, ed birləşməsindən əvvəl [ou], qapalı hecada [o]; s - kar samitlərdən sonra və sözün əvvəlində (s), saitlərdən və cingiltili samitlərdən sonra (z); u - açıq hecada (ay), qapalı hecada (i), sözün əvvəlində [y] , iki və çoxhecalı sözlərin sonunda (i); ee, ea - (i:); ll - (l), ss - (s), dd - (d), ck - (k), ay, ay - (ey); q - (qu); r - (r); w - wh - [w]; u -açıq hecada (yu:), qapalı hecada [a]; x - vurğulu saitdən əvvəl (gz), qalan hallarda (ks); oo - (u:) və (u); sh - (ş); ch və tch- [tʃ]; ew - (yu:); e - vurğusuz vəziyyətdə (i); th - [ð] və [kɲ]; A -s+samitdən əvvəl (a); A+l - [o:k] ; a+l [o:l]; aur [eə]; A+r - (a:); o+re - [ə:]; o+r - [o:]; u+re [ʃuə]; u+r - [ə:]; e+re, e+r - (ə:); (y)i+re - [aiə]; (y)i+r - [ə:]; wor -[wə:]; ng - [ŋ]; nk [kɲ]; -er, -or ilə bitən sözlərin sonunda [ə]; a - th birləşməsindən əvvəl [a:]; o - m, n, th, v-dən əvvəl [a]; oy, oi - [oi]; igh - [ay]; wr - [r]; kn - [n]; ture - [tʃə]; tion; ssion - [ʃn]; war [wo:]; wa - [wo:]; sure [za].

Ch - latın və yunan mənşəli sözlərdə [k]; ph - latın və yunan mənşəli sözlərdə [f]; aw - [d:] (244, 135).

Göründüyü kimi, ingilis dilində qrafem-fonem qarşılaşdırmasında qaydalar müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Bununla yanaşı, göstərilən qaydalara tabe olmayan sözlər də işlənmə məqamlarına görə diqqəti cəlb edir. Belə sözlər istisnalar adlanır və onların ingilis dilində düzgün tələffüzü əzbərləmə tələb edir. İngilis dilində fonem-qrafem qarşılaşdırılmasının mürəkkəbliyi, təbii ki, unifikasiyada transkripsiya və transliterasiya prosesinə təsir edir. Əvvəla, ingilis

sözlərinin Azərbaycan dilinə transkripsiyası və transliterasiyasının dəqiq qaydaları yoxdur. Bu və ya digər sözün ingilis dilindəki tələffüzü ingilis dilinin transkripsiyası əsasında verilir. Bu, ingilis dili üçün məqbuldur. Avropa mənbəli sözlərin Azərbaycan dilinə nə transkripsiya, nə də transliterasiya qaydaları vardır. Bu cəhət ayrı-ayrı sözləri müxtəlif şəkildə transkripsiya etməsinə imkan verir. Nəticədə, müəyyən anlaşılmazlıqlar meydana çıxır. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlərin böyük əksəriyyətinə rus dili vasitəçilik etmişdir. Söz əvvəlcə rus dilinə keçmiş, rus dilinin qrafem cildini almış, bundan sonra rus dilindən Azərbaycan dilinə transkripsiya və ya transliterasiya olunmuşdur. Lakin bir sıra sözlərin belə yolla Azərbaycan dilinə keçməsinə baxmayaraq onların transkripsiyasının birbaşa ingilis dilindən olması da özünü göstərir. Məsələn, aluminium, (rus dilində: «alğöminiy»), ammonium (rus dilində: «ammoniy») və s.

Transkripsiya və transliterasiya yolu ilə Azərbaycan dilinə keçmiş Avropa mənbəli sözlərin fonetik və fonoloji mənimsənilməsinin əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

Aqat (ing. agate, yun. - achates) - bu mineralın adı yunan dilindən ingilisə, oradan rus dilinə və rus dilindən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Yunan dilindən ingilis dilinə keçid transkripsiyaya əsaslandığı kimi, ingilis dilindən rus dilinə keçid zamanı da eyni hal müşahidə olunur: Agate - (ægət). İngilis dilində sözün qrafik tərkibinə 5 qrafem daxildirə, Azərbaycan dilində qrafemlər 4-dür. Fonem sayına gəlincə isə, bu miqdar hər iki dil üçün eynidir, yəni, 4-dür. Fonem quruluşunu nəzərdən keçirdikdə, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə fonem əvəzlənməsinin æ -a; ə - a variantları qeydə alınır.

Alderman [o:ldəmən] - 1) Bələdiyyənin üzvü; qraf şurasının üzvü, 2) hökmdarın təmsilçisi; 3) ABŞ-da şəhər şurasının üzvü.

Bu sözün üçüncü mənası müasir dövrə aid olsa da bu söz tarixizmdir və yalnız müəyyən tarixi dövrlə bağlı əsərlərdə qeydə alınır.

Azərbaycan dilində alınma olan bu morfem «oldermen» şəklində yazılır. İngilis dilində transkripsiyayı [æ:ldəmən] bu forma ilə qarşılaşdırdığımız zaman sözün dilimizə transliterasiya yolu ilə

keçdiyi aydın olur. Lakin sözün birinci foneminin «a» olmaması onun ilk hecasının transkripsiyasından xəbər verir. İngilis dilində «al» birləşməsi [o:] səsinə uyğun gəlir. Alınma sözdə bu səs Azərbaycan dilinin «o» fonemi ilə əvəz edilmişdir: [o:] - [o]. Bundan başqa, transliterasiya ilə alınmış bu sözdə [ə] - [e]; [ə] - a fonetik əvəzlənmələri aparılmışdır.

İngilis dilində «oldermen» sözündəki «r» səsi qrafem səviyyəsində iştirak etsə də, fonetik səviyyədə bu fonem sözdə yoxdur; e+r birləşməsinə, adətən [ə:] səsi uyğun gəlirsə, verilmiş nümunədə birləşmənin [ə] foneminə uyğun gəlməsi qeyd olunmuşdur. Sözün quruluşca mürəkkəbliyi aşkardır: *older* - «böyük», *man* - «kişi» - deməkdir. Belə adlandırma tarixən bu ad sahibinin kralın təmsilçisi vəzifəsində olması ilə bağlıdır. «Böyük şəxs», «böyük adam» anlamı çox güman ki, buradandır.

Alo/allo - ing. hallo (a) (hə lou) - 1) Allo, salam; 2. Salamlayıcı səs, nida.

Fonetik səviyyədə təhlil zamanı alınma sözdə *farinqal* (h) fonemi qeydə alınmır. ə - a əvəzlənməsi, eləcə də geminant l-dən birinin düşməsi müşahidə olunur. Əslində, ingilis dilində «ll» birləşməsi bir (1) səsinə uyğun gəlir və bu birləşmədən əvvəlki sait qısa tələffüzə görə seçilir. Açıq hecadə o səsi (ou) diftonqu kimi oxunur. *Alo//allo* sözü Azərbaycan dilinə çoxdan keçmişdir və bu günədək istifadə edilir. Telefon danışığı zamanı həm «eşidirəm», həm də «eşit» mənasında işlənir. Müasir dövrdə *alo//allo* sözünü «bəli» sözü ilə əvəz etmək meyləlidir. Lakin «bəli» - «eşit» mənasını vermir.

Ballast (ing. ballast [bələst] - 1) gəminin, aerostatın və bir sıra cihazların tarazlığını saxlamaq üçün götürülən yük və ya başqa ağırlıq; 2) artıq yük; 3) dəmir yolu şpallarını bərkitmək üçün onların arasına tökülən qum və çınqıl. İngilis dilindən alınma bu söz qrafem tərkibinə görə ingilis dilindəki prototipi ilə tam adekvatdır. Fonetik baxımdan isə uyğunlaşmada ə - a; ə - a qarşılıqları və geminant «l» samitindən birinin fonetik səviyyədə nəzərə alınmaması aşkardır. İngilis dilində bu sözün tərkibində 6 fonem varsa, alınmanın Azərbaycan variantında 7 fonem qeydə alınır.

Astroid ing. asroide [əs'trəid] - 1) riyazi termin; 2) ulduz-

şəkili, əyri. Bu alınma termin olduğundan dar dairədə işlənir. Söz transliterasiya yolu ilə dilimizə gəlmişdir. Alınma sözdə ingilis dilindəki fonetik cildə nəzərə alınmayan müəyyən dəyişmə baş vermişdir. [æ] - a və [o] - o fonetik əvəzlənmələri qeydə alınır.

Autsayder (ing. outsider [outsaidə]) - autsayder. Bu sözü prototipi ilə fonetik səviyyədə qarşılaşdırdıqda, ingilis «o» fonemini əvəzinə Azərbaycan dilində alınmada «a» fonemini işlənməsi müşahidə olunur; son mövqedə ingilis dilində tələffüzdə (r) fonemi olmadığı halda, Azərbaycan dilinə transkripsiyada bu fonem vardır. Bu alınma sözün fonetik mənimsənilməsində maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, mürəkkəb sözün ikinci komponentindəki *side* sözündə açıq hecədə olan «i» saiti (a₁) diftonqu kimi oxunur. İngilis dilinə xas xüsusiyyət burada eynilə Azərbaycan dilinə göçürülmüşdür. Fərqli məqam ondadır ki, (a₁) diftonqu ilə «ay» fonem birləşməsi tam adekvat sayıla bilməz.

Blok (ing. block (blok) - 1) Yük qaldıran maşının bir hissəsi; 2) Qalın və gödək tir; 3) Dəmir yolunda semaforu açib-bağlamaq üçün elektrik aparatı; 4) Böyük binaların ayrı-ayrı mənzil qrupları.

Arorut (arrow-root [æərə ru:t]) - 1) Bot. arrowut; 2) Bu bitkinin yarpaqlarından alınmış nişasta. Azərbaycan dilində arorut/arrowut variantları vardır. Fonetik qarşılaşdırma zamanı yenə ə - a; ə - o; u: - u variantlarında əvəzlənmələr qeydə alınır. Söz transliterasiya yolu ilə alınmışdır.

Biznes (ing. business (biznes) çoxmənalı sözdür. Fonetik səviyyədə müqayisə apardıqda, fonem tərkibinin eyniliyi (6 fonem), qrafik səviyyədə isə ingilis dilində iki qrafemin artıqlığı qeydə alınır. «i - e» fonetik qarşılaşdırması aparmaq mümkündür. Transkripsiya yolu ilə alınmış sözdür. Transliterasiya vasitəsi ilə alınmalardan fərqlənir. Əks təqdirdə, «buzines» formasında alınmalar idi.

İngilis dilində «ck» birləşməsinin (k) fonemini əvəz etməsini nəzərə alsaq, ingilis dilindən alınma sözlər prototipin eyni fonetik tərkibə malik olduğunu aydın görmək mümkündür. Alınma sözün fonoloji quruluşu CCVC tiplidir. Söz əvvəlində iki samit fonemin, təkrarlanması türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyildir. Ona görə də belə struktur quruluşa malik söz yuvaları alınmalar hesabına tutulur. *Blok* sözü də belə alınmalardan biridir.

Blokada (ing. blockade [blokeid] - 1) Hərbi və ya iqtisadi məqsədlə təcrid, təkləmə və ya bir dövlətin başqa dövlət tərəfindən onun ətraf dövlətlərlə əlaqəsini kəsmək üçün mühasirəyə alınması; 2) *Biol.* hər hansı bir üzvün və ya sistemin fəaliyyətdən qalması.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi haqqında prof. A. Axundov yazır: “Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsindən biri də alınma sözlərdir. Belə sözlər dilə bilavasitə, ya da birbaşa keçir. Başqa dillərdən alınma sözlər əlbəttə, keçdiyi dildə əsas, həlledici deyil, yardımçı, köməkçi rola malikdir” (13, 121).

İngilis dilindən alınma söz yeddi qrafem və onlara uyğun gələn yeddi fonemdən ibarətdir. Onun ingilis dilindəki prototipi isə 8 qrafemdən, 7 fonemdən təşkil olunmuşdur. Bir qrafem artıqlığı «ck» birləşməsinin bir fonemlə ifadə edilməsindən irəli gəlir. Fonetik səviyyədə müqayisə göstərir ki, sözün ikinci hecasındakı «a» açıq hecada olduğundan ingilis dilində (ei) diftonqu ilə oxunur. Sonuncu «e» qrafemi isə oxunmayan mövqedədir. Buradan fonetik uyğunlaşmanın daha bir forması aşkara çıxır (ei) - a. Göründüyü kimi, ingilis dilindəki diftonq Azərbaycan dilinin (a) foneminə qarşı qoyulmuşdur.

Vaterpol (ing. wo:tə'polo [wa;tə'poulou] - «vaterpol», «su polosu» deməkdir. İngilis dili samitlərindən biri olan «w» foneminin Azərbaycan dilində qarşılığı olmayıb, «w» foneminin tələffüz zamanı gərginlik altında olan dodaqlar dairəvi forma alaraq bir qədər irəli uzanır. Eyni zamanda, dilin arxası geriyə dartlanaraq yumşaq damağa tərəf qalxır. Belə artikulyasiya vəziyyəti Azərbaycan dilinin (**u**) səsinin tələffüzünə uyğun gəlir. Yumşaq damaq qalxaraq havanın buruna daxil olmasının qarşısını alır. Bu zaman dodaqlar və dil əvvəlki vəziyyətini saxlayır. Belə vəziyyətdə nitq orqanları «w» fonemindən sonra gələn saitin artikulyasiyasına köklənir. «w» sonantı yalnız saitlərdən sonra işlənir. Bəzi sözlərdə bu fonemdən sonra gələn samitlər tələffüz olunmur. «w» foneminin tələffüzü zamanı alt dodağın yuxarı dişlərə toxunmasına yol verilmir. Əks təqdirdə, (v) səsi tələffüz olunur (Улуханов С.П., Улуханов И.С. О новых заимствованиях в русском языке // РЯШ, 1994, № 1, с. 70-75, 22-də).

Vatt (ingilis fiziki Ceyms Uattın (1736-1819) adı ilə) -

elektrik və ya mexanikada güc ölçüsü vahidi.

[w] foneminin (u) səsi kimi oxunması daha çox antroponimlərdə özünü göstərir: William - Uilyam. «Əslində Uilyam Folkneri təsadüfən oxumağa başlayanda ilk əsərimi artıq yazmışdım». «u» və «v» səslərinə yaxın olan «w» fonemi, əslində nə «u», nə də «v» ilə üst-üstə düşür. Lakin bu səs Azərbaycan dilində olmadığına görə transkripsiya və tranlitterasiya zamanı onun gah (u), gah da (v) kimi verilməsi müşahidə olunur. Fonemin belə müxtəlif şəkildə oxunmasına aid külli miqdarda nümunələr vardır. Məsələn, Vatt, Uatt, Uill, Bill, Uilyam, Vilyam və s.

Bununla yanaşı, «u» qrafemi ilə başlanan bəzi isimlərin oxunuşunda da [w] foneminin (u) kimi tələffüzü qeydə alınır. Məsələn, uik-end (week-end) -həftə sonu. Küçə adında işlənən «w» qrafeminin (u) kimi oxunması da müşahidə edilir: Uoll-strit (ing.wall-street hərfi mənası: «divar-küçə», rus. «Uoll-strit») - Nyu-Yorkda ən iri bankların, fond birjalarının və sənaye inhisarının idarə heyətlərinin yerləşdiyi küçə.

Göründüyü kimi, ingilis dilinin (w) fonemi alınmaların tərkibində Azərbaycan dilinin (u) və (v) fonemləri ilə əvəzlənir: (w) - (y); (w) - (v).

Qərbi Avropa dillərindən rus dili vasitəsilə alınan terminlərin cüzi bir qisminə fono-morfoloji dəyişikliklər edilir. 1. Qərbi Avropa terminləri rus dilinə daxil olarkən, «tion, ung» sonluğu rus dilində «ация», «ция», «ка» şəkilçiləri ilə əvəz olunur. Həmin terminlər Azərbaycan dilində işlənərkən rus dilinə mənsub «ация», «яция», «ка» şəkilçiləri ixtisar olunaraq, Azərbaycan dilinin fonetikasına mənsub «a», «ə» sonluğu ilə əvəz olunur. Belə ki, həm mənbə dil olan Qərbi Avropa dillərinə, həm vasitəçi dil olan rus dilinə, həm də Azərbaycan dilinə müraciət edək.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə çevrilmələr, fono-morfoloji dəyişikliklər, dilimizdə indi də «alınma söz» prosesində davam etməkdədir; Insulation (ing) – изоляция – izolə - Isolierung (f) (alm) – isolation (f) (fr.); absorption – амортизация - amortizə - Amortisation (f) – amortissement (m); combination – комбинация – kombinə – Kombination (f) – combinaison (f), regulation – регулировка - tənzipləmə Regelung (f) –le reguge; automation –

автоматизация - avtomatlaşdırma - Automation (f) – lautomatization və s.

Habelə, ingilis, fransız dillərinə mənsub «tion» şəkilçisi rus dilində «ция» Azərbaycan dilində «siya», alman dilində «tion» və «ung» sonluqları ilə əvəz olunur:

Station (ing) –la station (fr.) –Station (f)- станция –stansiya; manipulation (ing) – manipulation (fr.) – Manipulierung (f) (alm) - манипуляция- manipulyasiya və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi Avropa dillərindən rus dili vasitəsilə terminologiyaya daxil olmuş bu qəbildən olan terminlər tam milliləşərək dilimizin xüsusi malı olmuşdur. Fono – morfoloji dəyişikliyə məruz qalmış bu növ terminlərin dilimizdə işlənməsi tam özünü doğruldur. Bu prosesin gələcəkdə də mövcud olması labüddür («abunə», «büdcə», «nömrə» və s. bu kimi terminlər buna misal ola bilər).

Azərbaycan dilində rus və Qərbi Avropa mənşəli alınma terminlərin morfoloji, struktur və leksik-semantik mənimsənilməsi də xüsusi maraq doğurur.

Fonetik mənimsəmə dedikdə, alınma söz və terminlərin, səs tərkiblərinin və başqa fonetik hadisələrin dəyişib – dəyişməməsi, onların az və ya çox dərəcədə assimilyasiyaya məruz qalması və s. məsələlər nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində işlənən elə Avropa dillərinə mənsub sözlər vardır ki, onların orfoqrafiyası dəyişilsə də, ancaq səs tərkibi mənbə dildə olduğu kimi işlənir və heç bir dəyişikliyə məruz qalmır. Məlumdur ki, Avropa mənşələrindən alınan söz və terminlər dilimizə əsasən rus dili vasitəsilə keçdiyi üçün onlar Azərbaycan dilində rus dili variantında olduğu kimi işlənirlər. Beləliklə, Azərbaycan dilində işlənən rus və Qərbi Avropa dillərindən alınan söz və terminləri fonetik səviyyədə öyrənərkən onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. fonetik baxımdan heç bir dəyişikliyə uğramayan, mənbə dildə olduğu kimi tələffüz edilən alınma söz və terminlər: qaraj – гараж (rus) - garage (fr.) – Garage (f) (alm.); şok - шок - shok (ing) –le choe (fr.) – Schock (m) (alm); cənat – сенат - senate (ing) –le senat (fr.) – Senat (m) (alm.) və s.

2. Azərbaycan dilində müəyyən dəyişikliyə və fonetik

asimilyasiyaya uğrayan alınmalar: abunə - abonnement (fr.), - Abonnement (n) (alm.) – абонемент - subscription (ing.); nömrə - nombre – Nummer – number – номер və s.

3. rus dili variantında olduğu kimi işlənən alınma sözlər; briqada – бригада (rus) - brigade (ing.) –la brigade (fr.) –Brigade (f) (alm.); mexanika (rus) – механика- mechanics (ing) – mecanique (fr.) – Mechanik (f) (alm.) ; blindaj – блиндаж- dugout (ing.) – blinder (fr) – Unterstand (m) (alm) ; şturval-штурвал - steering wheel (ing) –rone du gouvermail (fr.) – Steurrad (n) (alm.) və s.

4. Azərbaycan, rus, fransız dilində eyni olan ingilis və alman dillərində müxtəlif işlənən terminlər; lift- лифт-lift (ing) –ascenseur (fr.) - Aufzug (m) (alm.) bolt- болт - bolt (ing.) – le boulon (fr) – Schraube (f) (alm.) və s.

5. Azərbaycan, rus, ingilis dilində eyni olan fransız və alman dillərində uyğun gəlməyən terminlər; senaj –сенаж- cenage (f) (fr.) – haylege (ing.) – Anwelksilage (f) (alm) ; loqometr – логометр- logometre (m) (fr) – ratiometer (ing) –Ratimeter (n) (alm) və s.

6. yalnız alman variantı uyğun gəlməyən terminlər; aorta – аорта (rus)- aorte (f) (fr.) – aorta (ing) – Hauptschagader (f) (alm) konveyer- конвейер- conveyer (ing.) conveyer (m) (fr.) - Flebband (n) (alm.); metro (azərb., rus) – metro (ing.) - metro (m) (fr) – Bahn (f) (alm.) və s.

7. yalnız ingilis variantına uyğun gəlməyən; zond –зонд (rus) - sonde (f) (fr)-Sonde (f) (alm.) – probe (ing); kauçuk-каучук- le caotchuc (fr.) –Kauschuk (m) (alm) – rubber (ing) və s.

8.yalnız fransız variantı uyğun gəlməyən; kran – кран (rus)- crane (ing) – Kran (m) (alm) –Grue (f) (fr); mantyor – монтер- mounter (ing.) – Monteur (m) (alm) –electricien (m) (fr.) və s.

İngilis və Azərbaycan dilləri tam fərqli dil ailələrinə aid olduqlarından onların fonetik quruluşlarında da fərqli xüsusiyyətlər meydana çıxmaya bilməz.

Bütün başqa dillərdən keçmiş sözlər kimi, ingilis sözləri də dilimizdə əksər hallarda öz orijinal təbiətini müəyyən dərəcədə itirir, bir sıra fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətlər kəsb edir. (13, 52). Bu maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də ingilis sözlərində olan fonetik dəyişikliklərdir.

İngilis dilinin fonetik quruluşuna nəzər saldıqda məlum olur ki, bu dilin səsləri Azərbaycan dilinə nisbətən mürəkkəb bir quruluşa malikdir. Belə ki, ingilis dilinin fonetik tərkibində saitlərin, samitlərin və sonorların işlədilməsi müxtəlif şəkildə olur. İngilis ədəbi dilində diftonqlar əsas yer tutduğu halda, Azərbaycan dilində bu xüsusiyyət çox cüzi halda, ancaq bəzi dialekt və şivələrimizdə özünü göstərir. İngilis dilində olan sonor səslər heca yaratmaq qabiliyyətinə malik olduğu halda, Azərbaycan dilində olan sonor səslər isə bu xüsusiyyətdən məhrumdur.

İngilis dilindəki saitlər həm keyfiyyət və həm də kəmiyyətinə görə dildə mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində isə uzun sait səslər kəmiyyətcə fərqlənir. İngilis dilində işlədilən bəzi samit səslər – [θ], [ð], [w], [ŋ] Azərbaycan dilində yoxdur. Ona görə də tərkibində [θ], [ð], [w], [ŋ] səsləri olan ingilis sözləri Azərbaycan dilində müəyyən dəyişikliklərə də uğramalıdır.

Əcnəbi dillərdən alınan söz bir çox hallarda öz orijinal şəklində işlənmə bilmir. Söz yeni dildə işlənmə bilmək qabiliyyətini o zaman kəsb edir ki, o bu dilə daxil olarkən daxil olduğu dilin fonetik tərkibi, bu dilin mövcud fonetik tərkibinin və fonetik qanunlarının təsiri nəticəsində qismən dəyişilir.

Belə bir vəziyyət Azərbaycan dilində işlənən Avropa mənşəli, o cümlədən ingilis dili mənşəli sözlərdə öz əksini tapmışdır.

Müasir ədəbi dilimizdə işlədilən ingilis sözlərini yazılış və fonetik tərkibinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. yazılış və fonetik tərkibini dilimizdə saxlayan sözlər:
film - film [film - film]

Bu xüsusiyyət müasir fransız dilində də özünü göstərir *-film*. Rus dilində isə *фильм* sözündəki [l] səsi yumşaq л (ль) kimi tələffüz edilir.

2. yazılışına görə fərqlənən, lakin fonetik tərkibcə dilimizə yaxın olan sözlər:

check-çek [tşek-çek],
out – aut [aut- aut],
football – futbol [‘futba:l- futbol].

3. həm yazılış, həm də fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən ingilis sözləri. Bu qrupa daxil olan sözlərin sait və samitlərinin

müasir Azərbaycan dilində ifadə tərzləri, demək olar ki, mürəkkəbliyə təşkil edir:

meeting - mitinq [mi:tiŋ - mitinq] sözündəki qoşa *ee* saiti Azərbaycan dilində *i* ilə, *ng* samit birləşməsi isə *ŋ* ilə əvəz edilmişdir. İngilis dilində *ee* sait hərf birləşməsi uzun [i:] saiti, Azərbaycan dilində nisbətən uzun [i:] ilə tələffüz edilir.

İngilis dilindən dilimizə daxil olmuş beynəlmiləl sözün tərkibində Azərbaycan dilinə xas olmayan müəyyən bir fonem olarsa, bu fonem ya tamamilə dəyişilir və ya ona uyğun olan (əgər belə bir səsə nisbətən uyğun bir səs varsa) fonem ilə əvəz edilir. İngilis və Azərbaycan dillərindəki sait və samitlər müəyyən dərəcədə fərqləndiyi üçün, dilimizdə işlənən ingilis sözləri Azərbaycan dilinin fonetik prinsipləri əsasında formalaşmışdır.

Fonetik səviyyədə heç bir dəyişikliyə uğramayan, mənbə dildə olduğu kimi tələffüz edilən alınma söz və terminləri araşdırarkən qeyd etməliyik ki, bu növ terminlər dilimizdə işlənərkən onların bəziləri həm yazılış, həm də tələffüzə görə eynilik təşkil edir, bəziləri orfoqrafik baxımdan dəyişilsələr də tələffüzcə dəyişilməz qalır və ya əksinə heç bir dildə nə fonetik, nə də orfoqrafik baxımdan uyğunlaşma olmur. Buna aşağıdakı yarımqrupları aid edə bilərik:

a) nə orfoqrafik baxımdan, nə də ki, tələffüzünə görə heç bir dəyişikliyə uğramayan, mənbə dildə olduğu kimi işlənən söz və terminlər; *senat* (azərb., rus) – *senate* (ing) - *le senat* (fr.) - *Senat* (m) (alm.); *taksi* – *taxi* (ing)-*le taxi* (fr.) – *Taxi* (n) (alm.); *kanal* – *canal* (ing) – *le canal* (fr.) – *Kanal* (n) (alm.) və s.

b) orfoqrafik baxımdan müəyyən dəyişikliyə uğrayan, tələffüzcə dəyişməz qalan alınmalar; *model* – *модель-model* (ing) – *modele* (fr.) – *Modell* (m) (alm); *metr-* *метр-* *metre* (ing) – *metre* (fr) – *Meter* (m) (alm.); *aktiv* – *актив-* *activ* (ing)- və s.

c) həm orfoqrafik, həm də tələffüz baxımından dəyişikliyə uğrayan sözlər; *həmçins* – *однородный* – *homogeneous* (*homoc'-inyəs*) (ing.) *homogene* (*omö'cen*) (fr.) – *homogen* (*homoq'en*) (alm.); *Çin-* *Китай-* *China* (*çaynə*) (ing.) *Chine* (*sin*) (fr)- *China* (*X'ina*) (alm.); *Asiya-* *Азия-* *Asia* (*'eyşə*) – *Asie* (*az'i*) (fr.) – *Asien* (*'azien*) (alm) və s.

Fonetik mənimsəmə haqqında N.Məmmədli yazır: “Fonetik mənimsəmədə özgə dil materialı yenidən tərtib olunur, fonetik formasiya baş verir, dilimizin fonetik sisteminin tipik xüsusiyyətlərinə uyğun qaydaya salınır” (75, 226).

Deməli, unifikasiya prosesində fonetik mənimsəmədə alınma söz ana dilində yenidən formalaşır, onun daxili qanunauyğunluqlarına tabe olur və dildə olan digər sözlərdə həmahəng işlənir. Alınma sözlərin fonetik quruluşu ana dilində həmin sözlərin mövcud olub-olmamasından asılıdır. Məsələn, fransız dilində «h» hərfi bəzən yazılır, lakin tələffüz olunmur. Məs; hötel, hall və s. Bəzən də o, başqa bir hərfə birləşib özünəməxsus bir səs verir. Məs., «H» hərfi «s» hərfi ilə birləşib «ş» səsini verir; Chine (şin) –Çin.

İngilis və alman dillərində isə «h» hərfi həm yazılır, həm də tələffüz olunur; hospital, homogeneous (ing), homogen (alm).

«Ch» – hərf birləşməsi ingilis dilində (ç,k) səslərini verir; China [tanə] , cholera [kolerə]. Alman dilində bu hərf birləşməsi (x) səsini verir; China (xina) ;

Ch - latın və yunan mənşəli sözlərdə [k]; ph - latın və yunan mənşəli sözlərdə [f]; aw - [d:] və s.

«h» - rus dilində «q», bəzən də «x» samitləri ilə əvəz olunur, bəzən isə tələffüz olunmur. Məs., отель, госпиталь, холл və s.

Rus dili vasitəsilə dilimizə keçən alınma sözlərdə fonetik dəyişiklik haqqında R.Cəfərov yazır: “Rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınma terminlər Azərbaycan dilində mənbə dildə olduğu kimi yazılmalıdır, çünki rus dilindən fərqli olaraq Avropa və Azərbaycan dillərində oxşar məxrəcli səslər çoxdur. «ü», «ə», «c», «h», «ğ» fonemlərinin Avropa və Azərbaycan dillərində eynilə səslənməsi alınma terminlərdə də özünü büruzə verir.”(28,46) Onu da qeyd edək ki, Avropa mənşəli alınma söz və terminlər rus dilində olduğu kimi səslənir. Məsələn, ingilis dili mənşəli «holl», «businessman», «gentleman», «hockey», sözlərindəki «e», «h» rus dilində «э», «х» səsləri ilə əvəz edilir və bizim dilimizdə də rus dilindəki kimi səslənir; хоккей, centlemen, бизнесмен, холл bə s.

Aydındır ki, ingilis, alman və fransız dilləri Azərbaycan dilindən tamamilə fərqli dil sisteminə daxildir. Bu dillərdə olan qoşa samit səsin bir samit səs kimi və ya hərf birləşmələri, səsin uzun və

ya qısa tələffüz edilməsi kimi fonetik hadisələr Azərbaycan dilinə xas deyildir. Ə.Musayev fransız və Azərbaycan dilinin spesifik fonetik xüsusiyyətlərindən bəhs edərək yazır: “Azərbaycan dilində qarşılığı hər hansı bir fonetik xüsusiyyət və əlamət nisbətən çətin və gec mənimsənilir” (79, 14)

Qərbi Avropa dillərindən alınma terminlərin Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə uyğunlaşması qanunauyğun və obyektiv bir prosesdir. Bu söz və terminlərin bu və ya digər dərəcədə fonetik cəhətdən dilimizə dəyişilməsi dil sistemləri arasındakı fərqlərdən irəli gəlir. Bu bərdə A.A.Reformatski yazır; “Biz ana dili və öyrəndiyimiz dilin ayrıca bir səsini deyil, sistemdə götürülmüş tam fonetik kateqoriyaları müqayisə etdikdə, hər bir fonetik sistemin özünəməxsusluğuna inanırıq” (228, 41).

Dilçiliyin başqa bölmələrinə nisbətən dilimizin fonetik sistemi öz sabitliyi, dəyişməzliyi ilə fərqlənir, o cümlədən, alınma termin və sözləri öz sınağından keçirərək onu dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırır, öz istədiyi şəkllə salır.

Alınma terminlərin fonetik mənimsənilməsi haqqında A.Axundov yazır: «...rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən dilimizə keçən sözlərdə də dəyişikliklər mövcuddur. Həmin dillərdən keçən sözlərin böyük bir qismi Azərbaycan dilinin ahəng qanununa uyğunlaşmış və fonetik cəhətdən onları bəzən Azərbaycan sözlərindən fərqləndirmək mümkün deyil» (12, 15)

Beləliklə, alınma sözlərin fonetik səviyyədə unifikasiyasını aşağıdakı qruplara ayırmaq olar :

- bəzi alınmalar assimilyasiyaya məruz qalaraq milli dil vahidlərindən fərqlənirlər: vergül, abunə, nömrə və s.

- alınma sözlər dilimizə rus dili vasitəsilə keçdiyi üçün bəzi terminlərin sonunda rus dilinə mənsub morfem səslər və səs birləşmələrinin işlənməsinə rast gəlirik. Rus mənşəli həmin səslər və səs birləşmələri Azərbaycan dilində alınma terminlərin əksəriyyətində işlənir: aorta, blokada, aviasiya və s.

- heç bir fonetik dəyişikliyə uğramayan, mənəbədə olduğu kimi işlənən terminlər həm rus, həm də Azərbaycan dillərində rast gəlinir: qaraj, şok, zond, jaket, beton, aorta və s.

- ə, ü, ö fonemlərinin Azərbaycan və Qərbi Avropa dillərində

olması faktıdır və bu fonetik xüsusiyyətlər alınma terminlərdə də özünü büruzə verir: nömrə, vergül, karbürator və s.

Beləliklə, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə keçən alınma sözlərin fonetik səviyyədə unifikasiyası ilə bağlı təhlildən aydın olur ki, bu alınma sözlərin böyük qismi dilin lüğət tərkibindən özünə yer almışdır. Onların tələffüz və yazılışı Azərbaycan dilinin qrammatik normalarına əsasən aparılır. Lakin bu sözlərin transkripsiya və transliterasiyasında vahid normanın qəbul edilmədiyindən bir sıra sözlərin yazılışında müxtəliflik özünü göstərir. İngilis dilindən alınma sözlərin transliterasiyası və transkripsiyası zamanı müşahidə olunan müxtəliflik alınma sözün Azərbaycan dilində işlənməsinə təsir göstərir. Transkripsiya fərqləri, transformasiya zamanı ingilis və Azərbaycan dilinə məxsus fonemlərinin uyğun gəlməməsi, sözlərin tələffüzündə fərqlər yaradır. Fonetik baxımdan bu, sözalma prosesinin qüsurlu cəhəti kimi qəbul oluna bilər. Belə vəziyyətin aradan qaldırılması ingilis dilindən transliterasiya və transkripsiya üçün vahid qaydaların və normaların işlənməsi tələbini ortaya atır.

Alınma terminlərin orfoqrafik səviyyədə unifikasiyası onların Azərbaycan dilinin yazı normalarına uyğun tənzimlənməsidir. Azərbaycan dilinin orfoqrafik qaydaları mövcuddur və bu qaydalar alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesində əsas götürülür. Orfoqrafiya qaydalarının müəyyənləşdirilməsinin əsasını fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsiplər təşkil edir. Bəzən orfoqrafiya qaydalarına riayət olunmadıqda eyni tipli alınma terminlərin yazılışında müxtəlifliyə yol verilir. Nəticədə eyni tipli, mənalı alınmaların yazılışında müxtəlifliyə yol verilir. Flektiv quruluşa malik rus dili Hind–Avropa dilləri ailəsinin slavyan dil qrupuna mənsubdur. Bu dildə söz həmişə kök və şəkilçinin birləşməsinə bərabərdir. Məsələn, “*ssenari*” sözü Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Rus dilinə isə italyan dilindən keçmişdir. Rus dilində сценарий (scenario), Azərbaycan dilində isə iki “*ss*” ilə yazırlar. Buradakı ikinci “*s*” hərfinin rolunu tələffüzdə öz əksini tapmadığına görə bir *s* ilə yazılmalıdır. Yaxud da, “*inflyasiya*” sözündə Azərbaycan dilində “*nfly*” dörd samit birləşməsi yoxdur və onun hecaya bölünməsi də mümkün deyil. Bu səbəbdən sözün yazılışını *infilyasiya*

şəklində yazmaq daha düzgün formadır. Burada dörd samitin arasına bir saitin əlavə olunması həmin alınma terminlər üçün, onun asan tələffüzü və yazılışı üçün əlverişli şərait yaradır.

Azərbaycan dilində “d” samiti “r” samiti ilə heca tərkibində yanaşı işlənə bilir. (yurd, qurd, dörd və s.) Ümumi qaydaya görə, “d” samiti ikihecalı sözlərin sonunda karlaşsa da, tamamilə “t” samiti keyfiyyətinə düşmür, xüsusilə söz sonunda başqa bir samitlə yanaşı işləndikdə karlaşma azalır. Bu qayda alınma terminlərə də şamil olunduqda bəzən yazılış normasında vahidlik prinsipi pozulur. Məsələn: standard (ing.) – стандарт (rus) – standart (az) – standart (fr).

Məhz buna görə də rus dilində söz dəyişilməyən və dəyişilən hissələrdən ibarətdir.

Azərbaycan dilində işlənən rus – Avropa mənəbli alınmaları 3 qrupa bölmək olar:

1. Azərbaycan dilində öz orijinallığını qoruyub saxlayan alınmalar (qrafik, tuş, şablon, skamya, samovar, karandaş, gips, baryer, stansiya, və s.)

2. Qərbi Avropa dillərindən alınan, rus dilinin fonetik və morfoloji qanunlarına tabe olaraq dilimizdə işlənən rusizmlər. Məsələn, forma-form (ing)-la forme (fr)–форма (rus); monumental (yun)-монументальный (rus)-monumental (az)-monumental (fr) və s.

3. Azərbaycan dilinin daxili qanunlarına uyğun şəkildə işlənən rus dilinə mənsub söz və terminlər (vedrə, qəzet, fənər..... və s)

Son zamanlar Azərbaycan dilində ingilis dilinə mənsub terminlərin miqdarı başqa Avropa dillərinə mənsub söz və terminlərin sayına nisbətən çoxalmışdır. Əgər əvvəllər çoxdilli lüğətlərdə fransız mənşəli terminlərin sayı çoxluq təşkil edirdisə, indi bu üstünlük ingilis mənşəli terminlərə verilmişdir:

<i>İngilis</i>	<i>fransız</i>	<i>alman</i>	<i>rus</i>	<i>azərb.</i>
football	football	Fußball	футбол	futbol
volleyball	volleyball	Volleyball	волейбол	voleybol
basketball	basketball	Basketball	баскетбол	basketbol
handball	handball	Handball	гандбол	həndbol
hockey	hockey	Hockey	хоккей	xokkey

İdman terminlərinin ingilis və digər dillərdə bu formada işlənməsi bir daha onu göstərir ki, etimon dildə işlənən sözlər cüzi fonetik dəyişiklik olunaraq, öz orijinallığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Müasir Azərbaycan dilində işlənən iceberg – aysberq, acre – akr; elm və texnikaya aid bulldozer – buldozer, lift – lift, combine – kombayn, tunnel – tunel; toxuculuq sənayesinə aid jemper – cemper, velvet – velvet və s. kimi terminlərin hamısı dilimizə rus dili vasitəsilə keçdiyindən, onların bir çoxu rus dilinə mənsub orfoqrafik və tələffüz normalarını, bəzi terminlər öz orijinallığını qoruyub saxlayır, bir çoxları isə Azərbaycan dilinin fonetik və orfoqrafik qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır. Hind-Avropa dillərinin german qrupuna daxil olan ingilis dilində sözlər arasındakı sintaktik əlaqə başlıca olaraq köməkçi feillər, artikl, köməkçi sözlər, intonasiya vasitəsilə ifadə edilir. Müasir ingilis dilində orfoqrafiya qaydaları tarixi - ənənəvi prinsipə əsaslanır. Buna görə də əksər sözlərin hərf tərkibi ilə səs tərkibi arasında ciddi uyğunsuzluq olur. Yəni bir hərf və hərf birləşməsi müxtəlif vəziyyətdə bir neçə səsi ifadə etdiyi kimi, eyni bir səs də müxtəlif hərfərlə ifadə oluna bilər.

Qeyd etmək istərdik ki, bəzi ingilis mənşəli terminlər dilimizə rus dili vasitəsilə keçdiyi üçün rus dilinə mənsub fonemləri qəbul etmək məcburiyyətində qalmışlar. Lakin son zamanlar Azərbaycan dilində terminlərin işlənməsi rus dilində olan «x», «q» fonemləri ilə deyil, etimon dildə olduğu kimi qəbul edilir. Məsələn, hockey (ing.) – хоккей (rus) – hokkey (azərb.); Hollywood – Голливуд – Hollivud; hippodrome – ипподром – hippodrom; hectare – гектар – hektar və s.

Azərbaycan dilində işlənən ingilis mənşəli “menecer” termini lüğətlərdə müxtəlif şəkillərdə ifadə edilmişdir. Bu termin rus dilində «менеджер», Azərbaycan dilində «menecer», ingilis dilində isə «manager» şəklində işlənir. Bu termin lüğətlərdə iki mənada işlədilir: 1) təsərrüfatda, idarəetmədə işləyən mütəxəssis; 2) peşəkar idmanda idmançıların məşq və yarışını təşkil edən şəxs kimi başa düşülür. Bu termin rus dilindən fərqli olaraq ingilis və Azərbaycan dillərində tələffüzçə, demək olar ki, eynidir və orijinallığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Bundan başqa son zamanlar çox işlədilən «peycer», «spiker» və s. ingilis dilindən keçmə sözlər nisbətən öz

etimon formasını qoruyub saxlaya bilmiş, cüzi fonetik və ya orfoqrafik dəyişikliyə uğramışdır.

Alman dili Hind – Avropa dilləri ailəsinin german qrupuna daxildir. Saitlərin daxili əvəzlənməsi (ablaut), məs.: oe-a-o; nehmen – nahm – genomen və s. Diftonq (ae) –ei, ai, ay, ey; (ao) – ou, ao; (oØ) – en, au; umlaut (geri assimilyasiyanın bir növü), məs., Volk – Volker, Wand – Wände və s. bu dilin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Morfoloji quruluşun xarakterik cəhəti neytrallaşmış xarici fleksiya və daxili fleksiyanın (umlaut və ablaut) analitik formalarla yanaşı işlənməsidir.

Alman dilində cins, kəmiyyət şəxs kateqoriyaları artikl ilə ifadə olunur: das laboratorium; die laboratorien; der laborant, die laborantin.

Alman mənşəli teminlər Hind – Avropa dilləri ailəsinə daxil olan sözlər arasında xüsusi çəkiyə malikdir. A. Qarayevin hesablamalarına görə, dilimizdə 310 –dan artıq alman mənşəli söz və terminlər vardır (Qarayev A.H. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1989, s.93 33-də).

Bəzi alman sözlərinin işlənməsinə nəzər salsaq, onların digər dillərdə qarşılığını vermək olar:

<i>alman</i>	<i>fransız</i>	<i>ingilis</i>	<i>rus</i>	<i>azərb.</i>
Absatz m.	abzasse	paragraph	абзац	abzas
Anschlag n.	anchlague	soldout	аншлаг	anşlaq
Kanzler m.	canslere	cansler	канцлер	kansler
Boulevard m.	boulevard	boulevard	бульвар	bulvar
Valzer m.	valse	waltz	вальс	vals

Göründüyü kimi, alman mənşəli bu sözlər öz orijinallığını əsasən qoruyub saxlaya bilmişdir. Əgər orfoqrafik dəyişiklikləri, fonografik düzəlişləri nəzərə almasaq, alman mənşəli söz və terminlər fransız, rus və Azərbaycan dillərində demək olar ki, eynilə səslənir, yazılır və eyni mənanı ifadə edir.

Azərbaycan həyat tərzinin müxtəlif sahələrinə daxil olmuş bir neçə alman mənşəli sözlərə nəzər salaq: marka, molbert, kron, kafel, sement, etalon, şifer, adyutant, feldmarşal, ştab, qranit, maqnit, yefreytor, buxta, bankir, birja, vals, şrift, briqadir, qarnitur, şpris, şirma, mufta, vafli, karat və s. Göründüyü kimi , işləndiyi dildə cüzi

assimilyasiyaya məruz qalmasına baxmayaraq, bu söz və terminlər öz orijinallığını qoruyub saxlaya bilmişdir.

Hind – Avropa dilləri ailəsinin roman dilləri qrupuna daxil olan, analitik quruluşa malik fransız dilində sözlər arasında əlaqə sözünü və başqa köməkçi sözlər vasitəsilə yaranır. Cins, kəmiyyət, şəxs kateqoriyaları köməkçi sözlərlə ifadə olunur. Məsələn, la laboratoire – laboratoriya; les laboratoires – laboratoriyalar; la laborantine – laborant.

Bu dildə digər Qərbi Avropa dillərində olduğu kimi iki samitin yanaşı işlənməsi, iki saitin birgə tələffüzü səciyyəvi haldır. Məsələn, plan, aeromecanique, zoologiste, ideologue və s. Dildə bir çox morfoloji dəyişikliklər fonetik qanunların təsiri altında baş verir. Fransız dilində «el» ilə bitən sifətlərdə qadın cinsində son samitin qoşalaşması (cruel - cruelle) məhz belə hadisələrdən hesab edilə bilər. Bəzi morfoloji dəyişikliklər səslərin əvəzlənməsinə çevrilir və sifətlərin kişi cinsi ilə qadın cinsi bir – birindən bu yol ilə fərqlənir: bon – bonne; brun – brune və s. (102, 6).

Fransız dili öz qrammatik quruluşunu başqa dillərdə də qoruyur. Belə ki, sadə sözlər sadə formada da işlənir. Məsələn, mécanicien – mexanik; mécanique – mexanika; mécaniser – mexanikləşdirmə; mécanisation – mexanizasiya. Mürəkkəb terminlərə gəldikdə isə onlar bu şəkildə verilir. Məsələn, camera de cinema – kinokamera, atelier de photographique – fotoatelye, radio-actif – radioaktiv. Təqribi hesablamalara görə, Azərbaycan dilində 1200-ə yaxın fransız mənşəli sözlər işlənir. Onlar Müasir Azərbaycan dilində geniş işlənmə əhatəsinə malik olub, dilin daxili qanunlarına tabe olaraq, fonetik, orfoepik və morfoloji baxımdan milli mənşəli sözlərlə uzlaşır.

Fransız dilinə mənsub «abunə» sözünün işlənməsi də diqqəti cəlb edir. Fransız dilində bu söz «labonnement», rus dilində «abonement» şəklində Azərbaycan dilinə keçərək «abunə» kimi işlənmişdir. Dilin daxili qanunlarına tabe olaraq fonetik assimilyasiyaya uğramış bu söz istər sovet dövründə, istərsə də müstəqillik şəraitində dilimizdə istifadə edilməkdədir. Ümumiyyətlə, fransız dilinə mənsub terminlər əsasən rus dilində olduğu kimi işlənir, lakin elə terminlər də vardır ki, onlar dilimizə birbaşa keçmişdir.

Fransız dilinə mənsub terminlər dilimizə aşağıdakı yollarla daxil olmuşdur.

1. Rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olmuş fransız mənşəli terminlər. Bu növ terminlər rus dilinə mənsub «a», «ya» şəkilçilərini qəbul edir. Aşağıdakı terminlərə nəzər salsaq: bomba, mina, premyera, artilleriya, informasiya və s.

Bu növ terminlər rus dili vasitəsilə daxil olduğu üçün öz orijinallığını qoruyub saxlaya bilmir və rus dilinə mənsub şəkilçilərlə işlənir.

2. Türk dili vasitəsilə dilimizə daxil olmuş fransız mənşəli terminlər az olsa da, hər halda bu faktdır. Məsələn, şampan, blindaj, lakey, qarson, benefis, vergül və s.

Türk dili vasitəsilə lüğətlərimizə daxil olan terminlər fransız dilinə mənsub orijinallığı saxlamış, sonralar onlardan bəziləri öz orijinallığını itirmiş və rus dilinin dilimizə təsiri ilə əlaqədar onun simasını qəbul etməyə məcbur olmuşdur. Sovet dövründə «şampan» termini lüğətlərimizdə bəzən «şampan» sözü kimi, sonralar rus dilinə mənsub «-ski» şəkilçisini qəbul edərək «şampanski» kimi işlədilmişdir. «Meuble» sözü də həmçinin tədricən rus dilindəki kimi «mebel» şəklində işlənmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, «mebel» termini fransız dilində meuble (mØbl) kimi olub, dilimizin fonetik sistemində uyğunlaşmış, müvəffəqiyyətlə işlədilən terminlərdən biridir.

3. Dilimizə birbaşa daxil olan fransız mənşəli terminlər.

Hələ keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın görkəmli ziyalıları, şair və yazıçıları Fransanın elm xadimləri, ədəbiyyatşünasları ilə birbaşa ünsiyyətdə olmuşlar. Heç təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın qabaqcıl ziyalısı İsmayıl bəy Qutqaşınlı öz yeganə dəyərli əsərini «Rəşid bəy və Səadət xanım» novellasını fransız dilində yazmışdır.

Orfoqrafiya lüğətində «j» fonemi ilə başlayan terminlərə nəzər salsaq görərik ki, burda cəmi 40 söz vardır, bunun da 35-i fransız mənşəli terminlərdir. Məsələn, jurnal, jurnalistika, jilet, jandarm, jandarmeriya, janr, jele, jelatin, jeton və s.

Bu baxımdan dilimizə daxil olan fransız mənşəli söz və terminləri 2 qrupa ayırmaq olar:

1. Öz orijinallığını qoruyub saxlaya bilmiş fransız mənşəli terminlər: qarson, vergül, şar, metr, vermişel, şifon, sentner və s.

2. Sonralar dilimizdə assimilyasiyaya uğramış fransız mənşəli terminlər: sabun, mağaza, nömrə, abunə və s.

1.5. Alınma terminlərin qrammatik cəhətdən mənimsənilməsi

Leksik alınmaların Azərbaycan dilində işlənməsi meyarlardan biri də onların qrammatik əlamətlərinə görə müəyyənləşdirilməsidir. Alınma qrammatik ünsür sözün leksik mənasının açılmasına xidmət edir. Leksik alınmanın qrammatik mənasını aydınlaşdırmaq üçün əsas şərtlərdən biri olan hallanma müxtəlif kateqoriyalara aid şəkilçiləri qəbul etməsi və başqa sözlərlə qrammatik əlaqə formaları əsas götürülür.

Alınma terminlərin mühüm bir hissəsi mürəkkəb terminlərdir. Şübhəsiz ki, Azərbaycan dilinin terminologiyasının zənginləşməsində bu terminlərin də müəyyən rolu olmuşdur və bunları üç qrupa ayırmaq olar:

1. Bəzən Azərbaycan və rus dillərində mürəkkəb söz kimi işlədilən terminlər fransız, ingilis və alman dillərində bir kökdən ibarət sadə söz kimi işlənir: avtomaşın - автомашина - car (ing.) - lauto (fr.) - Auto (n) (alm.); kinofilm - кинофильм - film (m) (alm.) - film (fr.)

2. Mürəkkəb terminin tərkibindəki sözlər öz yerini dəyişmir və Azərbaycan dilində heç bir dəyişikliyə uğramır: Flimkamera (f) (alm) - кинокамера (rus) - kinokamera (azərb.); Photoelement (n) (alm) - фотозлемент (rus) - fotoelemet (azərb); Metropolitan (fr.) - metropoliten (azərb., - rus) - метрополитен; Autopilot (m) (alm.) - lautopilote (fr.) - autopilot (ing.) - avtopilot (azərb., rus) və s.

3. Başqa dillərdə mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində işlənən terminlər Azərbaycan və rus dillərində bir kökdən ibarət sadə söz kimi işlənir: şturval (azərb.) - штурвал (rus) - steering wheel (ing.) - rone du gouvermail (fr.) - Steuerrad (n) (alm); blindaj (azərb., rus) - dug- out (ing.) - Understand (m) (alm); vaqon (azərb., rus) - railway carriage (ing.) - Eisenbahnwagen (m) (alm) və s.

Nitq hissələrinin iştirakına görə yaranan mürəkkəb

terminlərin çoxdilli TL- lərdə əsasən aşağıdakı qruplarına daha çox təsadüf olunur:

a) Birinci tərəfi adlıq haldakı isimdən, ikinci tərəfi isə III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimdən ibarət olan terminlər: telefon aparatı - телефонный аппарат - telephone instrument (ing.) - apparail telefone (fr.) - Fernsprechapparat (m) (alm.); maqnit sahəsi - магнитное поле - magnetic field (ing.) - champ magnetique (fr.) - Magnetfeld (alm) və s.

b) Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi adlıq haldakı isimdən ibarət terminlər: kollektiv istehsal - коллективное производство - collective production - production collective - Kollektiv produktion; aktiv əməliyyat - активное действие - active action (ing.) - action aktif (fr.) - Aktion aktive (alm.0; iqtisadi baza – экономическая база- economical base (ing.)- base econnomique (fr)- ökonomische Basis (alm) və s.

Alınma sözlər dilin qrammatik şəkilçilərini dilin öz sözlərinə uyğun şəkildə qəbul edib ədəbi dil qaydalarına uyğunlaşır. Məsələn, *Blokhauz* (ing. Blockhouse) - 1) Çatı; 2) dəmiryol, blokpost; 3) qarqon dilində həbsxana; 4) hərbi blokhauz. Bu söz rus dili vasitəsilə ingilis dilindən alınmış ingilis mənşəli mürəkkəb sözdür. İki sözün birləşməsindən yaranıb. Blok (block) və hauz (house - ev). Müdafiə məqsədilə inşa edilən tikilidir. Top və daha güclü silahların az yayıldığı dövrlərdə müdafiə üçün istifadə olunmuş köhnəlmiş qurğudur. Fenimor Kuperin «Sonuncu mögikan; əsərində blokhauzun təsviri verilmişdir. «Bu tərzdə yarıuçuq *blokhauz* göründü.

Verilmiş parçanın birinci cümləsində alınma *blokhauz* sözü adlıq halda işlənmişdir. Nitq hissəsi kimi isim olan bu morfem cümlədə mübtədə funksiyasında çıxış edir. *Blokhauz* sözündən əvvəl işlənmiş «yarıuçuq» morfemi sifət olaraq cümlədə blokhauzu təyin edir. Buradan aydın olur ki, alınma söz təyini söz birləşməsi tərkibində işlənir: *yarıuçuq blokhauz*. İsmi birləşmələrin çox yayılmış formalarından biri olan sifət+isim şəkilli birləşmə analitik yolla yaranmışdır. Birləşmənin komponentləri heç bir şəkilçi qəbul etməmişdir. Belə birləşmələrin əmələ gəlməsində əsas rol söz sırası və intonasiya oynayır (98, 159). Alınma *blokhauz* sözü

«yarıuçuq» sifəti ilə tam yanaşma əlaqəsinə girə bilmişdir.

“O zaman öz skalplarımızı xilas etmək üçün tirlərdən və daşlardan istehkam kimi bir şey düzəltmişdik”; “Hərgah sizi burayadək düz yolla gətirmişəmsə, onda biz həmin blokhausu tezliklə görəcəyik; o bu arada, sol tərəfdə olmalıdır” (F.Kuper). Kontekstdəki birinci cümlədə alınma sözün adlandırdığı predmet açıqlanır. İkinci cümlədə isə tir və daşlardan düzəldilmiş istehkamin *blokhaus* adlanması qeyd olunur. Bu cümlədə *blokhaus* təsirlik halın şəkilçisini qəbul etmişdir. Mətn dilçiliyi səviyyəsində məsələyə yanaşdıqda, kontekstin üçüncü cümləsində *blokhaus* sözü «o» işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur. Bu da alınma sözün qrammatik səviyyədə mənimsənilməsinin daha bir göstəricisi kimi çıxış edir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, yuxarıda verilmiş cümlədə ingilis dilindən alınan digər söz də işlənmişdir. Həmin söz kəmiyyət, mənsubiyyət və hal şəkilçisini qəbul etmişdir: *skalplarımız (skalp +lar+ımız+ı)*.

İngilis dilindən alınma *blokhaus* sözünün dilimizdə digər hal şəkilçiləri ilə işlənməsinə aid nümunələr gətirmək mümkündür: «Heyvord və onun yoldaşları bu köhnə blokhausu çox ehtiyatla yanaşmaqda idilər»; «Bu blokhausun yerini bilən adamların demək olar ki, hamısı ölübdür»; «Blokhausun özünü də mən tikdim»; “Atları blokhausu aparın. Unkas, sən və dostlar, siz də blokhausda gizlənin”. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, alınma söz ismin hal kateqoriyasının şəkilçilərini (*blokhaus, blokhausun, blokhausu, blokhausu, blokhausda, blokhausdan*) qəbul edərək dilin normalarına uyğun şəkildə rəbitəli nitqdə işlənmişdir.

Azərbaycan dilinə tərcümə materiallarından seçilmiş nümunələr göstərir ki, hal şəkilçilərinin alınma sözlərə artırılmasında heç bir məhdudiyət yoxdur.

Alınma sözlərin bir qismi Azərbaycan dilinin ümumişlək leksik vahidləri kimi ayrı-ayrı sözlərlə müxtəlif birləşmələr yaradır. Alınma söz müxtəlif üslubi məqamlarda işlənir. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə keçən sözlər analitik feil konstruksiyalarının yaranmasında iştirak edir. Məsələn, qol vurmaq, qol buraxmaq, blok qurmaq, blok yaratmaq.

Futbol sözü idman termini olub, komanda idman növlərindən

birinin adını bildirir. Bu oyun növü İngiltərədə yaranmışdır. Hazırda bütün dünyada populyar olan bu idman növü hər bir dildə eyni bir sözlə ~ *futbol* sözü ilə adlandırılır. Futbol sözü dünya dillərinin əksəriyyətində ümumişlək söz statusu qazanmışdır. Bu söz Azərbaycan dilində də ümumişlək leksik vahiddir. Onun müxtəlif derivatları, müxtəlif birləşmələri vardır. Bir sıra idarə, müəssisə, təşkilat və qurumların adlarında da istifadə olunur. Məsələn, «Azərbaycan Futbol Federasiyaları Assosiasiyası» (AFFA), «futbol komandası», «Neftçi» futbol klubu, «futbol çempionatı», «futbol meydançası», «futbol stadionu», «futbol federasiyası», «Futbol Assosiasiyası» və s.:

Müasir Azərbaycan dilində «futzal» sözü də işləkdir. Bu söz «futbol» və «zal» sözlərindən yaranmışdır. Yeni yaradılmış sözün birinci komponenti ingilis dilindən transliterasiya yolu ilə alınmış «futbol» sözünün birinci hecasıdır. İkinci komponent də alınma «zal» sözüdür. «Futzal» qapalı zallarda keçirilən mini futbol yarışının adıdır. Öz quruluşuna görə müasir ingilis dili analitik dildir. Onun qrammatik quruluşunda cümlədə sözlər arasındakı əlaqə başlıca olaraq söz sırası və köməkçi sözlər (önlüklər, bağlayıcılar) vasitəsi ilə əldə olunur. Qədim ingilis dili isə quruluşuna görə sintetik dil olmuşdur. Qədim ingilis dilində cümlədə sözlərarası əlaqələr sözlərin özlərinin dəyişməsi yolu ilə yaradılmış, sözdəyişmə formaları inkişaf etmiş sistem təşkil etmişdir. İsimlər həm hallanmış, həm də cinsə görə dəyişmişdir. Sifətlər isimlərlə cinsə, kəmiyyətə və hala görə uzlaşmışdır. Müasir ingilis dilində bu qrammatik tələblər yoxdur. Eyni zamanda ingilis dilindən alınma sözlər başqa dildə sözyaratmada iştirak edir və bu zaman qeyd olunan sözyaratma formasının ingilis dilində işlənilib-ışlənməməsi nəzərə alınmır. Göründüyü kimi, yeni düzəlmiş və quruluşuna görə ingilis dilində olmayan futzal sözü Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmiş; -çi şəkilçisinin futzal sözünə artırılması ilə isimdən isim düzəldilmişdir. Futzal komanda oyununun adını bildirir, futzalçı ismi isə futzalla məşğul olan idmançını ifadə edir.

Leksik alınmalarda qrammatik ünsürün rolu haqqında M.Qasımov yazır: «Leksik alınmalarda qrammatik amil mənimsənilmənin təyini üçün əsas vermir, leksik-semantik amil mənimsənmənin əsas meyarı hesab olunur» (58, 34) S.İ.Ojeqov qeyd edir ki, «leksik

mənimsəmə rus dilinin lüğət tərkibinin püxtələşməsindən və zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır» (219, 36).

Leksik səviyyədə mənimsəmə Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif şəkillərdə izah olunur. Tədqiqatçıların əksəriyyəti onu leksik alınmaların dildə özünə yer qazanması ilə eyniləşdirir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, leksik mənimsəməni bununla məhdudlaşdırmaq olmaz.

Leksik alınmaların semantik dəyişikliyinə iki cəhəti dilin zənginləşməsi və təkmilləşməsi, habelə leksik alınmaların mənimsənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

a) Leksik alınmanın semantik xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması;

b) Leksik alınmanın milli və əcnəbi dildəki mənə fərqlərinin aydınlaşdırılması.

Azərbaycan dilçiliyində “sözün mənimsənilməsi”, “leksik mənimsəmə” “leksik alınmaların mənimsənilməsi” terminləri işlənir ki, hər iki halda “sözün mənimsənilməsi” və “leksik mənimsəmə” terminləri eyni mənəni ifadə edir. Bəzi tədqiqatlarda isə «leksik alınmanın mənimsənilməsi» isə başqa dildən söz alınması və onu lüğət tərkibinə daxil olunması kimi başa düşülür. Leksik mənimsəmədən bəhs edən N.Məmmədli qeyd edir ki, «...reseptor dil üçün alınma leksikanın kəmiyyəti, çoxluğu, həcmi xüsusi əhəmiyyətə malikdir» (75, 231).

Leksik mənimsənilmədə alınma sözlərin ifadə etdiyi anlam, əşya və ya hadisələrin Azərbaycan məişəti ilə bağlı olduğunu göstərir. Məsələn, manto(azərb.) - ма́нто (rus) - coat (ing.) - manteau (m) (fr.) - Mantel (m) (alm.); jilet - wais coat - gitel (m) (fr.) - Weste (f) (alm.); jaket - jacket (ing.) - jaquette (f) (fr.) - Jacke (f) (alm.); banket - banquet (m) (fr.) - Bankett (n) (alm.) . Leksik mənimsəmədə alınma sözlər yeni sözlər kimi, hər hansı bir dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Lakin bu cür zənginləşmə, yəni lüğət tərkibində sözlərin sayca artması dilin zənginləşməsini sübut etmir, hər hansı leksik alınmanın qeyd olunması keyfiyyət dəyişməsini səciyyələndirir. Leksik alınmanın dildə əmələ gətirdiyi keyfiyyət dəyişmələri dilin zənginləşməsinin və təkmilləşmənin paralel getdiyini göstərir. Leksik mənimsəmənin özünəuyğun norma və

qanunauyğunluqları vardır.

Azərbaycan dilində işlənən həmin sözlər Azərbaycan məişətinə möhkəm daxil olmuş və dilin bütün daxili qanunauyğunluqlarına uyğunlaşmışdır. Leksik alınmaların ekzotik layı Azərbaycan dilində olduğu kimi işlənir: lord (azərb.,rus) - lord (ing.) - lord (fr.) - Lord (alm.); lirə - лир - lire (ing) - lira (fr) - Лyra (alm); leyborist - лейборист - labourite (ing) - travailliste (m) (fr) - Laborist (m) (alm.); müsyö - мисье - sir (ing.) - monsieur (fr) Herr (alm) və s.

Leksik alınmalar dilimizdə passiv, mexaniki olaraq qəbul olunmur. Avropa dillərindən leksik alınmalar dilimizin fonetik, qrammatik və orfoepik qaydalarına əsasən qanunauyğun şəkildə dərk edilir. Şərq mənşəli ərəb və fars dillərindən söz almağı daha üstün tutan M.F.Axundov yazır: «Biz hal-hazırda müxtəlif elmləri öyrənmək üçün məqsədə çatmaq işində bizə kömək edən saysız-hesabsız kəlmələri və istilaları öyrənməliyik. Biz o sözləri və istilaları ona görə öz dilimizə gətirməliyik ki, onların qarşılığı üç dildən (ərəb, fars və Azərbaycan dilləri) heç birində yoxdur» (Axundov M.F. Əsərləri III ç. Bakı, Maarif, 1955, s.319, 62-də) Avropa mənşəli leksik alınmaların dilçilikdə genetik və struktur xüsusiyyətlər arasında təsnifi daha geniş yayılmışdır. Belə ki, genetik xüsusiyyətlər əsasında aparılan tədqiqat işləri çoxluq təşkil edir. Azərbaycan dilində leksik alınmaların genetik baxımdan dilə daxil olması 2 əsas istiqamətdə müəyyənləşdirilir:

1. Şərq mənşəli ərəb və fars dillərindən;
2. Qərb mənşəli Avropa (ingilis, fransız, alman, ispan, italyan və s.)dillərindən.

Alınma sözlərin dilə daxil olması yolları haqqında A.Babayev yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, əgər Şərq mənşəli ərəb və fars leksik alınmaları dilimizə birbaşa daxil olmuşsa, Qərbi Avropa mənşəli leksik alınmalar isə dilimizə vasitəçi dillə - rus dili vasitəsi ilə daxil olmuşdur” (24, 295).

Şübhəsiz ki, bir neçə Şərq mənşəli termini nəzərə almasaq, bütün 90% leksik alınmalar dilimizə birbaşa deyil, rus dili vasitəsi ilə keçmişdir.

Birbaşa dilimizə daxil olan fransız mənşəli leksik alınmalara nəzər salaq. Məs:., fayton - failleton; vergül - virgule; müsyö -

mousieur; firəng - français və s.

Tarixi baxımdan Şərq mənşəli ərəb və fars leksik alınmaların dilimizə daxil olması daha qədimdir, nəinki Qərb mənşəli alınmalar. Onlar dilimizə XIX əsrin əvvəllərindən etibarən daxil olmağa başlamışdır.

Leksik alınmaların dilimizə daxil olma tarixi haqqında N.Xudiyev qeyd edir ki, «Leksik alınmaların Azərbaycan dilinə daxil olması tarixi baxımdan uzunmüddətli bir proses olsa belə, onların mənimsənilməsi dərhal baş vermir, belə ki, danışıq dilində və yazıda rast gələn hər hansı bir leksik alınmanın həmin dildə möhkəm yer tutacağına və həmişəlik vətəndaşlıq hüququ qazana bilməsinə hökm vermək olmaz» (46, 61).

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində işlənən Qərbi Avropa mənşəli leksik alınmaları qruplaşdırarkən aşağıdakıları əsas götürmək məqsədəmüvafiqdir:

- a) leksik alınmaları müxtəlif sahələrdə işlənmə məqamları;
- b) leksik alınmaların genealoji təsnifi;
- c) leksik alınmaların struktur təsnifi.

Adətən belə halda leksik alınmanın dildə uyğunlaşması və mənimsənilməsi ləng baş verir. Dilçilik sahəsində işlənən bir çox leksik alınmalar - assimilyasiya, sinonim, omonim, antonim, nominativ, predikativ, substitusiyaya və s. milli dilin öz sözləri ilə əvəz olunmasına ehtiyac duyulmur. Leksik alınmaların dildə o vaxt mənimsənilir ki, həmin alınmalar ana dili sözləri ilə eyni səviyyədə işlənir və dilin daxili qanunlarına uyğunlaşır və dilə heç bir ağırlıq gətirmir. Zəruri dil vahidlərinin başqa dillərdən alınması sözlərin düzgün mənimsənilməsi üçün onların düzgün tələffüzü, düzgün yazılışı, hamı tərəfindən qəbul olunması əsas şərtlərdəndir: benzin (azərb., rus) - petrol (ing) - essence (fr.) - Benzin (n) (alm.) ; beton (azərb.) - бетон(rus) - concrete (ing) - beton (m) (fr) - Beton (m) (alm); kauçuk (azərb.) - каучук- (rus) - rubber - le coatchuc – Kautschuk(m) (alm); avtomobil (azərb.) - автомобиль (rus) - automobile - I"automobile-Kraftwagen (m) (alm.); avtostrada (azərb.) - автострада (rus) - superhighway (ing) - lautoroute (fr) - Autobahn (f)(alm); lift (azərb.) - лифт (rus) - lift (ing) - ascenseur (m) (fr) - Aufzug (m) (alm) və s. Ümumiyyətlə, dilimizdə işlənən

leksik alınmalar iki cəhətdən diqqəti cəlb edir : birinci amil leksik alınmaların dilçiliyin hansı təbəqəsinə və hansı tematik qrupuna aid olmasını, yəni onların ümumişlək sözlər qrupuna, yaxud elmi-texniki mətnlər daxilində, hərbi aspektdə və bu kimi başqa sahələrdə işlədilməsini bildirir. Əgər leksik alınmanın dildə qarşılığı varsa və alınma söz heç bir mənə bildirmirsə, onda onun geniş istifadəsi və dildə qərarlaşması şübhə doğurur.

1.6. Alınma terminlərin dilə daxil olma yolları

Alınma sözlər daima dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Onların dilə daxil olması təbii hesab edilir. Tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi Avropa dillərindən leksik alınmaların Azərbaycan dilinə vasitəçi dil və ya birbaşa daxil olması uzunmüddətli bir prosesdir. Məsələn, Detektor - (hərfi mənası açan), mənşə etibarilə latın dilinə mənsub olub, ingilis dilində formalaşaraq başqa dillərə yayılmış və beynəlxalq terminə çevrilmişdir. «Detektor»a texniki xarakteristika verməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, o radionun yaranması ilə bağlı olub, radioqəbuledicinin bir hissəsi, detallı hesab olunur. Detektor - radioqəbulediciyə daxil olan yüksək səviyyəli tezlik rəqsinin aşağı səviyyəli tezlik rəqsinə çevrilmə prosesini yaradan texniki detala-hissəyə deyilir. Həmin termindən də sonralar «detektorlu radioqəbuledici» termin-söz birləşməsi meydana gəlmişdir. Həmin termin - söz birləşməsi dilimizdə heç də alınma söz olmayıb, dilimizin öz daxili imkanları hesabına morfo - semantik yolla yaranan termin hesab olunur. Bunun da törəmələri sonralar «detektiv roman», «detektivfilm» termin-söz birləşməsi olmuşdur.

Avtostarda - alınma söz olub, xüsusi inşa olunan, heç bir başqa yolla kəşişməyən, qovuşmayan avtomagistrala deyilir. Avtostradalar müasir kapitalist ölkələrində iri inhisarçılar tərəfindən inşa olunub və orada avtomobillə gediş - gəliş üçün yol alınır. Bu söz italyan dilinə mənsub olub, mənşə etibarilə «avto» - yunan, «strada» isə italyan dilinə aiddir. Bu söz rus dilində 30-cu illərdən sonra işlənməyə başlamışdır. Avtorijr - Azərbaycan dilində son illərdə işlənməyə başlanmış, mənşəyi etibarilə fransız dilinə mənsubdur. Bu aparat vertolyotun bir növü olub, qanadları vertikal şəkildə

fırlanan və vertikal şəkildə də enən müasir vertolyotun bir növü hesab olunur.

Texniki xarakteristikası istehsalatda məhsulun dayanmadan istehsal olunması üçün istifadə olunan aparatdır. Termin rus dilində 30-cu illərdə işlənməsinə baxmayaraq dilimizə, əsasən, müharibə illərindən sonra daxil olmuş və 60-cı illərdən sonra isə geniş vüsət almışdır. Bu sözün törənməsi olaraq, dilimizdə bir çox termin – söz birləşmələri yaranmışdır. Məsələn, «konveyer üsulu», «konveyer istehsalı», «konveyerçi», «konveyerçi fəhlə» və s.

“Konveyer” - durmadan, fasiləsiz istehsalı yaradan kompleks texniki avadanlığı aparatı ifadə edir. Müasir zavod və fabriklərdə bu sözün mənası hər bir adam üçün aydın başa düşülən bir termindir.

«Konverter» - sırf alınma söz olub, ancaq mütəxəssislər tərəfindən başa düşülən, dar dairədə işlənən sözdür. Bu söz mənşə etibarilə ingilis dilinə mənsub olub, 50-ci illərdən sonra dilimizdə işlənməyə başlanmışdır. Texniki xarakteristikası «ərinmiş dəmirdən polad ərintisi əldə etmək üçün armuda bənzər fırlanan peç»ə deyilir. Bu sözün daha bir texniki mənası vardır ki, o da elektrik gərginliyin dəyişdiricisi mənasında çıxış edir. Əvvəllər bu söz «konvertor» formasında işlənməmişdir.

«Spidometr» - mənşə etibarilə ingilis dilinə mənsub olub, (speedometre) «speed» - «sürət» və yunan mənşəli (metre) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. «Spidometr» rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olmuş və avtomobilin məsafəyə görə hərəkət sürətini bildirir. Bununla əlaqədar olaraq, gərginliyi ölçmək üçün «ampermetr», «voltmetr» və bu yaxınlarda yeni yaranmış «taksometr» sözləri də bu qəbildəndi.

«Radar» - mənası açıq səmada gəzən obyektin radiodalğa ötürməsi və onun yerini və hərəkətini tuta bilən, ölçə bilən aparata deyilir. 1949-cu ildə görünmüş və mütəxəssislər tərəfindən tez-tez işlənən ümumişlək sözə çevrilmişdir.

Radar elə bir aparatdır ki, o, həm suda, həm quruda, həm də havada hərəkət edir.

«Robot» insanın hərəkətlərini, işini olduğu kimi yerinə yetirən, təqlid edən müxtəlif detallardan quraşdırılmış insana bənzər aparatdır. Bu söz Azərbaycan dilində 1950-ci illərdən işlənməyə

başlamışdır. Sonralar dilimizdə «robot» sözünün törəmələri və termin-soz birləşmələri yaranmışdır. Məsələn «robot», «robotlaşma», «robot-manipulyator», «robot-adam», «robotçu», «robotçuluq» və s. «Konteyner» - bu söz mənşəcə ingilis dilinə mənsub olub, ilk dəfə 1933-1934-cü illərdə rus dilində, müharibədən sonra isə Azərbaycan dilində işlənməyə başlanmışdır. Texniki mənası - xüsusi yük daşımaq üçün hazırlanmış böyük taxta və ya dəmir yeşiklərə deyilir. Uzaq yerlərə göndərilən mallar konteyner vasitəsilə qatarla yollanır.

“Akvalanq” suyun altında üzgücünün hava aldığı aparata deyilir. Rus dili vasitəsilə ingilis dilindən alınmış bu söz (akvalanqe) «akva» – latınca «su», «lange» isə ingiliscə «yüngül» mənalarını ifadə edir. Rus dilində bu söz ilk dəfə N.M. Şanskinin «Etimoloji lüğət»ində qeyd olunmuş və mənası idmançının su altında hərəkət etməsi üçün istifadə etdiyi aparatdır (173, 42). «Akvalanq» terminindən onun törəmələri də dilimizdə formalaşmış və tədricən geniş işlənmə sahəsinə malik olmuşdur, Məsələn, rus dilində işlənən və peşə mənasına malik olan «akvalanqist» sözü əvəzinə dilimizdə «akvalanqçı» sözü müvəffəqiyyətlə işlənməkdədir. Habelə bu terminlə əlaqədar olaraq, bir çox terminlər də meydana gəlmişdir. Buna misal olaraq «akvalanq», «akvalanqçı», «akvalanqçılıq», «akvalanqşunas», «akvalanqşunaslıq», «akvalanqçılıq dəstəsi», «akvalanqçılar dəstəsi», «akvalanqçılar komandası» və sözləri göstərmək olar (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. Bakı, Elm, 1964, s, 80-də).

«Boylər» (Boiler) - su qızdıran cihaz. Bu söz dilimizə son zamanlar daxil olmuş və bir çox hallarda bu sözü Azərbaycan dilində elə «su qızdırın» söz birləşməsi kimi işlədirlər. İngilis dilinə mənsub olan bu söz rus dilində «кипячительник». «нагреватель» mənalarında işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və rus dilində məişət sözü kimi bu söz «su qızdırıcısı», «su qızdırın», «qızdırıcı», «кипячительшк», «нагреватель» kimi işlənirsə böyük zavod və fabriklərdə müəssisələrdə, istixanalarda bu söz mənbə dildəki «Boylər» kimi işlənir. «Boylər» sözü ilk dəfə olaraq rus dilində 1964-cü ildə «XSL»da qeyd olunmuşdur. Bu sözün işlənmə təcrübəsi onu göstərir ki, söz ancaq sırf ixtisas-peşə sahəsində işlənərək dar işlənmə dairəsinə malik olacaq, məişətdə işləndikdə

isə onun əvəzində yuxarıda qeyd etdiyimiz «su qızdırıcısı», «su qızdırın» termin-söz birləşmələri kimi işlənir. Eləcə də Ekspromt – 1. Xüsusi hazırlıq olmadan deyilən, ifa olunduğu anda yaradılan, improvizasiyaya əsaslanan (şeir, musiqi əsəri, danışiq, yaxud hərəkət). 2. Bədahətən, yaxud qabaqcadan düşünülmədən yazılan epigram, zarafat xarakterli kiçik şeir; Ekssedent – Sığortada təkrar sığortalama sistemi, həmin sistemə əsasən sığortaçı sığortalamağa qəbul etdiyi risklərin yalnız bir hissəsini təkrar sığortaya verir; Ekvalayzer – Səs tonuna nəzarət sistemi; yerin, şəraitin akustik xüsusiyyətlərinə görə səsin artırılıb-azaldılmaqla nizamlanması; Ekzalatasiya – Həyəcanlanmış, hədsiz oyanıqlıq vəziyyəti; çox ağrılı, həyəcanlı durum.

Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçən terminlərin aksentoloji adaptasiyasının öz spesifikliyi vardır. Vurğu ayrıca bir sait səsin yox, bitkin, formalaşmış bir sözün əlamətidir. Bizim fikrimizcə, postskriptum, postfaktüm kimi sözlər və bu kimi bəzi mürəkkəb terminlər Azərbaycan dilində tələffüz zamanı bir vurğuya tabe olmur, əlavə vurğunun işlədilməsinə ehtiyac hiss edilir.

Ümumiyyətlə, dilimizə daxil olmuş alınma terminlər müəyyən struktur dəyişikliklərə uğrayır, bəziləri isə öz quruluşlarına görə Azərbaycan dilinə xas sözlərdən çox da fərqlənmir. Ona görə də heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan, olduğu kimi mənimsənilir. Bilavasitə texniki terminlərə gəldikdə, onları 2 kateqoriyaya bölmək olar:

a) struktur dəyişikliklərə məruz qalmayanlar;

b) struktur dəyişikliklərə məruz qalanlar (164, 20). Birinci kateqoriyaya aid olan terminlər, məsələn: defekt, drel, dempfer, eskol, domkrat, modul, mikser, mikrometr, porşen, fiksator, frezer, şpindel, elevator, elektrod, elektrolit, kompressor, korund, manjet və s.

İkinci kateqoriyaya aid olan terminlər haqqında onu demək olar ki, Azərbaycan dilinə rus dilindən keçmiş bəzi Avropa mənşəli terminlər dilimizdə cüzi fonetik dəyişikliklərə uğrayır.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində belə terminlərdən bəziləri öz formalarına görə orijinala tam uyğun gəlir. Müqayisə üçün bir neçə konkret misal gətirək:

<i>Mənbə dildə</i>	<i>Rus dilində</i>	<i>Azərbaycan dilində</i>
membrana (lat.)	мембрана	membran
cassette (frans.)	кассета	kasset
armatura (lat.)	арматура	armatur və s.

Rus dilində işlənən Avropa mənşəli texniki terminlər həmin dilin orfoqrafiya qayda-qanunlarına uyğun olaraq dəyişir. Məsələn: tonnage - тоннаж, mirage - мираж, tricotage - трикотаж, metrage – метраж. Azərbaycan dilində də onlar rus dilində olduğu kimi işlənir. Yuxarıda deyilənlər «-tor» sonluqlu terminlərə də aiddir. Məsələn:

<i>Mənbə dildə</i>	<i>Rus dilin</i>	<i>Azərbaycan dilində</i>
generator (lat)	генератор	generator
trasformator (lat)	трансформатор	transformator
motor (lat)	мотор	motor
collector	коллектор	kollektor

«-tion» sonluqlu bəzi Avropa mənşəli terminlər rus dilində «-ция» Azərbaycan dilində isə «-siya» şəkilçiləri ilə əvəz olunur, məsələn:

statio (lat.)	станция	stansiya
informatio (lat.)	информация	informasiya
translatio (lat.)	трансляция	translyasiya

Azərbaycan dilinə rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən, eləcə də Avropa dillərindən birbaşa alınan sözlər orijinala maksimum dərəcədə yaxın yazılır. Amma hər halda bu sözlərin Azərbaycan dilindəki tələffüzü prototiplərindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Alınma leksik materiallar nümunəsində dilimizin inkişaf tarixində XX əsrin əvvəlləri və sonrakı dövrləri bir-birindən seçilir. Alınma terminlərin Azərbaycan dili terminlərindən fərqli bir sıra xüsusiyyətləri vardır: ön şəkilçilərin olması, fonemlərin düzülüşü, ahəng qanununa tabe olmayan morfemlər, aksentoloji modellər və s. Alınma terminlərin xüsusilə aksentoloji modelləri müxtəlifdir. Söz və terminlərin bir dildən başqa dilə keçərkən sözlən dilin müəyyən fonetik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe olması baxımından alınma terminləri iki qrupa bölmək olar:

1. heç bir dəyişiklik edilmədən mənimsənilən terminlər;
2. dəyişiklik edilərək mənimsənilən terminlər.

Alınma söz və terminlərin bir qismi Azərbaycan dilində dəyişiklik edilmədən işlədilir. Alınma sözlərdə, xüsusən, fonetik və orfoepik cəhətdən əsaslı dəyişiklik baş vermir. Azərbaycan dilində vaxtilə bu şəkildə mənimsənilmiş və hazırda da elə olduğu kimi işlənən zavod, ekran, marka, vitamin, monoloq, yumor, kanal, vulkan, maqnit, vaqon, vanna, beton və bu kimi onlarca termin heç bir dəyişiklik edilmədən dilimizdə işlənməkdədir. Bu cür mənimsənilmə daha çox beynəlmiləl səciyyə daşıyan sözlərə aiddir. Həmçinin ədəbi dilin yazılı qolu vasitəsi ilə keçən sözlərin əksəriyyəti də bu şəkildə mənimsənilir.

Hazır da başqa dillərdən alınan bəzi söz və terminlərin forması Azərbaycan dilində maksimal dərəcədə mühafizə olunur. Bu isə ilk növbədə cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində dünya dilləri arasında özünü göstərən qarşılıqlı əlaqə və təsirlərin daha aktiv şəkil alması nəticəsi kimi meydana çıxır ki, bu da sözlərin inkişafını xeyli asanlaşdırır.

Bir çox hallarda alınma sözlərdə Azərbaycan dilinin öz sözləri üçün xarakterik olmayan aşağıdakı xüsusiyyətləri də müşahidə etmək olar:

a) Məlumdur ki, Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə uyğun səslərin bir-birini izləməsi möhkəm qanun kimi özünü göstərir. Halbuki alınma sözlərin əksəriyyəti ahəng qanuna tabe olmur və mənbə dilin fonetik tərkibini özündə saxlayır. Məsələn: atmosfer, akustika, partiya, amplitud, respublika, kino, diferensial, teatr, rezonans və s.

b) Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün sözün əvvəlində və axırında iki samitin birləşməsi xarakterik cəhət deyildir. Lakin bir çox alınma sözlərdə Azərbaycan dilinin bu fonetik prinsipi pozulur. Məsələn: park, sirk, metr, start, prospekt, kvadrat, transportir, funksiya, spirt, statistika, kvartal, kran, plan, traktor, forvard (idman yarışında hücum edən oyunçu -hücumçu) və s. sözlərdə olduğu kimi.

c) Beynəlmiləl səciyyəli sözlərdən bəzilərinə müxtəlif hecalardan olan iki sait birləşmə tələffüz olunur, sözün əvvəlində, ortasında, yaxud axırında iki müxtəlif və ya eyni sait qovuşur. Həmin sözlərə məxsus belə bir xüsusiyyət Azərbaycan dilində də

eynilə qalır. Məsələn: okean, zooloq, ideologiya, aerostat, meteor, potensial, radiasiya, diapazon, reaktor, diod, coul, raund, çempion, nokaut və s.

ç) Azərbaycan dilində vurğu əsasən sözlərin son hecasına düşür. Lakin belə bir qanunauyğunluq alınma sözlərə tətbiq olunmur. Alınma sözlərin əksəriyyətində vurğunun yeri sərbəst olur və mənbə dilin qanunlarına uyğun şəkildə özünü göstərir. Məsələn: antena, analiz, dopinq, kirza (parça növü), bufer, avtoqraf, realist, realizm, termometr, kamera, adajio, molekula və s. sözlərdə olduğu kimi;

d) Tərkibində «o» saiti olan alınma sözlər Azərbaycan dilində müxtəlif şəkildə tələffüz edilməsinə baxmayaraq, əslində olduğu kimi yazılır; məsələn: avtomat, biologiya, proqram, poeziya, professor, obyekt, proyekt, problem, proyektor, poema, dosent, laborant və s. (58, 156).

Alınma sözlərin müəyyən qismi morfoloji cəhətdən dəyişikliyə uğramır. Belə ki, alınma sözlərlə birlikdə dilimizə daxil olan bir sıra şəkilçilər Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilərlə əvəz edilmir və müxtəlif sahələrə aid olan bu tipli termin səciyyəli sözlər mənbə dildəki forma **və** məzmununu saxlayaraq mənimsənilir. Məsələn: -izm (neorealizm, romantizm, neologizm, polimorfizm, mexanizm, dixroizm, dimorfizm); - ist (naturalist, idealist, pozitivist, linqvist); -tor (redaktor, dequstator, pozistor, radiator, qubernator); -ik (fizik, mexanik, fantastik, izotermik, dielektrik);-loq (fizioloq, bioloq, kosmoloq, antropoloq, dialektoloq); - nom(aqronom, astronom); - ant (aspirant, dissertant, doktorant); **-tura** (aspirantura, korrektura, magistratura); -iya (demokratiya, monarxiya, anarxiya, diplomatiya); **-ika** (energetika, avtomatika, fantastika) və s. (58, 157). Əslində bu tipli terminləri dəyişdirməyə ciddi ehtiyac da duyulmur. Çünki onlar artıq fəal işləklik funksiyasına malik olan beynəlmiləl səciyyəli dil vahidləri kimi dilimizin lüğət tərkibinə daxil olaraq sabitləşmişdir. Bu şəkilçilərdən -izm, -ist, -ant ilə bitən alınma terminlərin vurğusunun yeri sabitdir -vurğu son hecanın üzərinə düşür: praqmatizm, planerizm, maşinist, magistrant və s. Alınma söz və terminlərin böyük bir qismi Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik qanunlarının müqavimətinə rast gəlir və həmin

qanunlara tabe olaraq müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Məsələn, cins kateqoriyası olmadığına görə Azərbaycan dilində həm qadın cinsinə, həm də kişi cinsinə aid alınma sözlər eynilə qəbul edilir (80, 245). Məsələn, артист, артистка – artist, актер, актриса-aktyor və s.

Alınma sözlər müstəqil mənaya malik əsasdan və asanlıqla ayrılı bilən, məhsuldar xarakter daşıyan sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olduqda onun yalnız əsası alınır və həmin şəkilçilər ana dilinə məxsus şəkilçilərlə əvəz olunur. Məsələn, alınma terminlərdəki -ник (десантник-desantçı); -чик (автоматчик-avtomatçı, ракетчик-raketçi); -щик (арматурщик-armaturçu, крановщик-krançı); **-вед** (театровед-teatrşünas, музыковед-musiqişünas, литературовед-ədəbiyyatşünas); **-ство** (новаторства-novatorluq, агентство-agentlik); **-ность** (тиричность-tipiklik, либеральность-liberallıq, реальность-reallıq, объективность-obyektivlik, гениальность-dahilik); -ация, -изация (коллективизация-kollektivləşdirmə, телефонизация-telefonlaşdırma); фикация (электрификация-elektrikləşdirmə, радиофикация-radiolaşdırma) və başqa şəkilçilər həmin leksik mənaları yaradan və Azərbaycan dilinin özünəməxsus müvafiq şəkilçiləri ilə verilir.

Alınma terminlərin sifət formasını əmələ gətirən-ical sonluğu rus dilində -ческий, Azərbaycan dilində isə bəzən-loji sifət şəkilçisi ilə əvəz edilir:

- geological- геологический -geoloji
- ecological- экологический-ekoloji
- pedagogical-педагогический-pedaqoji
- physiological-физиологический-fizioloji
- terminological-терминологический -terminoloji

Rus dilindən alınma terminlərdə-ный sifət şəkilçisi Azərbaycan dilindəki sözlərdə atılır. Məsələn:реальный-real, конкретный-konkret, интенсивный-intensiv, нормальный-normal və s.

Bununla bağlı bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bir dildən başqa dilə sözlər bərabər keçən bu və ya digər şəkilçi, sözalan dildə o zaman möhkəmlənir ki, onlar müntəzəm olaraq leksik materialda kütləvi şəkildə təkrar olunur və əsaslı mənimsənilir. Azərbaycan dilində alınma sözlərin müəyyən hissəsi öz formasını, morfoloji strukturunu və mənasını mənbə dildə olduğu kimi saxlayır. Məsələn,

lən: akt, radio, televizor, maqnitofon və s. Belə sözlər dilimizdə heç bir struktur dəyişiklik edilmədən, əlavələr olunmadan işlədilir. Alınma sözlərin bir qismi isə öz fonetik quruluşunun sabitliyini və orijinallığını saxlamağa çalışır və sanki sözalan dilin qrammatik qaydalarının təsirini öz üzərində sınaqdan keçirir. Alınma sözlər başqa bir ictimai mühitə düşdükdə onların bir qismi yeni mühitə tez uyğunlaşaraq daha geniş dairədə işlədilir. Onlar ya öz ictimai mühitini itirir, ya da formasını dəyişir, bəzən də hadisənin təsiri ilə yeni keyfiyyətlər qazanır, cıllanır və emosional çalar kəsb edir.

Etimon və mənbə dildə ismin quruluşundan asılı olaraq Azərbaycan dilində işlənən Avropa mənşəli sadə isimləri iki qrupa ayırmaq olar:

1) Etimon və mənbə dildə sadə söz kimi işlənərək Azərbaycan dilində də sadə söz kimi qəbul olunan isimlər, məsələn, doctor >doktor, lamp >lampa, taxi > taksı və s.

2) Etimon və ya mənbə dildə mürəkkəb söz kimi işlənən Azərbaycan dilinə isə sadə söz kimi alınan isimlər. Bu qrupa daxil isimlər ya etimon dildə, ya da vasitəçi dildə mürəkkəb söz keyfiyyəti qazanmasına baxmayaraq Azərbaycan dilində kök və şəkilçiyə parçalanmadan bütöv bir söz kimi qəbul olunur, sadə söz sayılır. məsələn, ingilis dilində: hand –«əl» +ball –«top», water –«su»+ball«top»; yunan dilində: di(s)- «iki» + photongos –«səs», kardıa –ürək-gramma –yazı; fransız dilində: casse-«parçalamaq»+ tete-«baş», cafe – «qəhvə» + chantan – «xüsusi ad»; latın dilində: res-«iş» + publica- «ümumi iş». co(n) –«ilə» +sinus- «əyri» və s. sözlər Azərbaycan həndbol, voloybol, diftonq, kardıoqram, kasset, kafeşantan, respublika kosinus kimi işlənərək sadə isim hesab olunur. Alınma sözlərin içərisində üç komponentdən ibarət olub (yunan dilində enden +krino+ logos – «endokrinologiya» və s.) Azərbaycan dilində sadə söz kimi qəbul olunanlar da vardır. Belə bir cəhət də vardır ki, alınma terminlərin mənbə dildə hallanıb-hallanmamağından asılı olmayaraq Azərbaycan dilində həmin söz və terminlər hal şəkilçisi qəbul edir; mitinq, mitinqin, mitinqe, mitinqi, mitinqdə, mitinqdən.

Alınma düzəltmə isimlər öz morfoloji əlamətlərinə görə dilə ya hazır şəkildə gəlir, ya da Azərbaycan dilinə sadə isimlər kimi

qəbul olunur, məsələn, ingilis dilində meet+ing-mitinq. last+ing-lastik, press+ing (feli isim düzəldən şəkilçi) -pressinq, revolve +er (isim düzəldən şəkilçi)- revolver; yunan dilində act +ress (qadın cinsli isim düzəldən şəkilçi)-aktrisa, act+er (kişi cinsli isim düzəldən şəkilçi) - aktyor; fransız dilində roman +tisme-romantizm, tarif +ication - tarifikasiya və s.

Avropa dillərinə məxsus şəkilçilər Azərbaycan dilinin qrammatik qanunları əsasında deyil, mənsub olduğu dilin qanunları əsasında morfoloji meyar yaradır, yəni hansı nitq hissəsinə aidliyini müəyyənləşdirir. Məsələn, fransız dilində -eur (eure), -te, -ier (-iere), -isme, -tion, -esse; alman dilində -er, -ler, -lar, chen, -lein, -ung, -heit, -keit; ispan dilində -ista, -o, -a, -anto, -ada, -ante, -der, -mento və s.; ingilis dilində -er, -or, -ment, -ing, -ness, -tion, -sion və s. ismə xas olan şəkilçilər öz morfoloji statusunu qoruyub saxladığı halda, Azərbaycan dilində belə bir meyar yarada bilmir. Məsələn: fransız sözlərində banquet-banket, deisme -deizm, demortation-demokratiya, egisme- eqoizm, jengleur-janqlyor, liqueur -lükör; alman dilində Bankier-bankir, kanzler-kansler; ingilis dilində business-biznes, dispatcher-dispetçer; ispan dilində indigo-indiço, cachucha-kaçuça (ispan xalq rəqsi) və s.

S.Cəfərov yazır: “Azərbaycan dilində eyni şəkilçi həm isim, sifət, həm də digər nitq hissələri düzəldə bildiyindən onlar, əsasən, ümumi xarakter daşıyır, yəni Avropa dillərində şəkilçi vasitəsilə sözün hansı nitq hissəsinə aid olması xarici şəklinə görə deyil, onun semantikasına əsasən müəyyən edilir” (31, 182). Ona görə də Avropa dillərinə məxsus şəkilçilər alınma sözlərdə öz funksiyasını tam saxlaya bilmir, yəni Avropa dillərində isim və ya sifət şəkilçisi kimi çıxış edən sonluq Azərbaycan dilində həmin sözün hansı nitq hissəsinə aidliyini təyin etmək üçün, əksər hallarda, əsas sayıla bilmir. Alınma sözlərin forma və məzmunca dəyişməsi o dilin daxili inkişaf qanunları ilə müəyyən edilir. Alınma sözlərin fonetik şəkli, qrammatik quruluşu və mənası Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına əsasən dəyişir

Məlumdur ki, alınma sözlərin böyük bir qismini mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri təşkil edir. Başqa dillərdən alınan belə sözlər Azərbaycan dilində müxtəlif cür işlədilir:

1. Mürəkkəb sözlərin komponentləri öz yerlərini dəyişmədiyi kimi, Azərbaycan dilinin heç bir şəkilçisini də qəbul etmir və mənbə dildə olduğu kimi, hər iki söz adlıq halında işlənir. Məsələn: кинокамера- kinokamera, киноактер-kinoaqtyor, фотоэлемент - fotoelement və s.

2. Mənbə dildə söz birləşmələrinin birinci tərəfi şəkilçili (sifət şəkilçisi), ikinci tərəfi isə şəkilçisiz (adlıq halında) olduqda həmin sözlərin komponentlərinin yeri dəyişmir. Bununla belə, Azərbaycan dilində birləşmənin birinci tərəfi şəkilçisiz (adlıq halında), ikinci tərəfi isə müsbət şəkilçisini qəbul edərək işlənir. Məsələn: магнитофонная лента-maqrnofon lenti- rccording tape, энергетическая система -energetika sistemi-power system, аналитическая функция -analitik funksiya-analytical function, эллиптическая функция- elliptik funksiya -elliptical function, газовая камера -qaz kamerası - gas chamber, кабельный канал-kabel kanalı-cable channel, телефонная станция - telefon stansiyası-telephone-exchange və s.

Əgər söz birləşməsi şəklindəki alınmaların birinci tərəfi rus dilində sifət şəkilçisini qəbul edirsə, ikinci tərəfi isə şəkilçisiz olaraq, yəni adlıq halında işlənirsə, Azərbaycan dilində belə birləşmənin tərkibindəki sözlərin yeri dəyişmir, birləşmənin birinci tərəfi sifət şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, педагогическая практика-pedaqoji praktika-teaching practice, химический процесс-kimyəvi proses-chemical process, биологическая химия-bioloji kimya-biological chemistry, технологический процесс -texnoloji proses-technological process.

Tam qrammatik dəyişmədə söz alman dildə mənbə dildən fərqli nitq hissəsinə aid olur. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində işlənən musiqi terminləri, royal və alt fransız və italyan dillərində sifət vəzifəsi daşıyır (royal «şahanə, şaha layiq», alt “uca”). Leksikləşmə isə bir dildə söz birləşməsi və ya qrup şəklində olan terminin başqa dilə vahid söz, ləksəm formasında keçməsidir. Məsələn, fransızca metteur en pages, corps de ballet, d’ohonneur söz birləşmələri rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə də leksikləşmiş formada alınmışdır: metranpaj, kordebalet, kurdoner. Belə terminlər söz birləşməsindən mürəkkəb ləksəm forması aldıqdan və

qrammatik cəhətdən mənimsənildikdən sonra müvafiq terminoloji sistemə daxil olur. Bütün bu cəhətlər başqa dillərdən alınan mürəkkəb sözlərin də sözalan dilin qayda-qanunlarına müvafiq şəkildə işləndiyini sübut edir.

Müxtəlif dillərdən terminlərin alınmasının üç yolu var: leksik-semantik, morfoloji və sintaktik.

Alınma sözlər leksik-semantik cəhətdən iki şəkildə mənimsənilir: bir qismi mənaca heç bir dəyişiklik edilmədən, digər qismi isə dəyişilərək. Tam leksik mənimsənilmə alınma sözlərin ifadə etdiyi əşya və hadisələrin Azərbaycan xalqının məişəti ilə əlaqədar olması ilə bağlıdır. Leksik-semantik yolla bir dildən digərinə keçən terminlər hazır şəkildə götürülür. Onlardan bəziləri yeni dil mühitində mənbə dildə mənsub olduqları xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə itirir, daxil olduğu dilin bəzi xüsusiyyətlərini qəbul edir. Məsələn: palto, kostyum, jaket sözləri fransız dilinə məxsus olsa da, onların ifadə etdiyi palto, kostyum, jaket əşyaları Azərbaycan məişətinə möhkəm daxil olmuş, artıq həmin əşyalar fransız geyimləri kimi yox, Azərbaycan geyimləri kimi dərk olunur, işlədilir. Bu qəbildən olan sözlər öz fonetik cildini o dərəcədə dəyişmişdir ki, onların konkret şəkildə hansı dilə məxsus olduğunu söyləmək çətinlik törədir.

Alınma sözlərin ekzotik qismi Azərbaycan dilində mənaca dəyişmir, öz mənbə semantikasını saxlayır: lord, ser, leyborist, reyxstaq, peso, su, lira və s.

Leksik alınmaların özlərinin də iki növü vardır:

a) alınma söz dilə olduğu kimi, öz fonetik qabığını dəyişmədən keçir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki libretto, kopella, sessiya, kontata, piano, sonata, konsert, ballada və s. sözləri buna misal göstərmək olar.

b) alınmalar dilə öz fonetik tərkibini dəyişərək keçir. Məsələn: тонна-, диаграмма-diaqram, бюро-büro, комитет-komitə, факультет-fakültə, телеграмма-telegram, компьютер-kompüter və s. Bəzən alınmalar bir dildən digərinə öz şəkilçiləri ilə birlikdə keçir və həmin dildə də düzəltmə sözlər kimi işlənir. Şərqsünas, əməkdar, təbliğat, idealizm, materialist, antifaşist sözləri məhz bu qəbildəndir.

Alınma terminlərin sözalan dilin lüğət tərkibində qalmasına, fəal işləmə bilməsinin bir neçə amilin təsiri kimi izah etmək olar: -

ana dilinin, yəni sözalana dilin qrammatik kateqoriyalarına uyğun gəlməsi; məsələn, конфета-konfet, витрина-vitrin, drama-dram, идиома-idiom, аксиома-aksiom.

Alınmalar dilə daxil olandan sonra bir sıra xüsusiyyətlər kəsb edir:

1. Alınma terminlərin sözalana dildə söz yaradıcılığı mənbəyinə çevrilə bilməsi, məsələn: kompüter-kompüterçi, proqram-proqramçı, siyasət-siyasətçi, tarix-tarixçi və s.

2. Mənaca ana dilindəki ekvivalent sözlə eyniyyət təşkil etməməsi.

3. Üslubi çalara malik olması, on azı iki üslubda işlənə bilməsi.

4. Öz ictimai əhəmiyyətini uzun müddət saxlamaqla, daxil olduğu dilin strukturu ilə birləşməsi.

Qeyd edək ki, mənimsənilmə iki xüsusi əlamət daşıyır: formal və funksional. Formal mənimsəmə alınma sözün fonetik, qrafik və morfoloji xarakterinin alan dilin müvafiq normalarına maksimum yaxınlaşma xəttinə deyilir. Funksional mənimsəmə alan dildə alınma sözün leksik-semantik dəyişməsi və işlədilməsinin müxtəlif aspektlərini əhatə edir. (106, 111, 75, 94). Semantik mənimsəmə funksional əlamətə aiddir. Bu mərhələdə alınma terminlər dilimizin semantik sisteminə daxil olur və izahı verilmədən xüsusi sahədə işlənir, eləcə də müstəqil və dəqiq mənalar qazanır.

Azərbaycan dilçiliyində leksik alınmaların tədqiqində əsas diqqət ekstralingvistik səciyyəli amillərə, tarixi-mədəni səbəblərə və alınma mərhələlərinin təyin olunmasına yönəldilmişdir. Təhlillərin lingvistik aspekti qismən əcnəbi sözlərin fonetik, qrammatik mənimsənilməsini də əhatə etmiş, semantik mənimsəmə isə lüğət tərkibindən təcrid edilmiş halda öyrənilmişdir. Belə yanaşmada milli və alınma leksikanın qarşılıqlı əlaqəsinə, yəni sinonim cərgələrdə, semantik-sintaktik sahələrdə alınma leksemlərin gətirdiyi dəyişikliklərə, mənə incəliklərinə, həmçinin milli sözlərin semantik-struktur təbiətinin alınma leksik vahidlərin semantik strukturunu dəyişməsinə, onlara təsirinə diqqət verilməmişdir.

Semantik mənimsəmədə alınma terminlər dilimizin semantik sistemində daxil olur və izahı verilmədən xüsusi sahədə işlənir, eləcə də müstəqil və dəqiq mənalar qazanır. Semantik cəhətdən mənimsəmədə Azərbaycan dilindəki sözlərlə dublet təşkil etmək

alınma sözlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir cəhət xüsusən alınma terminlərin funksional aktivliyini, onun əlaqədar terminoloji sistemdə müntəzəm işlənməsini təmin edir. Əhəmiyyətli anlayışları bildirən əcnəbi sözlər ünsiyyət üçün zəruridir. Bununla belə, həmin sözlər başqa bir leksik vahidin mənasını təkrar etdikdə tez sıradan çıxır.

Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlərin məna strukturunun həcmi leksik sistemin tələbatına uyğunlaşır. Bəzən alınma terminin mənasında mənbə dillə müqayisədə çox kəskin fərq olur. Məsələn, fransız mənşəli seans-seanse termini Azərbaycan dilində iki mənada -filmin nümayişi, bir işin icrasının arasıkəsilmədən davam etməsi prosesi və tibbi termin kimi işlənir. Halbuki fransız dilində bu söz tibbi termin kimi işlənmir. Həmin alınma termindən mənbə dildə iclas mənasında da istifadə olunur. Fransız mənşəli janr-genre termini Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminə rus dilindən iki mənada keçmişdir: 1) incəsənətin hər hansı bir sahəsində süjet və üslub cəhətdən səciyyəvi olan əsərlər növü; 2) məişət mövzusunda çəkilən şəkil. Rus dilinin sonrakı inkişafı mərhələsində janr sözü fransız prototipindən əlavə bir məna da qazanmış və bu məna Azərbaycan dilində də bərqərar olmuşdur: «üslub, tərz». Alınma terminlərin məna strukturunda baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri məna həcmnin təkmilləşməsi ilə bağlıdır. Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlərin məna strukturunun həcmi leksik sistemin tələbatına uyğunlaşır. Məsələn, ingilis mənşəli menecer-manager termini iki məna daşıyır: 1) təsərrüfatda, idarəetmədə mütəxəssis; 2) peşəkar idmanda idmançıların məşq və yarışını təşkil edən şəxs. Həmçinin bu termin Azərbaycan dilində rus dilindən gələn başqa mənalarda da işlədilir: 1) şirkətlərin, binaların maliyyə idarələrinin, onların struktur bölmələrinin rəhbər heyəti; 2) emissiyaların və borc istiqrazlarının kapital bazarında yerləşdirilməsini həyata keçirən rəhbər qrupun iştirakçıları.

Semantik strukturunu genişləndirən ingilis mənşəli sonq-song sözü də Azərbaycan musiqi terminologiyasında «komik operalar, musiqi nömrələrində oxunan satirik mahnılar» mənasında deyil, hazırda tamamilə fərqli mənalarda işlənməyə başlayır: 1) caz

elementləri ilə sosial-tənqidi məzmunlu mahnıların xüsusi növü; 2) ən dəbdə olan və populyar mahnıların cazla müşayiət olunması.

Beləliklə, alınmaların lüğətlərə daxil edilməsində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülməlidir:

1. Qərbi Avropa dillərindən alınma sözlərin bəziləri sırf ixtisas növünə aid olduğu üçün, onların mənası geniş oxucu kütləsinə aydın olmaya bilər, buna görə də onların mənası işləndiyi lüğətdə mütləq aydınlaşdırılmalıdır

2. Bir çox alınmalar Azərbaycan dilinə daxil olduğu tarixdən onun daxili qanunauyğunluqlarına tabe olaraq işlənir və həmin alınmaların özünəməxsus törəmələri meydana gəlir.

3. Alınmaların xarakteristikasını açarkən məlum olur ki, məfhum və anlayışı ifadə etmək üçün həmin terminlərin alınması məqsədmüvafiqdir və onlar zərurət nəticəsində Azərbaycan dilinin terminologiyasına daxil olmuşdur.

4. Terminlərin mənşəyini araşdırarkən məlum olur ki, alınmaların əksəriyyəti Qərbi Avropa dillərindən fransız, ingilis, yunan və latın dillərinə mənsubdurlar, başqa Qərbi Avropa dillərindən Azərbaycan dilinin terminologiyasına daxil olan terminlər azlıq təşkil edir.

5. Dilimizə daxil olan bəzi alınmalar Azərbaycan mənşəli və yaxud Qərbi Avropa mənşəli sözlərlə birləşərək yeni növ terminoloji birləşmələr yaradır.

Alınma prosesinin semantik mənimsəmə pilləsində, ilk növbədə, mənə seçimi faktı əsas götürülür. Alınma mərhələsində əcnəbi söz və ya terminin mənalı dilimizin leksik-semantik sisteminin tələblərinə müvafiq olaraq dəyişikliyə uğrayır.

II FƏSİL

TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏRDƏ ALINMA TERMİNLƏRİN VERİLMƏ ÜSULLARININ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

2.1. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınma paralellizmlərin lüğətlərdə əksi

Elmi-texniki terminologiya elmin bu və ya digər sahələrində elmi prinsiplərə əsaslanmış unifikasiyası ilə şərtlənən, daimi və intensiv zənginləşməyə, dəyişməyə məruz qalan daha çevik leksik təbəqəni əks etdirir. Belə terminlərin dilə keçməsi vasitəsilə yeni sözlər və söz birləşmələri yaranaraq dilin lüğət tərkibində bir anlayış müxtəlif anlayışlarla ifadə edilir və paralellər yaranır. Anlayışın təyin edilməsi prosesində paralelliyi yaradan səbəbləri müxtəlif şəkildə qruplaşdırmaq olar. Alınmaların mühüm bir hissəsinin elmi dilin vahidləri olması, onların milli xarakter daşımaması, yəni bu və ya digər dildən asılı olmaması onun vacib xüsusiyyətlərindən biri hesab edilir. Çünki elmin, texnikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə anlayışlar əksər hallarda bu və ya digər dildə yaranır və müxtəlif dillərə keçir. Yəni dillərdə müəyyən anlayışlar alınma və ya kalka olunmuş sözlə ifadə edilir. Bu tipli terminlər dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də işləklilik qazanır. Bu tipli alınmalar çox vaxt beynəlmiləl səciyyə kəsb edir və oxşar fonetik qabıqda, eyni semantik məna yükü ilə müxtəlif dillərin lüğət tərkibinə daxil olur. Son dövrlərdə dilə investisiya kontrakt, kontur, krizis, kserokopiya, kvorum, kvota, lider və s. alınmalar daxil olmuşdur. Lakin bu alınmaların dildə qarşılıqları ilə investisiya-sərmayə, kontrakt- müqavilə, kontur- istiqamət, krizis-böhran, kserokopiya –surət çıxaran, kvorum –yetərsay, embarqo–qadağa, lider – başçı kimi milli sözlərlə alınmalar paralel işlənir. Paralelliyyənin yaranmasına xas olan xüsusiyyətlərdən biri də termin və anlayış münasibətinin düzgün dəqiqləşdirilməməsidir. Predmet və məfhumlar haqqında anlayışların formalaşmasının əsas xüsusiyyəti onu abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə, müqayisə və təyin etmədir. Bu da termin və anlayışın əsas xüsusiyyətlərini əks etdirən mühüm

amillərdəndir. Anlayış insan beynində ətraf mühitin predmet və məfhumlarının birbaşa inikası nəticəsində meydana gələ bilər. Anlayışın formalaşmasının əsasını predmet və məfhumlar haqqında məlumatların toplanmasıdır. Yəni, anlayışda insanların ictimai-tarixi təcrübəsi toplanır, müəyyən dövrdə toplanmış biliklər terminlərdə öz əksini tapır. Demək, anlayışın formalaşması sözün səs kompleksinin funksiya ilə bağlılığıdır. Çünki bu və ya digər anlayış dildə söz vasitəsilə reallaşır. Lakin sözlər anlayışı bütöv şəkildə ifadə etmir, yəni sözün mənasında anlayışın bütün məzmunu ifadə edilmir, onun yalnız cəmiyyətin bütün üzvlərinə məlum olan bir hissəsində istifadə edilir. Beləliklə, mənə anlayışın bir hissəsi kimi müəyyən edilir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, anlayış həmişə əlamətlər toplusunu əks etdirir. Sözün mənası isə bu əlamətlərdən yalnız birinə əsaslanır.

Elmi-texniki terminologiyanın orijinal dildə qısaldılmış frazaları özündə əks etdirməsi terminlərə xas olan xüsusiyyətlərdən biridir. Adətən belə terminlər çoxfunksiyalı, yəni hər birində bir ümumi komponent olan gerçəkliyin bir neçə (adətən iki) obyektini əhatə edən mənə kəsb edir. Terminə aid olan əlamətlərdən biri də onun müəyyən elm, texnika və fəaliyyət sahəsində mövcud olan anlayışı dəqiq təyin etməsi və başqa anlayışlarla münasibəti müəyyənələşdirməyə imkan verməsidir. Bununla yanaşı dilin lüğət tərkibi hesabına yeni sözlərin yaranma imkanlarının nəzərə alınmamasıdır. Buna görə də milli sözlərlə alınmalar paralel işlənir. S.A.Sadıqova yazır: “Paralellik terminologiyada dolaşıqlıq, bir növ üslub ağırlığı yaradır, yəni terminologiyada dubletlərin olması, işarələrin seçilməsi prosesinin başa çatmadığını, qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən biridir. Alınma sözlərin semantik cəhətdən mənimsənilməsinin əsas şərtlərindən biri kimi onların dildə dubletlik münasibətində çıxış etməsi göstərilir. Əgər alınma söz dildə dubletlik yaradırsa, həmin sözlərdən biri dildən çıxmalıdır”. (Standartlaşma formaları).

Bəzən bir alınma termin bir neçə mənəni ifadə edir. Ona görə də anlayış və məfhumları yalnız müstəqil semantikaya malik olan sözlər ifadə edə bilər. Məsələn; “aircraft” sözünün tələffüzü zamanı öz forma və təyinatlarına görə biri-birinə oxşamayan mənələri

məsələ, qanadları olan, yaxud havanın təsiri hesabına atmosferdə saxlanıla bilən hər hansı aparatı təsvir etmək olar. Bütün əlamətlərinə görə bu anlayış şüurumuzda bir ümumi qrupda birləşdirilmişdir. Bu qrup ona xas olan əlamətlər kompleksi ilə, həmçinin uçan aparat anlayışı kimi şüurda qeyd olunur və sözlə də “təyyarə/hava gəmisi, helikopter” adlanır. Deməli, söz eyni zamanda anlayışı həm adlandırır, həm də onun mövcudluğunu, reallığını ifadə edir. Bu vaxt adlandırma bir neçə terminlə ifadə edilə bilər. Məsələn, dilçilikdə asindetik – bağlayıcısız, analogiya – bənzərlik, bərpa – rekonstruksiya kimi anlayışlar müxtəlif dublet terminlər ilə verilir. Məsələn, dilçilikdə “*internasional sözlər*”, “*beynəlmiləl sözlər*”, “*əcnəbi sözlər*” alınma sözlər, “*Avropa mənşəli sözlər*”, “*Avropa mənəbli sözlər*” və s. Tədqiqatlarda paralel işlənən terminlərin bir qrupu alınma terminlərə, digər qrupu isə alınma sözlərə aiddir. Bəzən isə bir termin müxtəlif sahələrdə müxtəlif mənada işlənir. Məsələn, “korpus”- bir şeyin (canlı və ya cansız) gövdəsi. Korpusu irəli vermək; 2. Maşın, mexanizm, qurğu və aparatların qoruyucu üst hissəsi. Telefon korpusu; 4. Hərb. İri qoşun birləşməsi. Korpus komandiri. 6. Bəzi ölkələrdə qapalı hərbi təhsil ocağı. Korpus məzunu; 6. Rəsmi nümayəndəlik. Diplomatik korpus; Konversiya – çevirmə, dəyişiklik. 1. Hərbi-sənaye şirkətinin xalq tələbatına uyğun məhsullar istehsal edən şirkətə çevrilməsi (yaxud əksinə), konversiya prosesi; 2. Dilç. Bir nitq hissəsinə aid olan sözün cümlədə başqa nitq hissəsi kimi işlənməsi; məs., “Ahın göyləri titrədi” cümləsində “ah”ında olsa da, isim kimi işlənmişdir. Kontur- 1. predmetin, obyektin formasını, sərhədlərini göstərən xətt. Qurğunun konturları; 2. Müzakirə, problem, məsələ və s-nin tematik çərçivəsi, hüdudları. Diskussiyanın konturlarını cizmaq; 3. Mobil rabitədə danışmaq balansının limitləşdirilmiş müddət göstəricisi. Kontur yükləmək. Bundan başqa, hər iki qrupa aid edilməsi məqbul olan internasionalizm, avropaizm, ingilisizm, amerkanizm, regionalizm kimi terminlərinə də elmi ədəbiyyatda kifayət qədər rast gəlinir. Belə terminlərin mənasının aydınlaşdırılması, onların definisiyasının təyin edilməsi, termin variantlarının aşkara çıxarılması vacib və aktualdır.

Terminin mənasının dəqiqliyi isə həmin müəyyən elm və

texnika sahəsinə aid anlayışın dəqiq təyin olunması ilə bağlıdır və bu bağlılıq da ayrı-ayrı elmi-texniki sahələrin inkişafına təkan verir. Bu həm də o deməkdir ki, müxtəlif elmi-texniki biliklər sisteminin inkişaf etməsi həmin sahələrlə bağlı olan terminoloji leksikanın inkişafına kömək edir. Bu eyni zamanda lüğət tərkibinin bu qatının durmadan zənginləşməsinə və yeniləşməsinə olan təsirini elmi-texniki bilik sahələrində tətbiq olunan terminologiyanın inkişafı zamanı da müşahidə etmək mümkündür.

Ədəbi dil və onun normaları seçmə, əvəzlənmə, dəyişmə prosesi ilə əlaqədar təkmilləşir və səlisləşir. Hər dövrün özünəməxsus ədəbi dil normaları da istər-istəməz terminologiyada bu və ya digər şəkildə əks olunur.

Terminologiyada norma amilləri aşağıdakılardır: a) Terminlərdə vahidlik və standartlaşma. Termin yaradıcılığında vahidlik prinsipi mühüm yerlərdən birini təşkil edir. «Hər hansı elm sahəsində vahid terminologiyadan istifadə həm o sahənin özünəməxsus qəliblərinin, standartlarının yaranmasında, həm də mətni informasiyanın intensiv çatdırılmasında mühüm rol oynayır» (2,50). Lakin bəzi hallarda müəyyən elm sahələrində, o cümlədən, dilçiliyin özünün bu və ya digər sahələrində elmi terminologiyadan istifadə edilməsində vahid prinsiplərə riayət olunmur. Termin vahidliyinə əməl edilməsinə dair, konkret şəkildə iqtisadi və linqvistik terminlərinin işlədilməsindəki pərakəndəliyi misal göstərmək olar. Müxtəlif elm sahələrində termin vahidliyi prinsipinin pozulmasının bir neçə təzahür forması özünü göstərir. Bunları bütövlükdə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Mənaca yaxın olan beynəlmiləl terminlərdən oxşar fonetik hadisələrin ixtiyari şəkildə adlandırılması;

2. Beynəlmiləl terminlərdən kalkalaşma əsasında yeni variantların düzəldilməsi və bunların beynəlmiləl terminlərlə müvafiq işlədilməsi;

Terminlərin ədəbi dil normaları əsasında standartlaşdırılmasında terminologiyanın ədəbi dilə münasibəti və dil normalarının terminologiyaya tətbiqi əsas məsələdir. Məsələn, privatizasiya termini ingilis dilindəki *private* sözü ilə leksik paralel kimi nəzərdən keçirilə bilər. Məlum olduğu kimi, bu söz latın dildəki “*özünə aid*

olanı, şəxsi olanı ayırd etmək, ayırmaq” mənasını ifadə edən *privatus* sözündən törəmişdir. Azərbaycan ədəbi dilində təxminən XX əsrin 90-cı illərində, yəni, yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması dövrünün başlanğıcında privatizasiya iqtisadi terminindən istifadə olunması faktı məlumdur. Lakin zamanla həmin sözün dubleti kimi dilimizin öz materialına istinadən formalaşmış *özəlləşdirmə* termini meydana gəlmişdir. Qısa müddət ərzində *özəlləşdirmə* termini daha yüksək işlənmə tezliyi qazanaraq *privatizasiya* termini funksional işləkliyi demək olar ki, heçə endirmişdir. Beləliklə də, dilimiz interleksem sayəsində yaranmış leksik paralelizmi bir müddətdən sonra aradan qaldırmışdır. Göründüyü kimi, yeni iqtisadi münasibətlər yeni anlayış “ixrac”ı ilə bərabər yeni terminin mənimsənilməsini də qaçılmaz etmişdir. Lakin zamanla dilin öz inventarı sayəsində yaranan dublet variant aparıcı mövqeyə çıxmışdır. Terminoloji zənginləşmənin vahid, real və intensiv yolu terminlərin standartlaşdırılması və vahid formaya salınmasıdır. Standartlaşma müasir ümumi ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməlidir. Məsələn, *informasiya – məlumat, faktor – amil, fakt – dəlil, koloniya – müstəmləkə, prodüser – istehsalçı, emiqrant – mühacir* və s. Bu isə onu deməyə imkan verir ki, haqqında bəhs edilən dublet cütləri təkcə sistem daxili semantik paralelizm situasiyasını deyil eləcə də, ingilis və Azərbaycan dilləri arasındakı leksik paralelizm situasiyasının formalaşmasını mümkün edir. İngilis dilinin özündə də interleksemlərin sistem daxili semantik paralellik yaratma potensialının tam mənası ilə reallaşdığı müşahidə edilir. Bu proses həmişə davam edən bir prosesdir. Terminologiya təbiətinə görə ictimai-tarixi kateqoriyadır, inkişaf xarakterinə görə dinamikdir. Buna görə də vahidlik və standartlaşma tarixən dəyişkəndir, müntəzəm nəzərdən keçirilir, təkmilləşdirilir.

Terminologiyada paralelizmlərin yaranmasını şərtləndirən amillərdən biri də odur ki, müxtəlif dillərdə bu və ya digər anlayışları bildirən terminlər eyni yolla yaranmır, buna görə də sözün daxili forması ekvivalent terminlər üçün müxtəlif olur, bu da mövcud dil vahidləri əsasında yaranan yeni terminlərin struktur və semantikasına təsir göstərməyə bilməz. Bu xüsusiyyəti ayrı-ayrı terminoloji sahələrə, terminlərin bir dildən digərinə, daha dəqiq

desək, Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı daha aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, alınan dildə (ingilis, rus) mövcud olan terminoloji vahidin bütöv və ya onun bir hissəsini tərcümə etməklə Azərbaycan dilində onun ekvivalentinin müəyyən-ləşdirilməsi zamanı orijinal dilin daxili qanunauyğunluqları əsasında termin yaradılır ki, bu da tərcümə dilindəki strukturda və semantikada fərqli xüsusiyyətlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Məsələn, ICAO – International Civil Aviation Organisation (Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı-ICAO), ANC – Air Navigation Commission (Aeronaviqasiya Komissiyası-ANC), SCAA – State Civil Aviation Authority (Dövlət Mülki Aviasiya xidməti), EANPG – European Air Navigation Planning Group (Avropa Aeronaviqasiya Planlaşdırılması üzrə Qrup-EANPG. Təbii ki, ikinci yerdə duran terminlər öz yığcamlılığına görə daha geniş istifadə olunur.

Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində paralellik faktları abbreviatur və qısaltmalara əsaslanan korrelyasiya halları daha çox müşahidə edilir. Abreviaturlar ən çox elmi-texniki və ictimai-siyasi sahədə işlənir. Abreviaturlar ixtisar şəkillərinə görə aşağıdakı 4 növə bölünür. 1) Leksik abreviaturlar; 2) Sillabik abreviaturlar; 3) Alınma abreviaturlar; 4) Kalka üsulu ilə yaranan abreviaturlar.

Bu alınmalardan biri Azərbaycan teleşirkətinin, digəri isə dünyada ən böyük teleşirkət olan Amerika teleşirkətinin ixtisar edilmiş adıdır. Azərbaycan News Service – Azərbaycan Xəbərlər Agentliyi – bu alınma abreviatura mənbə dildə olduğu kimi dilimizdə də ANS kimi işlənməyə başlamışdır. Maraqlı burasındadır ki, yazılı ədəbiyyatda da əksər hallarda ingilis dilindəki kimi yazılır. Eləcə də, rus dilində OPT, HTB terminlərinin ixtisar olunmuş adları Azərbaycan dilində də rus dilində olduğu kimi işlədilir. Bundan başqa, türk dilində olan STV, NTV, TRT terminləri də birbaşa alınmalardır.

Yazılı və şifahi dildə eyni ilə işlənən, çoxsözlü terminlərin və söz birləşmələrinin ixtisarları leksik abreviaturlar adlanır. Burada çoxkomponentli terminin ancaq baş hərfləri götürülür və dilə uyğun şəkildə işlənir. Bu növ abreviaturlar dilə heç bir ağırlıq gətirmir, belə ki, onlar bütöv çoxsözlü terminləri bir anda, bir deyimlə ifadə edir. Məlumdur ki, bu tip abreviaturlar ingilis, rus, fransız və alman

dillərində də işlənir. Məsələn, NATO – North Atlantic Treaty Organization; UNESCO – the United Nations Educational Scientific and Cultural Organization. МВФ – Международный Валютный Фонд; ООН – Организация Объединенных Наций; ONU – Organisation des Nations Unites; OTAN – Organisation Tranes Atlanrique du Nord; BRD – Bundesrepublik Deutschland; SPD – Sozialistische Partei Deutschlands və s.

Leksik abreviaturlar haqqında prof.N.Xudiyev yazır: “Leksik abreviaturların bu növü yeni tapılan sözlərin siyahısına aiddir. Onlar, yazılı və şifahi nitqdə çox asanlıqla ifadə olunur və söz yaradıcılığı prosesində ən çox yayılmış üsullarda biridir” (46, 310).

Bu növ abreviaturları çoxdilli TL-lərdə də geniş yer verilir. Məs., APC (automatic phase control) - автоматическая регулировка фазы (АРФ) – fazanın avtomatik tənzimlənməsi (FAT) və s.

Hecalı abreviaturlar qrafik və leksik abreviaturlardan fərqli olaraq təyini söz birləşmələri şəklində işlənən, əksəriyyəti kalka üsulu ilə yaranan yeni sözlər əmsalına daxildir. Bu abreviaturların bəziləri alınma abreviaturlar, bəziləri isə qarışıq abreviaturlar hesab olunur. Məsələn, Rabfak, Rosselmaş, Texmaş, Azneft, Azərinform və s.

Hecalı abreviaturların bir çoxu ancaq danışiq dilində işlənir, ədəbi dildə isə kalka üsulu ilə verilir. Məsələn, partkom, mestkom, zavxoz, narxoz, zavqar və s.

Müasir dövrdə dilimizdə işlənən bəzi hecalı abreviaturlara nəzər salaq: Azərsell, Baksell, Simkart, Demblok, Komblok və s.

Alınma abreviaturların Azərbaycan dilində işlənməsi haqqında R.Cəfərov qeyd edir: “Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınma sözlərlə yanaşı, alınma abreviaturlar da mövcuddur. Bu növ abreviaturlar dilimizə 2 yolla keçmişdir:

1. Vasitəci dil olan rus dili vasitəsilə keçən abreviaturlar;
2. Dilimizə birbaşa daxil olan alınma abreviaturlar” (28,16).

Terminologiyaya daxil olan abreviaturlardan “lazer” ingilis dilində olan «Light Amplification by Stimulated of Radiation» çoxsözlü terminlərin mənası «kənar təsirli şüaların köməyi ilə işığın gücləndirilməsi» deməkdir. Həmin söz-cümlə rus dilində də eynilə işlənir və eləcə də 60-ci illərdən sonra rus dilindən Azərbaycan

dilinə keçmiş və «lazer» termini kimi lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Eləcə də «mazer» sözü Azərbaycan dilində sırf texniki peşə termini olub, çoxsözlü terminin baş hərfələrindən yığılmışdır. «Mazer» termini də «lazer» abreviaturası kimi ingilis dilinə mənsub olub, Azərbaycan dilinə 60-ci illərdən sonra rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur. Bu texniki abreviaturatun mənası (Microwave Amplification by Stimulated Emission of Radiation) - «məqsədyönlü şüalanma ilə kiçik dalğaların gücləndirilməsi» deməkdir.

«Mazer» abreviaturası «Lazer»ə nisbətən dilimizdə az işlənir ki, bu da lazerin müasir elmi-texniki tərəqqi sahəsində onun böyük şöhrət qazanma və istifadə olunması ilə əlaqədardır. «Mazer» abreviaturası prof. L.Tkacevanın təklifi ilə «kvant priboru dəstəyinin molekulla istifadə olunan radiospektroskop»una verilən addır (243, c.52-54). Ancaq kvant elektronikasında ən çox şöhrət qazanan 1960-cı illərdə yaranan lazer termini olmuşdur. Hər iki alınma termin abreviaturalar rus dili vasitəsi ilə dilimizə daxil olmuş, texniki terminologiyada geniş şəkildə istifadə olunur.

2. Dilimizə birbaşa daxil olan alınma abreviaturalar əsasən ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra, yəni 90-cı illərdən sonra daxil olmuşdur. Bu növ alınma abreviaturalar xüsusi yer tutur və fikrin, anlayışın yığcam, konkret, qısa ifadə tərzini bildirir. İstər yerli, istərsə də xarici abreviaturalar Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında özünəlayiq, məqsədemüvafiq yer tutur və lüğətlərə həm qısa variantı, həm də tam şəkildə mənası verilir.

Müvafiq istiqamətli dilçilik tədqiqatlarında həm səs və ya hərfə qədər ixtisarlara, həm də hecaya qədər qısaltmaları ümumi adla – abreviatura termini ilə ifadə edilir. Bu termin isə latın dilindəki brevis “qısa” sözünün derivatını təşkil edir. Leksik paralelizm faktlarının daxili formasında baş verən dəyişiklikləri araşdırarkən abreviaturalar haqqında da abreviasisyanı xüsusi növ sözyaradıcılığı üsulu kimi verilir və bununla belə, abreviaturaların digər söz yaradıcılığı üsulları ilə eyniləşdirilməsinin doğru yanaşma olmadığını da qeyd edirlər. Abreviatur xarakterli paralelizm hadisəsindən bəhs edərkən mütləq mənada həmin qısaltmaların tərkib komponentlərindən bəhs etmək və bu tərkib komponentlərinin məruz qaldıqları qısaltma növlərini təhlil etmək vacibliyi ortaya çıxır. Doğrudur, bu

üsul özünün yeni nominasiya vahidi olması ilə deyil, digər nominasiya vahidinin *təkrarən və yeni formalı dil işarəsi* statusu qazanması ilə səciyyələnir. Elə bu mənada da, onu digər daxili forma dəyişmələrindən fərqləndirmək lazım gəlir. Lakin Azərbaycan və ingilis dilləri arasında abrevitiv xarakterli paralelliklərin *fərqli linqvopraqmatik mahiyyəti* və eləcə də *fərqli linqvistik korrelyasiya imkanları* onlar haqqında ayrıca və müfəssəl təhlil aparılmasını zəruri edir.

Hazırda dilin inkişafı qloballaşma mühitində linqva franka səciyyəli ingiliscəninin aparıcı mövqelərə malik olması abreviaturların paralelizm təşkil etməsini iki cəhətdən *qənaət prinsipinə əməl etməklə* ən müxtəlif növlərdən istifadə halları artır. “Gündən-günə inkişaf edən elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı ixtisar yolu ilə yaranan terminlərin sayının artdığını” qeyd edən S.Sadıqova da bu məqama toxunaraq yazır ki, coxsözlü adlar belə bir üsulun zəruriliyini aşkara çıxarmışdır. Çünki coxsözlü adların qısa sözlərlə əvəz olunmasına böyük ehtiyac var. Abrevituara isə bu sahədə *yeganə səmərəli yoldur* 2) digər tərəfdən beynəlxalq abreviaturların müəyyən standart qəliblərdə mövcud olması. Bu isə beynəlxalq anlaşılmaya müsbət xidmət göstərir.(93,179)

Azərbaycan dilində alınma paralelizm faktlarını təcəssüm etdirən abreviaturları müxtəlif cəhətdən fərqləndirmək olar. Belə ki, onları bu baxımdan üç cəhətdən 1) tanınma əmsalına görə, 2) yaranma üsullarına görə, habelə 3) derivativ potensialına görə də fərqləndirmək mümkündür.

1) Tanınma əmsalına görə Azərbaycan dilində abreviativ xarakterli paralelizm faktlarının linqvopraqmatik aspektli dəyərləndirilməsi kimi faktların ümumi leksik paralelizm faktları fonunda xüsusilə seçilməsi və özünəməxsus spesifikaya malik olması onların semantik adekvatlıq məsələləri haqqında ayrıca təhlili vacib edir. Belə ki, abbreviasiya və qisaltmalardakı paralelliklər özlüyündə sadəcə məlum qəlibli leksik müvaziliklərdə olduğu kimi nominasiyanın mənimsənilməsini deyil, xüsusi bir kod adı kimi mürəkkəb komponentli işarənin mənimsənilməsi anlamına gəlir. Media mühitində abreviaturların tanınma əmsalının xüsusi əyaniliklə ortaya çıxdığını qeyd edən A.Qurbanov linqvistik təhlil müstəvisində

qısaltmaların aşağıdakı kimi təsnif edilməsini vacib sayır: 1) tanınma əmsalı ən yüksək olan abreviatur və qısaltmalar; 2) tanınma əmsalı kifayət qədər yüksək olan abreviatur və qısaltmalar; 3. beynəlxalq terminologiyaya aid olan və ya beynəlxalq səviyyədə tanınan knematonimləri (Ktematonimlər “maddi-mədəniyyət, elm-texnika, mənəvi mədəniyyət əsərlərinin, inzibati idarələrin, təşkilatların və s. adlarını) əhatə edir. (64,262), Məs: NASA, UNESCO, BBC, ABC və s. daxil edilmişdir. Məsələn, SMS, internet, NATO kimi abreviaturlar mütləq mənada konvensionaldırlar və onların əlavə heç bir şərhə ehtiyacı yoxdur. Əksinə, *WRC (World Rally Championship “Ralli üzrə dünya çempionatı”)*, GM (General Motors şirkəti) kimi abreviativlər isə ezoterik mahiyyət kəsb edərək, mütləq mənada əlavə şərhə zəruri edirlər. Belə ki, onların standartlaşmaması və beynəlxalq abreviaturlar sırasında mövqelərinin birmənalı şəkildə möhkəmlənməməsi paralellərin yaranmasına səbəb olur. Başqa sözlə desək, bu və ya digər abreviasiya nümunəsinin digər dildə orijinal mətndə olduğu kimi, yoxsa açılışının tərcüməsinə müvafiq şəkildə verilməsi terminologiyada həllini gözləyən problemlərdəndir. Məsələn, əgər Amerika Kosmik araşdırmalar təşkilatının beynəlmiləl sahədə demək olar ki, qəlibləşmiş adının, yəni NASA abreviasiyasının açılışda tərcüməsinə heç bir lüzum görülməyə bilər. Məsələn, NASA kosmik tədqiqat laboratoriyası Mars üzərində hərəkətə hazırdır. NASA mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanan idarəetməni həyata keçirir. Təqdim edilən nümunələrdə orta statistik Azərbaycan oxucusunun hazırlıq səviyyəsindən və məlumat bazasından çıxış edilərək, NASA abreviaturunun müvafiq açılışının tərcüməsi təqdim edilməməsidir. Xatırladaq ki, NASA abreviaturunun ingilis dilindəki açılışının (The National Aeronautics and Space Administration Azərbaycan dilinə təxmini hərfi tərcüməsi "*Milli Aeronavtika və Kosmik İdarəetmə*") kimi təqdim edilir. Maraqlıdır ki, bir çox hallarda Azərbaycan və eləcə də digər dillərə tərcümə zamanı həmin abreviaturun fərqli təqdimatına da təsadüf etmək mümkündür. Belə ki, bu təqdimat NASA-nın qeyri-rəsmi, lakin işlək olan adı ilə əlaqədardır. Eyni zamanda bu abreviatura Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə aparılmalıdır. Bu prosesin özü hələlik dilçilikdə mübahisəlidir. Onu

da qeyd edək ki, yuxarıda qeyd edilən abreviatur paralellik nümunəsi onomastik leksikanı əhatə edir. Konkret olaraq, NASA, eləcə də Azərbaycan və ingilis dillərində paralel işlədilməkdə olan UNESCO, İSESCO (ingilis dilində leksik açılışı: Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization “*Təhsil, elm və mədəniyyət üzrə İslam təşkilatı*”), NATO (North Atlantic Treaty Organization “*Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı*”) kimi abreviativ xarakterli leksik paralellər *ktematonimləri* əhatə edir.

Maraqlıdır ki, hətta bəzi hallarda eyni kontekst çərçivəsində Azərbaycan dilindəki digər abreviaturaların açıqlanması təqdim edildiyi halda, ingilis dilli qısaltmaların şərhı verilmir. Göründüyü kimi, (latın-yunan mənşəli interleksemlər istisna olmaqla) paralelizm faktlarının böyük əksəriyyətini ingilis dilli materiala istinadən yaranmış abreviaturalar təşkil edirlər. Bu mənada Azərbaycan dili kontekstində paralelizmlərdən daha çox alınmalardan bəhs etmək daha düzgün olardı, digər tərəfdən tanınma əmsalına görə, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində işlədilən abreviatur xarakterli paralelizm faktlarını tanınma əmsalına görə iki əsas qrup daxilində fərqləndirmək olar. Hər iki dildə tanınma problemi yaşamayan, sadəcə olaraq müəyyən qradasiya fərqliliyinə malik olan paralellik faktları daxildir. Eləcə də, ABC, NBC və s. şirkət adlarını bu sırada qeyd etmək olar. Onu da qeyd edək ki, “tanınma” baxımından yuxarıda qeyd edilən ingilis dilli abreviaturaların, demək olar ki, əlavə şərh və açıqlamaya ehtiyacı yoxdur. Araşdırmamız daha çox appelyativ leksikanı əhatə etdiyindən, onomastik vahidlər qrupuna daxil olan daha çox ümumişlək xarakterli leksikada yer alan abreviativ xarakterli paralellərə diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı. Məsələn, CV, VİP, PR, HR, P.S. və s. abreviatur xarakterli paralellər bu baxımdan xüsusi maraq doğurur.

O da maraqlıdır ki, əslində CV abreviaturu təkcə Azərbaycan dili üçün deyil, eləcə də ingilis dili üçün alınma leksik vahid kimi dəyərləndirilməlidir. Belə ki, məlum olduğuna görə, CV abreviaturu *latın dilində* “*həyat axarı, gedişatı*”, “*həyat yolu*” mənasını ifadə edən söz birləşməsinin (Curriculum Vitae) komponentlərinin inisial hərfləri əsasında yaranmış abreviaturdur.

http://en.wikipedia.org/wiki/Curriculum_vitae

Belə ki, bir çox halda bu abreviaturların açılışı ilə qısaltma forması *paralellik təşkil edir*. Eyni zamanda, digər növ abreviaturlardan fərqli olaraq akronimlərin tələffüzü zamanı hərflərin birləşməsinə müraciət edilmir. Akronimlərdə abbreviasiyaya məruz qalan birləşmə komponentlərinin inisial səslərinin vahid tam halında, bir söz kimi tələffüzü mümkün olur. Müqayisə edək: *P.S.* [pi-es] və *V.İ.P.* [v-i-p].

Beləliklə, Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı dublet faktlarına istinadən, yaranma üsulunu görə abbreviasiyaları aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1) akronimlər: VİP (oxunuşu:[vip]), SPA [spa] və s.; onomastik vahid olan paralelizm faktları sırasında NASA[nasa], qeyd etmək olar. 2) siqlar. Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı paralelizm faktlarını təcəssüm etdirən siqların özlərini də iki yerə bölmək olar: 2 a.) Azərbaycan əlifbasına müəyyən uyğunluğu olan siqlar; 2 b.) Azərbaycan əlifbasına uyğunluğu olmayan, sırf ingilis əlifbasındakı hərf adlarına istinad edən siqlar. Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı paralelizm faktları sırasında ingilis dilli ifadə və birləşmələrin əsasında yaranmış qısaltmalar da azlıq təşkil etmir. Məsələn, HR, V.İ.P., P.R. və s. bu kimi abreviaturları bu sırada qeyd etmək olar. HR abreviaturu ingilis dilindəki *Human Resource* “*insan resursu*” söz birləşməsinə əks etdirir.

Onu da qeyd edək ki, abreviativ paralellərin böyük əksəriyyətini ingilis sözləri təşkil etdiyindən birinci yarımqrupa daxil olan siqların nadir rast gəldiyini qeyd etmək olar. Hətta eyni hərflərin adlandırmasında da müəyyən cüzi hərflər müşahidə edilməkdədir. Məsələn: ML [em-el] çoxmənalı abreviaturu həm millimetr (ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində), həm də maşın industriyasına dair qısaltmanı (ML, ML-Class, ML-Mercedes) və digər anlamları ifadə edir. ML eləcə də bilavasitə dilçiliyə aid olan İKT anlayışının nominasiyasında istifadə edilir: *ML* (*programming language*).

Artıq deyildiyi kimi, abreviativ paralellərin böyük qismini ingilis əlifbasına müvafiq siqlar təşkil edir: PR [pi-ar], HR [eyc-ar], GL [ci-el], GSM [ci-es-em], GPRS [ci-pi-ar-es] və s.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin işgüzar üslubunda son dövrlər müşahidə edilən tendensiyaya görə, həmin qrup abreviasiya faktlarının dilimizin orfoqrafik sisteminə müvafiq variantının da müvazi şəkildə işlədilməsi halları müşahidə edilməkdədir.

Azərbaycan dilində, hətta rəsmi sənədləşmələrdə PİN kod qarışıq abreviasiyasının iki yazılış növünün olduğunu görürük: PİN kod və PİN-kod. Onu da qeyd edək ki, iqtibasına yer verdiyimiz və Azərbaycan Respublikasının Gömrük Komitəsinə aid olan sənəddə təqdim edilən digər abreviasiya nümunələri (Gömrük ödənişlərinin ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi-GÖÖEN; Vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi-VÖEN) Azərbaycan dilinə istinad etsə də, PİN (kod) abreviasiyası, məlum olduğu kimi, ingilis dilinə əsaslanır. Bu isə həmin beynəlxalq statuslu paralellərin unifikasiya edilməsini zəruri edir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində PİN abreviaturu əksər hallarda dəqiqləşdirmə ləksemsiz (*code* “kod” sözü olmadan) işlənə bilər. Azərbaycan dilində PİN kod birləşməsində kod komponenti mütləq işlənir. Faktlar göstərir ki, abreviaturların tərkibində işlənən sözlər müxtəlif formalarda verilir.

Məlumdur ki, bu qarışıq tipli abreviasiya *Electronic mail* söz birləşməsinin birinci komponentinin inisial səsə qədər abreviativ ixtisarı nəticəsində (*Electronic*>*e*) meydana gəlmişdir. O da maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində həmin tərkibin sonuncu komponentinin *tərcüməsi də e- poçt şəklindədir.*

SİM – kart (ingilis dilində: SIM card). SİM abreviasiyasının açılışı ingiliscə “abonentin identifikasiya modulu” (A subscriber identity module or subscriber identification module>SİM deməkdir.

Azərbaycan dilində paralelizm situasiyasını yaradan alınmalar bəzən dil mühitinə elə inteqrasiya edilirlər ki, onların hətta, aktiv derivativ potensialının formalaşdığını söyləmək mümkün olar. Alınma abreviaturları derivativ aspektində araşdırmış A.P.Konenkonun da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, təkcə yerli (ana) dil materialına istinad edən abreviaturlar deyil, alınma abreviaturlar da aktiv derivativ potensial nümayiş etdirə bilirlər. (202,24) Bu mənada, həmin qrup paralellizm faktlarını 1) aktiv və 2) qeyri – aktiv şəkildə iki qrupa ayırmaq olar. Qeyri-aktiv derivativ potensialı

abreviaturların mütləq əksəriyyətini yeni dövr elm-texnika yeniliklərini təşkil edən qısaltmalar əhatə edir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, son dövrlərə aid olan təkrar nominasiya faktları arasında da aktiv derivativ potensial nümayiş etdirən abreviasiya faktları yoxdur. Məsələn, PR (yəni Public Relations) abreviaturunun “hərflə açılışı” artıq müstəqil söz kimi dilimizdə yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirir: *piar, piarçı, piarçılıq* və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin leksik sistemində abreviativ xarakterli paralelizm faktları istər daxili forma cəhətdən, istərsə də linqvistik mahiyyətinə görə, istərsə də derivativ potensialına görə təhlil edilərək sabit formaları müəyyənləşdirilməlidir. Bu leksik paralelizm faktlarının semantik adekvatlıq əmsalını müəyyənləşdirərkən, bu müvazilik situasiyalarının aradan qaldırmaq mümkündür. Bu mənada, şərti olaraq, verilən semantik adekvatlıq şkalasına uyğun olaraq üç qrup korrelyativlikdən danışmaq olar. Birinci qrup semantik korrelyantlara fact– fakt, e announce-anons, balance-balans anecdote-anekdod, balcony-balkon, refrigerator –refrijirator, baggage-baqaj, incident-insident, intellect-intelekt, limit-limit, monotone-monoton, opponent-oponent, sandwich-sandviç, modern-modern, immigrant-imiqrant, popular-populyar, predikative- predikativ, attributive- atributiv və s. misal göstərmək olar. Belə ki, həqiqətən də, haqqında bəhs etdiyimiz leksik müvazilik halları tərcümə prosesinin keyfiyyətinə neqativ yöndə təsir etmə imkanına malik olan semantik psevdokorrelyantları əhatə edir. Bu leksik vahidlər fərqli dil materialına istinad edir, eyni və ya oxşar fonetik cildə malik olmasına baxmayaraq, əksər hallarda fərqli və bəzən isə ümumiyyətlə ortaq genetikadan məhrum mahiyyət nümayiş etdirir.

Bu növ leksik paralelizmləri və ümumiyyətlə leksik paralelizm hadisəsini, sadəcə olaraq, qohum dillər arasında müşahidə edilən faktlar ilə məhdudlaşdırmaq kökündən yanlış yanaşma olardı. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni dil ailəsinə daxil olan dillərin leksik inventarı kifayət qədər leksik paralellik faktları təqdim edir. Həmin leksik paralellizmlər istər tam və ya qismən semantik adekvatlıqla bağlı, istərsə də semantik uyğunsuzluqla əlaqədar olaraq xüsusi maraq kəsb edir. Həmin morfemlər arasında *-izm* (- ism) şəkil-

çisinin xüsusi məhsuldarlıqla seçildiyini söyləmək olar. Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı leksik paralellik faktları arasında da – izm morfeimli müvazilik faktları az deyil. Məsələn: agnosticism – aqnostizm, anachronism – anaxronizm, anarchism – anarxizm, isomorphism – izomorfizm, dynamism – dinamizm, euphemism – evfemizm, hedonism – gedonizm, rheumatism – revmatizm və s. əksər hallarda həmin interleksemlərin – izm (- ism) şəkilçisiz ilkin formasının və ya digər derivatın da mənimsənilməsi onların dil daşıyıcıları tərəfindən asanlıqla morfoloji üzvlənməyə məruz qalmasını təmin edir. Məsələn, izomorf – izomorfizm, anarxiya – anarxizm, aqnostik – aqnostizm və s.

Onu da qeyd edək ki, alınmalar eyni bir sahə hüdudunda həm prosesi, həm də bu prosesin nəticəsini bildirməsi zamanı bir çox hallarda terminlərin müəyyən polisemiyası da müşahidə edilir. Məsələn, loading - yükləmə həm fəaliyyət növü və həm də bu fəaliyyətin nəticəsidir, generation - generasiya həm proses və həm də bu prosesin nəticəsidir, thermoisolation - termoizolyasiya proses və materialdır və s. Müqayisə üçün digər bir məqamı xatırlatmaq yerinə düşərdi. Söhbət Azərbaycan dilində tam və şəffaf üzvlənməyə məruz qalmayan, lakin bununla belə dil daşıyıcısında komponent mürəkkəbliyi təəssüratı yaradan vahidlərdən gedir. Belə ki, hətta, ingilis dilinə bələd olmayan Azərbaycan dili daşıyıcılarına biznes sözünün tanış olması, onların “*businessmen*” sözünün üzvlənməməsi işinə yardımçı ola bilər. Lakin digər tərəfdən o da diqqətdən yayın bilməz ki, Azərbaycan dilində biznesmen və biznesmenlər kimi qrammatik forma variantlılığına malik olan bu ləksəm əslində cəm formada olan söz-forma kimi mənimsənilmişdir. Yəni, Azərbaycan dili daşıyıcısı biznesmen sözündə “iş adamı” deyil, “iş adamları” anlamının ifadə tapmasının fərqi var. Xatırladaq ki, ingilis dilində biznesmen – biznesmen sözləri müvafiq olaraq, “iş adamı” və “iş adamları” mənalarını ifadə edir. Belə hallarda ayrı-ayrı elmi-texniki terminoloji sistemdə spesifik özünəməxsusluq, müxtəlif terminlərə xas olan müəyyən xüsusiyyətlər də özünü göstərə bilər. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq aid olduğu dildən asılı olmayaraq istənilən terminin ümumi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: bir semantik

sahə hüdudlarında eynimənalılıq; kontekstdən asılı olmayaraq terminin dəqiqliyi, yəni onun sırf nominativ funksiyası; terminin üslubi neytrallığı; terminin anlayışdan və ya denotatdan asılılığı; terminlərin sistemliliyi. Bu fərqlərdən ən əsası odur ki, Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin formalaşma və sabitləşmə prosesi davam etdiyindən burada müxtəlif mənəbli alınma terminlər çoxluq təşkil edir və terminlərin başlıca xüsusiyyəti onunla izah olunur ki, terminlərin yeganə funksiyası - anlayışın adıdır, bu zaman hər hansı emosional - ekspressiv anlar tamamilə aradan qalxır və onlar sırf termin funksiyasını yerinə yetirirlər. Məhz buna görə də terminoloji sistemdə ekspressiv-üslubi sinonimlər deyil, ancaq paralellər yaranır. Məsələn, *declared distances-heliports* - heliportlarda helikopterlərin uçub-qalxması üçün elan edilmiş məsafə; *duty-free-articles* - daşınma zamanı gömrük rüsumu ödənilməyən yüklər; *quick-attach-detach* - aksesuarların mühərrikin ötürücü qutusuna birləşməsi üçün tez sökülə bilən birləşmə; *fatigue or fatigue failure* - əyilmə, tərpnmə və ya müxtəlif titrəyişlər nəticəsində materialın üzülməsi, yaxud sıradan çıxması və s. Deməli, tərcümə prosesində də paralellər yaranır. Hər bir terminoloji lüğətdə texnikanın müxtəlif sahələrinə aid ola bilən bir neçə ekvivalent uyğunluqlar verilə bilər. Əgər hər hansı lüğətdə verilən bütün uyğunluq variantlarına diqqətlə yanaşsaq, onda bütün bu variantları birləşdirən hər hansı ümumi bir cəhət aşkar etmək olar. Məhz bu ümumilik verilən terminin invariant mənasını təşkil edir. Hər şeydən əvvəl bu invariant mənanı hər hansı termin şəklində izah etmək olmaz, yalnız izahat şəklində təsvir etmək olar. İnvariant mənanı aşkarlayaraq translyata keçmək, termini, yaxud da tərcümə dilində uyğun təsviri seçmək olar. Beləliklə, invariant məna terminlərin özünəməxsus bir neçə spesifik xüsusiyyətlərinin olduğunu qeyd etməyə imkan verir; terminlər müəyyən sahəyə aid olaraq, elmi-texniki anlayışları ifadə edir, dəqiqdir, onların mənası kontekstdən asılı olmur, nominativ və definitiv funksiya daşıyır, təkmənalılığa daha çox meyilli olur.

Lakin bu hallar həmişə gözlənilmir. Bəzi hallarda isə eyni anlayış bir neçə terminlə ifadə olunur. Məsələn, *monolinqvizm-birdillilik*; *monosemantik* – təkmənalı; *kvantitativ-kəmiyyət*; *koliq-rafiya* – xəttatlıq; *ekstralinqvistik* – dilxarici; *desiqnat- işarələnen*;

dizyunktiv-bölüşdürmə; potensial işarə - virtual işarə; prefiks – ön şəkilçi və s. Belə hallar terminologiyada ümumi qanunauyğunluqları pozur, fikir dolaşığına səbəb olur. Eləcə də, tibdə yolxucu xəstəliklər – infeksiya xəstəlikləri, dilçilikdə dilxarici amillər-ekstralinqvisitik faktorlar, pedaqogikada pedaqoji təcrübə - pedaqoji praktika və s. işlənir. Bütün bunlar elmi dilə ağırlıq gətirir. Belə ifadələrin unifikasiyasına cəhdlər göstərməlidir. Bu proses əsasən, kalka zamanı daha çox özünü göstərir. Bütün bunlar dildə paralellərin yaranmasına səbəb olur. Lakin dilçilikdə belə paralellər dublet, sinonim terminlər kimi tədqiq edilir.

Dilin nümunəvi normalarının təsbiti, bu normaların bir dildən digərinə uyğunlaşdırılması, vahid şəkllə salınması müasir dilçilikdə işlənilən unifikasiya, kodifikasiya və adaptasiya anlayışları ilə bağlıdır. Bu terminlər formal baxımdan fərqlənsələr də, məzmunca bir-birinə yaxındır.

«Kodifikasiya» dilin nümunəvi normalarının təsbit olunub sistemə salınması, «adaptasiya» bu normaları bir dildən digərinə uyğunlaşdırılması mənası daşıyır. Funksional baxımdan dilin zənginləşməsinə və təkmilləşməsinə xidmət edir.

Q.Pinokur göstərir: “Terminlərin daxili unifikasiyası onların normaya salınma yolu ilə, paralel işlənən terminlərdən məzmunu daha dolğun, tələblərə cavab verə bilən, daha uğurlu terminlərin seçilməsi ilə olunmalıdır. Terminologiyanın daxili unifikasiyasında müəyyən qarşılıqlı əlaqə, həmçinin müxtəlif sahə terminləri arasında nisbət qorunması nəzərə alınmalıdır” (151, 69).

Terminologiya sahələrarası unifikasiya yaradılması da vacib məsələdir. Elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində çalışan və termin yaradıcılığı ilə məşğul olan mütəxəssislər arasında lazımi ünsiyyət, fikir mübadiləsi olsa, qarşıya çıxan bir sıra çətinliklər həll edilə bilər. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, termin yaradıcılığında unifikasiya vacib şərtədir. Elmi-texniki tərəqqi ilə yeni söz və terminlərin unifikasiya yolu ilə yaradılmasını şərtləndirir. Dildə yeni termin yaradarkən, sistemə salarkən, unifikasiya edərkən və ya başqa dildəki termini kalkalaşdırarkən dilin qanunlarını onun səslərindəki melodikliyi nəzərə almaq lazımdır.

Hər bir dilin özünəməxsus, başqasına uyğun olmayan və

başqa dildə təkrar edilməyən sistemi vardır. Onun vasitəsilə bizi əhatə edən mühit qavranılır, başa düşülür. Bundan əlavə, hər bir dilin digərinə uyğun gələn, onun sözlərini eynilə və qismən dəyişilmiş formada təkrar edən cəhətləri də var.

Rus və Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə unifikasiya olunmuş terminlərin təşəkkül dairəsi geniş olmaqla bərabər, işlənmə formaları da müxtəlifdir.

Azərbaycan dilində alınma terminlərin bir qatını da beynəlxalq terminologiya elementləri təşkil edir. Bu elementlər dilimizdə ingilis dili vasitəsilə daxil olmuş və yunan mənşəli vahidlərdir. Onların dilimizdəki qarşılıqları hələlik terminoloji vahid kimi formalaşmış, işləklidən kənarda qalmışdır. Göstərilən sahə ilə bağlı termin yaradıcılığında həmin elementlər dilçilik terminləri ilə birgə işlədilir və konkret sahə ilə bağlı mənə kəsb etmək qabiliyyətini saxlayır: «topoleksem», «topoformat», «avtoformat» və s. Toponimik, toponimik şəkilçi, antroponimik şəkilçi və s. kimi formalarda bu terminlər yuxarıdakı terminləri tam şəkildə ifadə edir. Şəkilçi sözünün göstərici sözü ilə əvəz edilməsi də məzmunu heç bir xələl gətirmir: toponimik göstərici, antroponimik göstərici və s. sahə terminologiyasının daha konkret və yığcamlığı, təkmənalılığı və dəqiqliyi, eləcə də elmi üslubun vahidi olması baxımından göstərilən variantların hər biri özünəməxsus əlamətləri ilə diqqətə cəlb edir.

Dillərə münasibətdə həmişə təbii beynəlmiləçilik meyli olmuşdur. Bu gün də belə xarakterli sözlərin seçilməsi terminoloji baxımdan müsbət nəticələr verir.

Azərbaycan dili istər funksional, istərsə də struktur baxımdan inkişaf etmiş dillərdən sayılır. Bu dilin inkişafının müasir dövrü daha çox funksional inkişafın-sosial funksiyasının genişlənməsi ilə səciyyələnir və bunun nəticəsində onun qrammatik quruluşu daha da səlisləşir, lüğət tərkibi zənginləşir, terminoloji sistemdə normalaşma prosesi qüvvətlənir. Bu gün Azərbaycan dili sosial həyatın, mədəniyyətin inkişafının ən qüdrətli vasitəsinə çevrilmişdir.

Qeyd edildiyi kimi, termin adətən elmin hər hansı xüsusi sahəsindən gerçəkliyin konkret obyektini bildirir. Təbii ki, həm bu obyekt, həm də anlayış dildən asılı deyil. Bu və ya digər terminlə

adlandırılan obyekt və anlayış dil ilə deyil, elmin özü və ya texnika sahəsi ilə müəyyənləşdirilir. Məhz bu vəziyyət ekvivalent terminlərin tapılmasına imkan verir və belə yanaşma funksional yanaşma adlanır. Dildən asılı olmayaraq istənilən terminin ümumi xüsusiyyətləri bir semantik sahə hədudlarında eyni məna ifadə etməsi, kontekstdən asılı olmayaraq terminin dəqiqliyi, yəni onun sırf nominativ funksiyası, terminin anlayışdan və yaxud denotatdan asılılığı və onların sistemliliyi ilə xarakterizə olunur.

Bu şərtlərin pozulması terminologiyada paralellərin yaranmasına səbəb olur. Halbuki, müxtəlif sistemlər arasındakı paralelliklər özlüyündə dublet yaratma potensialını əks etdirən interleksmələrlə bərabər, dillərarası müvazilik situasiyasını da ehtiva edir. Yəni, sonuncuda maraqlı olan cəhətlər həmin müvazilik hallarındakı daxili və xarici forma fərqliliyi, eləcə də semantik interpretasiya spesifikliyini əks etdirir. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu kimi hallarda həm sistemdaxili, həm də sistemlərarası leksik paralelizm situasiyalarını təsbit edilməsi mümkündür. Həmin situasiyalarda konkret bir dil sistemi çərçivəsində gerçəkləşən və dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtlənən müvazilik situasiyaları özünü əks etdirirsə, paralelliğin yaranmasında iki situasiya - milli dilin imkanları əsasında yaranan və alınma variantlar hesabına yaranır və istənilən məqamda tam mənada bir-birinin əvəzinə işlənir. S.A.Sadiqovanın qeyd etdiyi kimi terminologiyada paralel şəkildə işlənən terminlərin olması işarələrin seçilməsi prosesinin axıra çatdırılmadığını, terminoloji sistemin hələ qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən bir kimi çıxış edir. Yəni, terminologiyada paralellik qüsurlu hal sayılsa da, onun mövcudluq faktını inkar etmək qeyri-mümkündür. Belə paralellərin unifikasiyası dilin inkişafı istiqamətində ən mühüm problemlərdəndir. Standartlaşma prosesində bu dəyişikliklər müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında tənzimlənməlidir. Bu proses öz növbəsində Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına uyğun aparılmalıdır.(92)

Terminologiyada alınmaların alındığı dildə söz yaradıcılığında iştirakında sosial amillərdən biri də terminoloji vahidlərin dəyişməsi (əvəzolunması) prinsipidir.

Bu prosesdə anlayışın düzgün ifadə edilməməsi ilkin dövrdə

paralellər yaranır və bununla yanaşı, tərcümə problemləri də yaradır. Belə dil problemlərinin kəskinləşməsi onun həlli yollarını araşdırmaq zərurətini də meydana çıxarır. Terminoloji vahidlər bir dildən başqa dilə daxil olarkən dəyişikliyə məruz qala bilər. Digər dildən terminoloji vahidlərin alınması prosesini sürətləndirən amillərdən biri söz alan dildə struktur cəhətdən oxşar, analoji terminlərin yaranmasına meyildir. Odur ki, sözalma, eyni zamanda, bir terminin digər konkret terminlərlə əvəz olunması yollarından biridir. Lakin bir çox terminlərin alınma terminlərlə əvəz edilməsi həmişə müsbət nəticə vermir. Belə hallarda ayrı-ayrı terminlərin dildə möhkəmlənməsi üçün hansı imkanlara malik olduğu nəzərə alınmalıdır. Belə ki, elmi-texniki tərəqqi, elm sahələrinin inkişafı yeni anlayışları ifadə edən alınmaların müxtəlif dillərdə tərcüməsini zəruri edir.

Avropa mənşəli termin-sözlərin tərcüməsi zamanı sözlərin mənşəyini, məna yükünü, onun digər dillərdəki sinonimlərini və işlənmə məqsədini dəqiqləşdirdikdən sonra Azərbaycan dilində uyğun ekvivalentini verməlidir. Belə bir ümumi fikir mövcuddur ki, tərcümə zamanı tərcüməçi aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- Sözlərin və ya ifadənin əsas əlamətlərini;
- Sözlərin məna çalarlarını; (112, 115)

Əslində ifadə olunan sözlərin və yaxud ifadənin əsas əlamətlərinin nəzərə alınması onun linqvistik xüsusiyyətini də müəyyən etməyə imkan verir.

Aydındır ki, hər hansı bir tərcümədə əsas məqsəd anlayışın ekvivalentini düzgün müəyyənləşdirərək ictimai tələbatı ödəməkdir. Rus dilçi alimi A.F.Şiryayevin fikrincə, tərcüməçi öz fəaliyyəti zamanı şəxsi motivə söykənən tələbatdan çıxış etmir, əksinə onun fəaliyyəti sosial xarakterlidir (262, 29).

Tərcümə xalqların və ölkələrin tarixi inkişafında, mədəniyyətlərin və dillərin zənginləşməsində aparıcı rol oynayır. Çünki tərcümə demək olar ki, millətlərin, onların mədəniyyətlərini, iqtisadi və sosial həyatlarını yaxınlaşdıran dil ünsiyyəti vasitələrindən biridir. Tərcümə həm də ölkələr və dövlətlər arasında beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsi kimi çıxış edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, tərcümə fəaliyyəti xüsusilə ötən əsrin

sonlarında və iyirmi birinci əsrin əvvəllərində dünyada baş verən ictimai-siyasi və iqtisadi dəyişikliklərdən sonra daha da aktuallaşmış, ona qarşı tələbat artmışdır. Elmi-texniki tərəqqinin həyatın müxtəlif sahələrinə güclü təsir etdiyi bir dövrdə elm, mədəniyyət, texnika sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq da güclənmişdir. Dünyada baş verən misilsiz dəyişikliklər ölkələr və yeni dövlətlər arasında görünməmiş əlaqələrin, müxtəlif dilli cəmiyyət və xalqların bir-biri ilə münasibətlərinin inkişafına güclü təkan vermişdir. Belə bir şəraitdə tərcümənin rolunun artmasını görməmək mümkün deyil. Məhz bu baxımdan tərcümə xalqların və dövlətlərin iqtisadi, siyasi-ictimai, elmi, mədəni-kütləvi və s. münasibətlərinin tərəqqisinə xidmət göstərən bir vasitəyə çevrilmişdir. Tərcümənin həm sosial əhəmiyyəti, həm də dili zənginləşdirən bir vasitə kimi rolu mühümdür. Təsadüfi deyil ki, siyasi, iqtisadi, texniki, hüquqi və s. kimi elmlərə aid olan mətnlərdə termin-söz və ifadələrin tərcüməsi onun sosial dəyərini bir qədər də artırır. Bu günkü reallıqlar bizi dövrü mətbuatda, reklam-informasiya materiallarında işlənən Avropa mənşəli sözləri, terminlərin və ifadələrin tərcüməsinə daha diqqətlə və dəqiqliklə yanaşmağa məcbur edir.

A.B.Federovun fikrincə, tərcümənin məqsədi xarici dili bilməyən oxucuya, dinləyiciyə rast gəldiyi mətnlərdə, şifahi nitqdə başa düşmədiyi söz və ifadələri izah etmək, onları yaxından tanış etməkdir (245, 17).

Y.İ.Reçker tərcüməyə aşağıdakı kimi tərif vermişdir: “Tərcümə məzmun və üslubu saxlamaqla əslin dəqiq və düzgün verilməsidir. Bununla da tərcümə ilə nəql bir-birindən fərqlənir. Məzmun və üslubun tərcümə olunan dilin əsasında qorunub saxlanması tərcümə üçün ən vacib amildir” (222, 12).

A.D.Şveytser tərcüməni dillər və mədəniyyətlər arasındakı kommunikasiyada bir istiqamətli və iki fazalı proses adlandırır. Bu prosesdə tərcümə nəticəsində ilkin mətnədən ikinci mətn doğulur. Həmin ikinci mətn birinci mətni və yaxud sözü əvəz edir (258, 70). Belə bir ümumiləşdirici fikir vardır: tərcümə eyni dildə danışmayan insanlar arasında ünsiyyət yaratmaq tələbatından doğur. Deyilənləri ümumiləşdirsək, tərcümə kompleks prosesdir.

Fikrimizcə, əsildə olan fikrin düzgün və dəqiq verilməsi və ya ötürülməsi zamanı tək-cə sözün və ya ifadənin qarşılıqlı variantını tapmaq kifayət deyildir. Burada tərcüməçi həm də həmin söz və ifadələrin qrammatik, orfoqrafik, fonetik, qrafik, leksik-semantik əlamətlərinə diqqət yetirməli, mənbə dilin üslubi xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıdır. Tərcümə dəqiq və dolğun ifadəni verir, bir dildən başqa dilə ötürülən fikri, ifadəni, sözü tərcümə edilən dilin bütün normalarına uyğunlaşdırmaq tərcümənin nə qədər çətin proses olduğunu göstərir.

Tərcümənin xüsusi spesifikasiyasını və onun sosial tələbatı ödəmə xüsusiyyətini nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, tərcümə tək-cə tərcüməçi vasitəsilə dil-etnik maneələrinə malik insanlar arasında ünsiyyət deyil, həm də çoxdilliliyi, müxtəlif dil maneələrini aradan qaldıran vasitədir. Tərcüməsiz müxtəlif ünsiyyət vasitələri mövcuddur. Məsələn, təbii işarələr və rəmzlər. İdman meydançalarındakı hakimlərin işarələri, beynəlxalq danışmaq kodları, beynəlxalq yol nişanları, riyazi, kimyəvi və s. formullar, qəbul olunmuş beynəlxalq rəmzlər (məsələn, *no smoking!* - *papirə çəkmək olmaz*, *entrance* - *giriş*, *exit-çıxış*, *metro-yeraltı qatar* və s.) dil vasitəçisi tələb etmir və onların tətbiq sahəsi çox dardır. Bu rəmzlər ikitərəfli canlı məlumat mübadiləsi üçün son dərəcə məhdud imkanlar yaradır.

Lakin tərcümənin ictimai təyinatı obyektiv olaraq mövcuddur, yəni tərcüməçinin arzu və istəyindən asılı olmayaraq mövcuddur. O, sifarişçi və istehlakçı istəyindən asılı deyildir. Tərcümə ictimai şüurda elə bir formada “yurd” salmışdır ki, cəmiyyət onun necə olması, hansı səviyyədə olması barədə təsəvvürlər toplusuna malikdir.

İyirminci yüzilliyin ortalarından dilçilər tərcüməyə və tərcüməçilik fəaliyyətinə elmi-nəzəri münasibətlərini kökündən dəyişməyə başlamış və bu sahəni sistemli şəkildə öyrənməyə cəhd göstərmişlər. Bu, həmin illərə təsadüf edirdi ki, siyasi-iqtisadi, elmi-texniki ədəbiyyatların tərcümə olunması və yayılması ön plana çəkilirdi. Çünki dövrü ədəbiyyatda, kütləvi informasiya vasitələrində müxtəlif dillərdən daxil olmuş külli miqdarda alınma söz və ifadələr yaranırdı, onların obyekt dildə qarşılıqları, izahları

verilmirdi. Bu da ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində çalışan mütəxəssislər, tədqiqatçılar və ümumiyyətlə, geniş kütlə üçün problemlər yaradırdı. O zamandan dilçilər və tərcümə problemləri ilə məşğul olan nəzəriyyəçilər belə qənaətə gəldilər ki, tərcümənin əsas çətinlikləri və ümumiyyətlə, tərcümə fəaliyyətinin təbiətindəki problemlər sürətlə artır və bu, hər şeydən əvvəl, tərcümə olunan dilin quruluşu və üslub qaydaları ilə şərtlənən vəzifələrdən irəli gəlir. Bu, demək olar ki, indi də mövcuddur və ictimai-siyasi proseslərin axarında, dünyanın dəyişkənlik mənzərəsini “əks etdirən” kütləvi ədəbiyyatda və mətbuat vasitələrində işlənən müxtəlif dillərdən keçmiş söz və ifadələr, terminlər və bütöv tərcümə materialları oxucularda, məqsədli auditoriyalarda dolaşılıq yaradır, əcnəbi dilin söz və ifadələrinin ana dilimizdəki münasib ekvivalentləri ola-ola, alınmalar daha çox olduğu kimi saxlanılır.

Məlumdur ki, müxtəlif dillərdə müxtəlif semantik sistemlər var və şübhəsiz, bu faktın özü tərcümə zamanı çoxsaylı çətinliklərin meydana gəlməsi mənbəyidir. Hər şeydən öncə, yeni termin-sözlərin tərcüməsi zamanı ümumi qəbul olunmuş aşağıdakı çətinliklər yaranır: 1. Leksik çətinliklər. Bu zaman mənbə dildən gələn bir çox dil vahidlərinin tərcümə olunan dildə (obyekt dildə) müvafiq ekvivalentləri olmur. Buna görə də məna əsas götürülür.

2. Üslub çətinlikləri. Elə söz və ifadələr, söz birləşmələri olur ki, onların tərcümə olunan dildə hər hansı bir variantla ifadə edilməsi məhdudlaşır. Sözüün düşdüyü vəziyyət onun çalarlarını tapmağı çətinləşdirir.

3. Qrammatik çətinliklər. Tərcümədə bəzən dillərdən birinin bu və ya digər qrammatik vasitəsi olmur.

Əlbəttə, tərcümənin predmeti konkret mətn və nitqdır. Tərcümə zamanı mütləq mənbə dildə ifadə olunan söz və ifadənin, yaxud mətnin mənasını başa düşmək lazımdır. Bu zaman tərcümə olunan söz və ifadələr, mətnlər semantik itkilərə məruz qala bilərlər, lakin çalışmaq lazımdır ki, bu, minimum həddə olsun. Tərcümənin ən müvafiq variantları seçilib istifadə edilməlidir.

Əlbəttə, konkret halda tərcümə edilən dilin, məsələn, ingilis dilindəki söz və ifadələrin, terminlərin tam şəkildə ekvivalentlərini vermək də mümkün deyil.

Tərcümə zamanı ekvivalentlərin düzgün seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu, tərcümənin ən çətin vəzifələrindən biri hesab olunur.

Alınma terminoloji vahidləri milli sözlərlə əvəz edərkən Azərbaycan dilinin qanunları nəzərə alınmalıdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Azərbaycan dili terminologiyasının əsas mənbələrindən birini rus dilindən alınmalar təşkil edir. Rus dilindən alınma terminlərin bir qismi Azərbaycan dilinə yalnız onun kodifikasiya, adaptasiya normalarına müvafiq şəkildə daxil olur, bir qisim terminlərdə isə struktur dəyişmə müşahidə edilir. Belə ki, rus dili modelində müəyyən terminlər bu və ya digər komponentlərinin Azərbaycan dilində özünəməxsus əvəzedicisi varsa, həmin element Azərbaycan dili sözü ilə ifadə olunur, bu da terminoloji səciyyə daşıyan həmin tipli alınmaların məna ümumişlək söz yerinə keçməsində mühüm rol oynayır. Bəzi nümunələrə diqqət edək: "yarımfinal" (polufinal), "yarımkeçirici" (poluprovodnik), "yarımfabrikat" (polufabrikat), "tammerajlı" (polnometrajny), "qısametrajlı" (kratkometrajny), "telekərpü" (telemost) və s.

Soz birləşməsindəki termin-birinci tərəfi şəkilçili, ikinci tərəfi isə şəkilçisiz termin alındıqda Azərbaycan dilində bu terminin tərkibindəki sözlərin yeri dəyişmir. Belə terminlərin tərkib hissələrinə əlavə olunan şəkilçilər tək-cə yerini dəyişməklə qalmayıb, həm də vəzifəcə dəyişir. Məsələn: "kabelniy kanal"- "kabel kanalı", "qazovaya kamera "- "qaz kamerası", "energiçeckaya sistema "- "energetik sistem" və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, terminlərə əlavə olunan şəkilçilər həm yerini dəyişib, həm də funksional baxımdan differensiallaşır. Belə ki, rus dilində terminin birinci tərəfindəki söz, Azərbaycan dilində, ikinci tərəfdəki söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir.

Alınma terminoloji vahidlərin qrammatik dəyişiklik əsasında mənimsənilməsi hallarına da rast gəlirik. Rus dilində bir nitq hissəsinə aid olan termin müasir Azərbaycan dilində bir neçə nitq hissəsinin vəzifəsini yerinə yetirir. Bu dildən alınan terminoloji vahidlərin bəziləri Azərbaycan dilində həm isim, həm də sifət

mənasında çıxış edir: “ıcarə podratı”, “ıcarə təşkilatı” və s.

Lakin ifadə ilə məzmun arasındakı rabitə pozulanda həmin terminlər dildə lazımsız yükə, dilin xam materialına çevrilir. Həmin rabitənin pozulmasının bir sıra şərtləri mövcuddur. Xüsusilə, lüzumsuz yerə bir sıra alınma terminoloji vahidlərin dilə gətirilməsi digər dilin fonetik özünəməxsusluğu, bəzən də mürəkkəbliyi ilə müşayiət edilir. İctimai və dəqiq elmlərə aid bir çox terminlərdə bu müşahidə olunur. Bu məsələlərə ana dili və elmi dildə termin yaradıcılığı istiqamətində müxtəlif istiqamətdə yanaşılmalıdır. Məsələn, dilçilikdə: "bərpa" əvəzinə "rekonstruksiya", "uyğunlaşma" əvəzinə "sinqarmonizm", "törəmə" əvəzinə "derivat" və s. Alınma terminlərdə vahidlik, əsasən, iki mərhələdə həyata keçirilir: 1. Tam sistemləşdirilməsi mərhələsi; 2. Məntiqi əşyavi modelin hazırlanması mərhələsi. Bu mərhələlər qiymətləndirmə və vahid formaya salınma meyarına əsaslanır.

Dilimizin terminoloji bazasına nəzər salsaq görərik ki, dilimizə məxsus iki və ya üç tərkibli terminlər bir sözdən ibarət alınma terminlər tərəfindən sıxışdırılır. Məsələn: "ulu dil" - "proyazık"; pedaqogikada: "yoxlama (yazı işi)- "kontrol", "vaxtından əvvəl (imtahan)" - dosroçna; istehsalatda: "işburaxma" - "proqul", "normadan artıq və ya istirahət günündə işləmək əvəzinə işçiyə başqa gündə verilən istirahət " - "adqul" və s. hətta son dövrlər “dosroçno”, "kontrol", "proqul" və "adqul" terminləri daha çox işləkliyini artırmışdır. Bunun səbəbi isə onların azərbaycanca olan variantlarının uğursuzluğu və dilin qənaət meylinin güclü olmasıdır.

Əgər "yoxlama (yazı işi), (kontrol) əvəzinə "sınaq işi", "vaxtından əvvəl imtahan" (dosroçno) əvəzinə "erkən imtahan", "adqul" əvəzinə "ehtiyat gün" (adətən, adqul işçinin qazandığı ehtiyat, asudə günüdür, onu lazım gələndə götürür), ifadələrini işlətsək, həmin terminləri təbii axına yönəlmiş olarıq. Burada əsas məsələ heç də terminin mənşəyi məsələsi deyildir. Əsas məsələ ana dilinin termin yaradıcılığında yeri və başqa mənşəli terminlərin müqavimətinə dözümlü və mübarizəsi məsələsidir.

Son vaxtlar bir sıra lüzumsuz terminlərin dilimizə daxil olmasını ikidilliyin təsiri ilə əlaqələndirmək olar. Bu o demək deyil ki, dilimizdəki terminlərin hamısını ucdantutma milliləşdirək. Bu,

kökündən səhv, müvəffəqiyyətsiz bir iş olardı. Birinci məsələ isə, dilimizdə xam material kimi qalan, həzm olmayan bəzi terminlərin dilimizin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmasıdır, əvəz edilməsidir.

Nəticə etibarlı ilə qeyd edə bilirik ki, indi daha çox, ictimai-siyasi vəziyyətə müvafiq olaraq termin yaradıcılığında yuxarıda göstərdiyimiz üç sosial amil nəzərə alınır. Elmi-texniki tərəqqi, elmi-mədəni əlaqələr nəticəsində informasiyanın güclənməsi, ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi yardımını, hesablama texnikasının geniş və intensiv tətbiqi, idarəetmə aparatının avtomatlaşdırılması, alim və texniklərin qarşılıqlı əməkdaşlığı və s. məsələlər alınmaların vahid formaya salınması və sistemləşdirilməsi zərurətini irəli atır.

2.2. Alınma terminlərin lüğətlərdə unifikasiyası

Unifikasiyada terminologiyayı normalaşdırmaq, terminlərin dilin normalarına cavab verməsini təmin etmək, həmçinin terminə qoyulan digər tələblərin (qısalıq, sistemətlilik, sinonimin olmaması, monosemantiklik və s.) yerinə yetirilməsi tələbləri nəzərə alınmalıdır. Sahə terminologiyaları ilə bağlı son dövrlərdə ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlərin tərtibi genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu lüğətlərdə alınma terminlər müxtəlif sahələrdə semantik cəhətdən genişlənərək müxtəlif mənalar bildirir. Belə terminlərin unifikasiyası zəruridir. Alınma terminlərin unifikasiyası eyni anlayışı bildirən termin müxtəlifliyini və terminlərin sinonimliyini, variantlılığını aradan qaldırmaq, omonimlik və polisemantik məsələlərini aydınlaşdırmaqı nəzərdə tutulur. Sahə terminologiyalarının nizamə salınması prosesində alınmaların verilmə üsulları bir proses kimi nəzərdən keçirilir. Bu prosesdə termin-anlayış uyğunluğu birmənalı olmalıdır.

Ona görə də terminoloji lüğətlərin tərtibinə xüsusi diqqətlə yanaşılmalıdır. M. Qasimov yazır: Çoxdilli terminoloji lüğətlərin əsas hissəsini ikidilli lüğətlər təşkil edir. İkidilli lüğətlərin dörd növün əsəsdır:

1) yalnız ikidilli sözlük verilmiş lüğətlər; 2) obyekt dildə terminin özü ilə yanaşı, onun qısa izahı da verilir; 3) obyekt dildə terminin tam izahı verilir; 4) milli terminlərin birinci, rus dilində

işlənən terminlərin isə ikinci yerdə verildiyi lüğətlər (58, 84).

Terminoloji lüğətlərin tərtibi terminlərin həm nizama salınması, həm unifikasiyası üçün aparıcı mərhələlərdir. Terminoloji lüğətlərdə verilən terminlər normativ vahidlər kimi qəbul olunur. Lakin anlayışın qısa izahı tələb olunan nəticəni almağa imkan vermir. İkidilli terminoloji lüğətlərin üçüncü növündə bu çatışmazlıq aradan qaldırılır. Belə lüğətlərdə obyekt dildəki termindən sonra onun dəqiq izahı verilmiş olur. Məsələn, Инициализация-inisiallaşdırma”. Proqram dəyişənlərinin (ünvanların, sayğacların, çevirgəc-lərin, indikatorların, göstəricilərin) sıfırlaşdırılması və ya proqramın icrasından əvvəl onlara digər ilkin qiymətlərin verilməsi mənasını ifadə edir. Verilmiş nümunələrdən birincisində anlayışın dəqiq tərif yazılmışdır. Sahə terminlərində alınmaların müəyyənləşdirilməsinin əsas yollarından biri başqa dildə qeydə alınmış terminlərin qarşılıqlarını tapmaqdır. Bu məqsədlə, mənbə dildəki terminlərin sözlüyü tərtib edilir. Həmin sözlük əsasında ikidilli lüğət hazırlanır. Məsələyə bu şəkildə yanaşmaq çox zaman ikidilli lüğətin birinci növünün tərtibi ilə nəticələnir. İkidilli terminoloji lüğətlərin ikinci növündə obyekt dildəki termindən sonra anlayışın qısa izahının verilməsi terminlərin nisbətən daha dəqiq variantlarının seçilməsi, qeyri-dəqiq terminlərin siyahıya daxil edilməməsi baxımından müsbət əhəmiyyət daşıyır. Məlumdur ki, sahə terminologiyasının nizama salınması mərhələlərindən birində bu məsələ həll olunur. Yəni anlayışlara tərif verilir. Göründüyü kimi, ikidilli lüğətin tərtibi prosesində nizamasalma ilə əlaqədar məsələ həll edilmişdir. İkinci nümunədə isə izah hissəsində dəqiq təriflə yanaşı əlavə şərh vardır: “məsələn, aralıq, nöqtə, nöqtəli vergül”. Nizamasalma üçün bu tipli şərhlər izafi səciyyə daşıyır.

Nümunələrin seçildiyi terminoloji lüğətin nizamasalma ilə bağlı digər qüsurlu cəhətin burada sinonim cərgələrin, köhnəlmiş terminlərin, dubletlərin, variantların və s. lüğətə daxil edilməsindən irəli gəlir. Bu baxımdan lüğət unifikasiya edilmiş, müəyyən mənada standartlaşdırılmış sözlüyü əhatə edir. Əlbəttə, müqayisə etdiyimiz bu terminoloji lüğətlər terminlərin nizama salınması məqsədilə yazılsa da bir çox qüsurlar özünü göstərir. Bütün terminoloji sistem miqyasında nizamasalma aparmazdan əvvəl və bu mürəkkəb vəzi-

fənin yerinə yetirilməsinin mümkünlüyü üçün həmin terminoloji sistemin tarixən formalaşmasından başlayaraq hazırkı vəziyyətinə qədər ətraflı və ciddi leksikoqrafik təsviri ilə bağlı böyük tədqiqat işi həyata keçirilməlidir. Başqa sözlə desək, ilkin və başlıca məsələ bu və ya digər konkret terminologiyanın leksikoqrafik təsviri ilə bağlı olmalıdır. Bu təsvirin nəticələri müvafiq elm sahəsinə aid kifayət qədər tam terminoloji lüğətlərin – birdilli (izahlı və ensiklopedik) və ikidilli-kompleksinin yaradılmasında əksini tapmalıdır. Məsələ ondadır ki, terminologiyanın nizama salınması prosesində hazırlanmalı olan terminoloji lüğətin quruluşunu və tərtib prinsiplərini müəyyənləşdirmək əsasdır.

Son dövrlərdə çapdan çıxan çoxdilli terminoloji lüğətlərin sayı da xeyli artmışdır. Qeyd olunan cəhət Azərbaycan dilində terminoloji lüğətlərdə varisliyin nə dərəcədə qorunmasını araşdırmağa imkan verir.

G.G.Qocayevanın tərtib etdiyi «Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti»nin ön sözündə qeyd olunur ki, «bu lüğətdə müxtəlif elm sahələrinə, texniki qurğulara, aparatlara, cihazlara. istehsal proseslərinə, eləcə də texnikanın əsasını təşkil edən dəqiq elmlərə, məsələn, fizika, riyaziyyat, kimya və s.-yə aid 13000-dən çox termin və anlayış toplanmışdır» (66, 3).

2009-cu ildə çap olunmuş lüğətin ön sözündə texniki terminlər lüğətinin aqrar və maşınqayırma terminlərini əhatə etməsi qeyd olunur, lüğətə daxil edilmiş miqdarı barədə isə məlumat verilmir (162, 2). İngilis, rus, alman, ispan kimi aparıcı dillərin terminologiyalarından sonra, demək olar ki, Azərbaycan dilində terminoloji sistemlərin nizama salınmasında, bu dildə sahə terminologiyaları lüğətlərinin tərtibində böyük irəliləyiş özünü göstərir. Azərbaycan dilində əksər sahələrin terminoloji lüğətləri tərtib olunmuşdur. 2014-cü ildə nəşr olunmuş texniki terminlər lüğətinin ön sözündə göstərilir ki, «lüğətə elmin, texnikanın və ümumiyyətlə, istehsalatın müxtəlif sahələrinə, o cümlədən kimya, fizika, riyaziyyat, elektronika, aviasiya, avtomatika, kənd təsərrüfatı, dənizçilik, tikinti, nəqliyyat, rabitə və başqa sahələrə aid 20000-ə yaxın termin və onların törəmələri daxil edilmişdir.

Göründüyü kimi, birinci və üçüncü lüğətin əhatə dairəsi daha

böyükdür. S.Sadiqova yazır: «Terminlərin ifadə etdikləri anlayışlar sistemi üzrə yerləşdirildiyi siyahı terminoloji lüğətlərin sözlüyünü təşkil edir. Sözlüyə hər cür termin düşə bilməz. Sözlük terminoloji lüğətin tərtib olunan sahəni düzgün, dəqiq və tam ifadə etməlidir». Sadiqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2003, s. 303). Müqayisəli tədqiqata cəlb edilmiş lüğət adlarının tez-tez təkrarlanacağını nəzərə alaraq aşağıdakı ixtisarları qəbul edirik: RAT - «Qocayeva G. Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2004»; RAST - «Гусейнов И.М., Байрамов Х.Ч., Гасанова Г.Ш. Русско-англо-азербайджанский словарь технических терминов. Гянджа, 2009»; IAT - «Abbasov A.Q., Həsənov H.M., Quliyev M.Q. İngiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti. Bakı, 2011».

RAT lüğəti «abajur» termini ilə başlanır. RAST və IAT lüğətlərinə bu termin daxil edilməmişdir. Belə ardıcılıqla yoxlandıqda üç lüğətin sözlüklərində fərqi kifayət qədər böyük olması aşkara çıxır.

Tədqiqatda hər üç lüğətə daxil edilmiş terminlərin müqayisəsi daha böyük maraq kəsb edir. Çünki bu müqayisə lüğətlərin hazırlanması zamanı terminoloji lüğətlərin tərtibinə qoyulan hansı tələblərin pozulmasını aşkara çıxarmaq imkanı verir. Məsələn, RAST lüğətində tərkibində «abraziv» əsası olan 17 söz daxil edilmişdir. IAT-da «abrasive» lüğət məqaləsində bu sözün daxil olduğu daha iki termin-söz birləşməsi yer almışdır. RAT-da isə beş termin verilmişdir. Hər üç lüğətdə Azərbaycan dilinə tərcümədə termin «abraziv» kimi verilir. IAT-da «çilalayıcı material» qarşılığı da yer almışdır. Fikrimizcə, terminin belə tərcümə variantının verilməsi doğrudur. İkidilli və çoxdilli lüğətlərə o zaman müraciət olunur ki, istifadəçi terminin mənasını bilmir, onun obyekt dildəki qarşılığını axtarır. Bu baxımdan, əgər «abraziv» rus dilindən Azərbaycan dilinə transliterasiya olunursa və tərkibdə heç bir dəyişmə baş vermirsə, onda onun lüğətə salınması S.Sadiqovanın qeyd etdiyi «sahənin tam əhatə olunması prinsipi»nin gözlənilməsi sayıla bilər.

RAST lüğətində «aviabenzin» termini Azərbaycan dilinə «təyyarə benzini» kimi tərcümə edilmişdir. Məlumdur ki, «avia» terminə elementləri Azərbaycan dilinə keçmişdir. Aviabenzin yalnız

təyyarə benzini sayıla bilməz. Bu yanacaq növü digər uçan aparatlarda da istifadə olunur. Göründüyü kimi tərtibçilər terminoloji lüğət üçün əhəmiyyətli olan iki məsələdə nöqsana yol vermişlər. Birincisi, dildə qəbul olunmuş termin-element istifadədən çıxarılmışdır. Doğrudur, əgər müəlliflər Azərbaycan dili üçün məqbul sayıla biləcək yeni qarşılıq vermiş olsaydılar, onda «avia» vahidinin çıxarılma səbəbi ilə razılaşmaq olardı. İkincisi, anlayışın dəqiq qarşılığı verilməmişdir. Məlumdur ki, terminlərin tərcüməsində növ-cins əvəzlənməsi aparılır və bu əvəzləmə tərcümə transformasiyası üsullarından biri kimi qəbul edilmişdir. RAST lüğətində «абразивный материал», RAT-da isə «Абразивные материалы» lüğət məqalələri verilmişdir. Aşkardır ki, fərq material sözünün cəmdə işlənməsi ilə bağlıdır. Terminoloji lüğətlər və ümumiyyətlə lüğətlərə baş sözlər eyni prinsip üzrə daxil edilməlidir. Bu prinsiplər yalnız o zaman pozula bilər ki, istisna hal yaransın. Bir qayda olaraq, lüğətlərə baş sözlər təkdə daxil edilir. Çünki sözlərin cəminin düzəlmə qaydaları istifadəçiyə bəllidir.

Yuxarıdakı nümunədə «avia» termin elementinin uçuşa görə motivləşmə apararaq «təyyarə» sözü ilə əvəz edilməsi özünü doğrultmur. Çünki əsas terminoloji məna təhrifə uğrayır. Bu isə yol verilməzdir. Çoxdilli terminoloji lüğətlərin əsas hissəsini üçdilli lüğətlər təşkil edir. Bu lüğətlərdə terminlər müxtəlif şəkildə verilir. Əksər hallarda isə aşağıdakı formalarda özünü göstərir: 1) yalnız ikidilli sözlük verilmiş lüğətlər; 2) obyekt dildə terminin özü ilə yanaşı, onun qısa izahı da verilir; 3) obyekt dildə terminin tam izahı verilir; 4) milli terminlərin birinci, rus dilində işlənən terminlərin isə ikinci yerdə verildiyi lüğətlər RAT lüğətində isə «avia-» ayrıca lüğət məqaləsi kimi verilmişdir. Müəllif bu vahidin latın dilindəki «avis» sözündən olub «quş» mənasında olduğunu qeyd etdikdən sonra yazır: «aviasiyaya aidlik bildirən mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi» (66, 8).

Unifikasiya prosesində məzmun səviyyəsinin nəzərə alınması terminoloji mənənin təməlinə ifadə olunmasına da diqqət verilir. Yəni unifikasiya məzmun, məntiqi və linqvistik səviyyələrdə aparılır. Məzmun səviyyəsi termin - anlayış uyğunluğunu təmin etmək məqsədi daşıyır. Termin anlayışın mahiyyətini ifadə etməlidir.

Əlbəttə, termin anlayışı adlandırılan söz və ya söz birləşməsidir. Bu cəhət onun məzmun planından uyğunluğunu, əsasən, təmin edir. Termin üçün motivləşmə zəruri deyildir. Motivləşmə dolayı səciyyə daşıya da bilər.

S.Sadıqova termin yaradıcılığında iştirak edən morfemlərin söz, yaxud şəkilçi olması haqqında mübahisələrin davam etdiyini göstərmiş, tərkibində belə morfemlər olan terminlərin birinci tərəfində işlənən morfemlərin müstəqil mənalı sözlərin qısaltma forması olduğunu söyləmişdir. O, avia, avto, aero, hidro, homo, hiper, hipo, mikro, makro, meqa, meta, para, poli, psevdo, termo morfemləri ilə bağlı araşdırma aparmış, həmçinin terminologiyada işlənən -ist, -izm, -kontr, -anti, -tor, -loq, -ika, -ik, -oid, -tik, -ator, -bi, -izo, -bio, -ko kimi şəkilçilərini də ayırmışdır. (380, 159). Müəllif göstərir ki, «avia» Azərbaycan dilində aviasiya ilə bağlı anlayışları bildirir (4, 2011. 276). Beləliklə, aydın olur ki, tərkibində «avia» terminə element olan «авиабензин - təyyarə benzini», «авиаопрыскиватель - təyyarə çiləyicisi», «авиаопрыскивание - təyyarə ilə çiləmə», «авиаподкормка - təyyarə ilə qidalandırma (bitkini)», «авиаоплыватель - təyyarə tozlandırıcısı», «авиасев - təyyarə ilə səpin» kimi terminlərinin unifikasiyası RAST lüğətində düzgün aparılmamışdır.

«Limiter - məhdudlaşdırıcı; hədd, hüdud» (66, 204)

«Ограничитель» - Məhdudlaşdırıcı (elektron texnikasında giriş gərginliyinin məhdudlaşdırılan həddən kənara çıxan qiymətlərində çıxış gərginliyinin qiymətini sabit saxlayan quruluş» Terminin izahında «elektron texnikası» birləşməsi texniki baxımdan düzgün deyildir. Qeyd olunan sahə Azərbaycan dilində «elektronika» adlandırılır. İzahın sonunda işlənmiş «quruluş» sözü də terminoloji cəhətdən düzgün deyildir. Onun «cihaz» termini ilə əvəz olunması məqsədəuyğundur. RAT-da «ограничитель тока» cərəyan hüdudlayıcısı kimi kəlkə edilmişdir. RAST lüğətində eyni termin rus dilindən Azərbaycan dilinə «cərəyan məhdudlaşdırıcısı» kimi tərcümə edilmişdir. Beləliklə, iki texniki lüğətdə terminlərin qarşılıqlarının fərqli mənalarda verilməsi müşahidə olunur. Bu da lüğətlərin həm normativ funksiyanı yerinə yetirməsi baxımından doğru deyildir. Elektronikada cərəyanın yuxarı səviyyəsinin məh-

dudlaşdırılması prosesi ilə bağlı cihaz belə adlandırılır. Terminin izahında «cərəyanın sabit saxlanması» ifadəsindən istifadə olunmuşdur. Lakin cihaz cərəyanı sabit saxlamaq üçün nəzərdə tutulmamışdır. Burada cərəyanın maksimal həddən yuxarı keçməməsi əsasdır. Məhdudlaşdırma cərəyanının yuxarı səviyyəsi ilə bağlıdır. Cərəyan həmin səviyyədən az olduqda onun müəyyən həddə qədər qaldırılması nəzərdə tutulmur. Bu cür qurğu sabitləşdirici adlanır. Sabitləşdirici cərəyanın müəyyən qiymətdən həm yuxarı, həm də aşağı düşməsinin qarşısını alır.

Verilmiş texniki terminlər sırasında iki termin informatikaya aiddir və bu terminlərdə terminoloji birləşmənin birinci tərəfi «əməli» sözü ilə verilmişdir.

Оперативная память - əməli yaddaş. Əsas yaddaş

Оперативная полиграфия - operativ poliqrafiya

Оперативная связь - operativ rabitə

Оперативное замполниющее устройство - Əməli yaddaş qurğusu

Оперативный ток - Operativ cərəyan» (Qocayeva G. Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2004, s. 361).

Digər vahidlərdə isə transliterasiya yolu ilə alınma «operativ» termini istifadə olunur. Unifikasiya qeyd olunmuş terminlərin hər birində eyni variantın (operativ) saxlanması tələbini ortaya atır. Qeyd etmək lazımdır ki, texniki terminlər müxtəlif sahələrə aid terminləri özündə birləşdirir. Belə lüğətləri hazırlayan müəlliflər ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının lüğətlərindən terminləri seçirlər. Aydınır ki, informatika və poliqrafiya terminləri lüğətləri fərqli sahə mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmışdır. Ona görə də informatikada operativ sözü motivləşmə əsasında «əməli» sözü ilə əvəz edilmişdir. Fərqli terminologiyalardan terminlərin seçilməsi zamanı vahid texniki terminlər lüğətini tərtib edən müəlliflər belə kənarçıxmaları nəzərə almalıdırlar. Bu cür lüğətlərdə ikinci variantın yəni həm «əməli yaddaş», həm də «operativ» yaddaş» terminlərinin əlavə olunması məqbul hesab olunmalıdır. Unifikasiya terminoloji sistemi vahid sistemə gətirməyi nəzərdə tutur. Ona görə də yeni tərtib olunan lüğətdə ən azı növbəti lüğətin tərtibindəki terminlərin mümkün və işləmə bilən variantlarının qeydə alınması əhəmiy-

yətlidir.

Anlayışın adı ümumişlək söz və ya ümumişlək sözlərdən əmələ gəlmiş terminoloji birləşmə ola bilər. Məsələn, tava, ağac, bəndə, kotan və s. Bu cür sözlər müxtəlif sahə terminologiyalarında, o cümlədən də texniki terminologiyada da işlənir. Məsələn:

«Плита - 1. Tava (inşaat materialı); 2. Piletə (xörək hazırlamaq və s. üçün işlədilən qaz və ya elektriklə işləyən cihaz)

Плита облицовочная - Üzlük tavası

Плодохранилище - Meyvə anbarı» (66, 411).

Üçüncü termin struktur quruluşuna görə rus dilində fərqli formadadır. Mürəkkəb quruluşlu termin Azərbaycan dilində termin-söz birləşməsi kimi verilmişdir.

RAT lüğətində «плитка метлахская - metlax tavacığı» termini də verilmişdir. Burada плитка sözü hərfi tərcümə ilə «tavacıq» kimi tərcümə edilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, inşaat terminologiyasında «metlax» termini onun ölçücə fərqlənən növlərini də əvəz edir. Termini «metlax» variantında işlətmək mümkündür. Metlaxın ölçüyə görə fərqlənən növləri çoxdur. Çox güman ki, burada ən kiçik ölçü nəzərə alınmamamışdır. Çünki mozaikada daha kiçik metlax formalarından istifadə olunur.

Elm və texnikada tərkibində şəxs adları olan terminlərdən çox istifadə olunur. Bu cür terminlərin yazılmasında da vahid prinsiplərin qorunması həm nizamasalma, həm də unifikasiya üçün vacib şərtidir. Şəxs adları əsasında formalaşmış bu terminlərdə motivləşmə dolayısı ilə özünü göstərir. Anlayışın adı onu kəşf etmiş və ya elmə gətirmiş şəxsin şərəfinə verilir. Təhlilə cəlb edilən lüğətlərdə də belə terminlər qeydə alınır. Məsələn, Ома закон - Om qanunu (66, 361). Terminin rus variantında termin söz birləşməsinin komponentlərinin yeri dəyişdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, terminoloji lüğətlər həm əlifba, həm də əlifba-yuva üsulu ilə tərtib oluna bilər. Əlifba-yuva üsulu ilə lüğətin tərtibi zamanı oxşar terminlərin eyni yuvada yerləşməsi hadisəsi baş verir. Əgər texniki lüğətdə «закон» sözü yuva kimi qəbul edilsəydi, onda bu lüğətdə tərkibində bu komponent olan bütün terminlər bir yuvada yerləşdiriləcəkdir.

Şəxs adlarının terminoloji tərkib daxilində işlənmə halları da çoxdur. Məsələn, «Определение твердости по Бринеллю -

Brinelə görə bərkliyin təyin edilməsi», «Определение твердости по Виккерсу - Vickersə görə bərkliyin təyini» (162, 48).

Məlumdur ki, terminlər üçün zəruri hesab edilən tələblərdən biri onun vahidliyidir. Terminlə vahidlik onun anlayış cəhətdən mənimsənilməsinin əsasını təşkil edir. Terminoloji vahidlik, yəni hər hansı bir anlayışın iki və daha artıq terminlə ifadə olunması məqbul sayılmır. Təbii ki, terminoloji sistemdə variantlar olur. Lakin onların çoxluğu qüsurlu cəhətdir. Terminoloji sistemdə normadan kənara çıxma hesab edilən belə halların özünəməxsus səbəbləri vardır. Texniki terminologiyada bu cəhət bir qədər fərqli şəkildə təzahür edir. Texniki terminologiya bir çox sahələri əhatə edir. Ona görə də texniki terminlər lüğətində ingilis və ya rus dilindəki terminin Azərbaycan dilinə müxtəlif variantlarda tərcümə olunması ilə rastlaşırıq. Sahə terminologiyasının nizama salınması məqsədilə hazırlanan lüğətlərin tərtibində aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

1. Sözlüyə daxil ediləcək terminlərin seçilməsi;
2. Sözlüyün verilməsi prinsiplərinin hazırlanması;
3. Lüğət maddəsinə daxil ediləcək məlumatların siyahısını hazırlamaq;
4. Lüğət maddəsində məlumatın verilməsi formasını müəyyənləşdirmək;
5. Lüğət maddəsində müxtəlif xarakterli məlumatların düzülmə ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi;
6. Lüğət maddəsində istifadə ediləcək işarə və alınmaların (kursivlərin) təyini;
7. Lüğət maddəsinin birindən digərinə istinadın verilməsinin səbəblərini və yollarını müəyyənləşdirmək;
8. Lüğətdə əlavənin verilməsi məsələsini həll etmək;
9. Lüğətin tərtibində istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısının verilməsinin vacibliyini müəyyənləşdirmək;
10. Lüğətdən istifadə qaydalarının hazırlanması;
11. Lüğətə aid statistik məlumatların çıxarılması.

Əlbəttə, göstərilən maddələr lüğətlərin hazırlanması prosesində qarşıya çıxan bütün məsələlərin tam əhatə etmir. Lakin bu on bir maddə əsas çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müəyyən dərə-

cədə kafi sayla bilər. Verilmiş ardıcillıq şərti xarakter daşıyır və onun bir sıra bəndləri həm paralel, həm də başqa ardıcillıq əsasında yerinə yetirilir.

Sahə terminologiyasının nizama salınmasını əsas göstərərək hər bir bəndi ayrılıqda qısaca şərh edək. Lüğətin sözlüyünə daxil ediləcək terminlərin seçilməsi. Ona görə də sahə terminologiyasını nizama salınmasının birinci mərhələsində terminlər qeydə alınır. Terminlərin qeydə alınması nəticəsində ya terminoloji siyahı, ya da ilkin terminoloji lüğət hazırlanır. İkidilli lüğətin tərtibi də bu məqsədə xidmət göstərir. Əgər ilkin ikidilli lüğət hazırlanmışdırsa, onda sözlük üçün terminlər həmin lüğətin müvafiq hissəsindən seçilir. Sözlüyə daxil ediləcək terminlər ənənəvi kartoteka sistemi, ya da müasir kompüter sistemi ilə qeydə alınır. Hər bir müstəqil terminə bir kartoçka, yaxud maşın yaddaşında bir fayl ayırmaq lazım gəlir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ilkin ikidilli lüğətdə sinonim cərgə göstərildiyindən və dominat termin seçildiyindən eyni anlayışı bildirən müxtəlif terminlərin ayrı-ayrı kartlara salınmalı, anlayışı daha dəqiq ifadə edən termin saxlanılmalıdır.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz IAT lüğətindən seçilmiş nümunələr əsasında bu məsələni nəzərdən keçirək. Məsələn, «adhesive [əd'hi:siv] yapışqan; yapışdırıcı maddə; bağlayıcı; ~ force yapışma qüvvəsi; ~ tape izolyasiya lenti, izolent» (2, 14). Lüğətə daxil edilən terminin bir neçə ekvivalenti verilmişdir. Bu da terminin qarşılığının dəqiq müəyyənləşdirilmədiyini göstərir.

Texniki termin ümumişlək leksik vahidlə ifadə olunmuşdur. Tərtibçilər ümumişlək sözün üç mənasının hər birini lüğətə daxil etmişlər. Texniki terminologiyada standart variant kimi «yapışqan» terminindən istifadə olunur. Ona görə də lüğətə bu variantın daxil edilməsi kifayət edirdi. Eyni lüğət maddəsində iki termin-söz birləşməsinin də tərcüməsi verilmişdir. Bu birləşmələrdən hər ikisi texniki terminologiyada istifadə olunur. Onlardan «adhesive tape» texniki terminologiyada ixtisar variantı kimi «izolent» kimi də işlədilir. Lakin bu standart termin deyil, daha çox texniki sahədə danışıq dilində istifadə olunur. Əvəz etmə ilə yaradılan müəyyən terminlər struktur və semantik cəhətdən əvəzolunan sözü tam əhatə etmir. Ona görə də bunlar terminoloji norma qazana bilmir və dildə

mənimsənilməsi çətinləşir. Məsələn, "amplifier ['æmplifaiə] rad. gücləndirici; mikroskopda obyektivin arxasındakı linza; ~ storage gücləndirici kaskad" (2, 16).

Texniki termin həm radiotexnika terminologiyasında, həm də optika sahəsində istifadə olunur. Bu lüğət məqaləsində verilmiş terminoloji söz birləşməsi isə radiotexnika terminologiyasına aiddir. Məsələn, «amplify ['æmplifai] v 1. genişlən(dir)mək 2. rad. gücləndirmək» (2,18). Termin radiotexnikaya aiddir. Genişləndirmək mənasında ümumişlək söz kimi istifadə olunur. Tərtibçilər ümumişlək sözün əsas mənasını texniki terminlər lüğətinə daxil etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, çox sahəni əhatə edən terminoloji lüğətlərin tərtibi zamanı bu cür hallara tez-tez rast gəlinir. Terminlərin, xüsusən, eyni dildə bir neçə variantının mövcudluğu elmi informasiyanın ötürülməsinə daha çox əks təsir göstərir. Məsələn, substitusiya termininin rus dilində zamena kimi kalkası vardır. Azərbaycan dilində isə həmin termin əvəz olunma, əvəzlənmə və ya keçmə variantları ilə verilir. Terminoloji vahidin prinsipinə görə bu şəkildəki çoxvariantlılıq yolverilməzdir. Çoxvariantlılıq, qohum olan və ya olmayan dillərin daxili quruluşuna aid yazılmış əsərlərin mənacə daha aydın anlaşılmasına da əks təsir göstərir. Məsələn, «belt [belt] 1. qayış; qurşaq; lent; sarğı 2. zona, qurşaq 3. dar boğaz; ~ conveyer lentvari konveyer; ~ drive qayışla hərəkətə gətirilən; ~ puley qayışlı skif (çarx)» (2, 33). İngilis dilində olan bir söz Azərbaycan dilində 3 terminoloji mənə daşıyan termin kimi verilmişdir. Belə hal yalnız o zaman mümkündür ki, termin texniki terminlər sisteminin müxtəlif sahələrində istifadə olunsun. Birinci terminoloji mənə maşınqayırma ilə bağlıdır. Burada qayışlı ötürmədən istifadə olunur və ötürmə vasitəsi də «qayış» adlanır. Konveyrlərdə isə «lent» mənası işlənir. Maşında qayışlı ötürmədə istifadə olunan qayışın eni böyük olmur. Lakin konveyrlərdə onların üzərində hərəkət edən məhsuldan asılı olaraq lent daha enli və möhkəm olur. Üçüncü mənə də ötürmə prosesi ilə əlaqədardır. Burada qayışın bərkidildiyi hissənin darlığı əsas götürülmüş və buna görə motivləşmə əsasında «dar boğaz» termini formaləşdirilmişdir

Terminoloji lüğətlərdə sözlüyə daxil ediləcək bütün terminlər

seçildikdən sonra onların ümumi sayı müəyyənləşdirilir və aşağıdakı məlumatlar dəqiqləşdirilir: Termin-sözlər – ümumi sayı; Hərfi işarələr – ümumi sayı; Simvollar – ümumi sayı.

Bununla yanaşı komponentlərinin sayı üçdən artıq olan bütün terminoloji birləşmələr təkrar təhlil edilir. Bu zaman terminoloji birləşmələrin anlayış uyğunluğu yoxlanılır. Təcrübə göstərir ki, komponentlərin sayı üçdən artıq olan terminoloji birləşmələr arasında iki və daha artıq müstəqil terminlərin, yaxud termin-söz birləşmələrindən ibarət variantların yanlış olaraq ayrıca termin kimi qeyd edilməsi halları rast gəlir. Anlayışları ifadə etmək üçün onlara uyğun yeni sözlər meydana çıxır ki, bunlar da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir. Sözyaratma prosesi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri olub, onun gələcəkdə inkişafına və formalaşmasına xidmət edir.

Yeni sözlərin yaradılması və işlədilməsi ,lüğətlərə daxil edilməsi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirir . Sözyaratma, yeni sözlərin tapılması və dilimizdə işlənməsi prosesi bir məsələ olaraq dilçiliyimizi həmişə maraqlandırmış və bu mövzu məhz terminoloqların tədqiqat obyektı olmuşdur. Söz yaradıcılığı prosesi haqqında S.Cəfərov yazır: “Sözyaratma hadisəsinin nəzəri məsələləri bir çox dilçilər tərəfindən az və ya çox dərəcədə işlənmişdir. Lakin bu sahədə aparılan tədqiqat işləri hələ tam öz elmi təhlilini tamamlamamışdır” (30, 142).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində yeni sözlərin mühüm bir hissəsini alınmalar təşkil edir. Lüğətlərdə alınmalar verilən zaman (Məsələn, informatika, internet, intermedia, intervü, inversiya, interval, inyeksiya və s.) dublet terminlər müəyyənləşdirilməlidir. Daha dəqiq olanları lüğətə daxil olunmalıdır. Bu zaman anlayışları ifadə etmək üçün onlara uyğun yeni sözlər yaranır ki, bunlar da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir. Sözyaratma prosesi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri olub, onun gələcəkdə inkişafına və formalaşmasına xidmət edir.

A.M.Qurbanov yeni sözlərin yaranması haqqında yazır:«Yeni sözlərin tapılması, onun mənbələri, forma və xüsusiyyətləri ilə əlaqədar onu öyrənən, tədqiq edən elmə derivatologiya deyilir. (64, 384).

Alınma terminlərin lüğətlərdə verilməsində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də odur ki, Azərbaycan dilinin Qərbi Avropa dillərinə mənsub alınma sözlərə aid söz yaradıcılığı sistemi mövcuddur ki, onlar dilimizin morfoloji süzgəcindən keçərək ayrı-ayrı yeni məfhum və anlayışları ifadə edir. Morfoloji üsulla yaranan alınma sözlər haqqında demək olar ki, bu növ alınma sözlər yeni sözlərin tapılmasında və onlardan istifadə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeni söz yaradıcılığında morfoloji üsulla yaranan terminlərin Azərbaycan dilinə mənsub şəkilçilərini və Qərbi Avropa dillərinə mənsub sonluqlarını nəzərdən keçirək:

1) çı⁴– peşə, sənət məfhumu bildirənlər: traktorçu – тракторист - tractor driver (ing.) - conducteur (m) (fr.) - Traktorist (m) (alm.), teleqraçı – телеграфист (rus) - telegraph operator (ing) - telegraphiste (fr) - Teiegrafenbeamte (m) (alm) və s.

2) ma² şəkilçiləri ilə düzələnələr: ştamplama - штамповать - stamp (ing) -stamper (fr) - stempeln (alm) – eksperimentləşdirmə - экспериментирование experimentation (ing) - experimenter (fr) - Experimentierung(alm); zondlaşdırma-зондирование - sounding (ing) -sonder le terrain (fr) - Sondierung (alm) və s.

3) lıq⁴ - induktivlik - индуктивность - inductance (ing) - induction (fr) -inductivitat (alm); dekanlıq - деканат - deans office (ing) - decanat (m) (fr) -Dekanat (m) (alm) və s.

Göründüyü kimi, rus və Avropa terminlərinin qarşılıqlı məhz Azərbaycan dilinin şəkilçiləri vasitəsilə müəyyənləşdirilmişdir.

Elm və texnikada, habelə gündəlik məişətimizdə meydana çıxan yeniliklər, kəşflər və hadisələri ifadə etmək üçün yeni söz yaradılması prosesində sintaktik üsuldən istifadə edilməsi dilimizin tələbatından irəli gəlir, məfhum və anlayışların yeni ad və yeni sözlərlə ifadə olunmasını təmin edir. Azərbaycan dilinin sintaktik imkanları əsasında Qərbi Avropa dillərinə məxsus alınma söz və terminlərdən yeni tipli söz yaradılması geniş imkanlara malikdir. Sintaktik üsulla yeni söz yaradılarkən iki və daha artıq sözün birləşməsindən istifadə edilir. Sintaktik üsulla söz yaradıcılığı haqqında prof. N.Məmmədov yazır “Qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi Avropa dillərindən alınma sözlərə istinadən sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesində bir çox yeni sözlər yaradılmış və bunlar sintaktik model

şəklində dilimizin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirmişdir” (73, 118).

Bu baxımdan, yeni Avropa dillərinə mənsub sözlərə istinadən sintaktik üsulla yeni söz yaradılması prinsipini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mürəkkəb sözlərdən yaranan yeni termin və ifadələr; «kinokamera», «fotoelement», «maşino import», «radioantena», «teleantena», «potensiyometr», «trubostat», «perforator», «kiloqram», «fotoatəlye», «kubometr», «perforkarata», «mikromodel», «kinoaparat», «elektromontyor», «avtorefrigerator», «avtojir», «tanker», «lazer».

Sintaktik üsulla yaranan bu növ mürəkkəb tərkibli Avropa dillərindən alınma sözlərin elə növünə də rast gəlmək olar ki, onların hər iki komponenti defislə yazılır; «vaqon-restoran», «qaz-lift», «maşın –traktor», «pik-transformator», «qaz-kompressor», «zenit-raket» və s.

Sintaktik üsulla yaranan 3 komponentli alınma sözlərdən ibarət yeni tipli sözlər söz yaradıcılığı prosesində sintaktik birləşmələrdə morfoloji dəyişikliklər haqqında S.Cəfərov yazır; “Bu növ yeni söz yaradılması prosesində 3 komponentli sintaktik söz birləşmələri iştirak edir və onların bəzilərində müəyyən morfoloji dəyişikliklər baş verir”. Buna misal olaraq sintaktik üsulla yaradılmış aşağıdakı 3 komponentli yeni söz-terminləri göstərmək olar” (30,192). Məsələn, «elektron analog maşın», «aqrəqatlı intensiv sistem», «rastlı elektron mikroskopu», «impulsu radiolokasiya stansiyası», «reaktiv lampa modulyator», «sinxron signalın amplitudası», «turbinin elektrik intiqalı» və s.

Göründüyü kimi, bu növ 3 komponentli alınma sözlərdən ibarət sintaktik birləşmələr yeni növ texniki sözlərdən əmələ gəlməsində əhəmiyyətli rol oynayır və onların Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm çəkisi və dəyəri nəzərə çarpır. Bu növ sintaktik birləşmələrdə bəzi terminlərdə morfoloji dəyişikliklər olduğu halda, bəzilərinə isə heç bir morfoloji dəyişiklik baş vermir və lüğətlərə leksik birləşmə şəklində daxil edilir.

Beləliklə, lüğətlərə leksik, mürəkkəb, söz birləşmələri və çoxkomponentli təyini növ məfhum və anlayışları ifadə edən

terminlər toplanır, sistemə salınır. Bununla yanaşı leksik birləşmələrin lüğətlərə daxil edilməsində iki cəhət diqqəti cəlb edir:

1. Qərbi Avropa dillərindən alınma sözlərə istinadən morfoloji üsulla yaranan yeni tip söz və ifadələr elmi-texniki tərəqqi nəticəsində meydana çıxan yeni məfhum və anlayışları ifadə edir.

2. Azərbaycan dilçiliyində sözyaratma sistemində sintaktik üsulla yeni yaranan sözlər iki və daha artıq leksik vahidlərin birləşməsi nəticəsində meydana çıxır və bu sözlər bitişik, defislə və ayrı yazıla bilər. Sintaktik üsulla yaranan sözlər elm və texnikada, habelə, gündəlik məişətimizdə meydana çıxan yeniliklər, kəşflər, məfhum və anlayışları ifadə edir və bu yolla, yaranan sözlər elm və texnikanın müxtəlif sahəsində daha geniş işlənərkəddir.

Morfoloji üsulla yeni yaranan sözlər dilimizə keçən ingilis, fransız, alman və başqa Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlərə Azərbaycan dilinin şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə düzəlir. Belə şəkilçilərdən –li4 , -ma2, -lıq4 və s. şəkilçiləri misal göstərmək olar; Eləcə də lüğətlərə daxil edilən alınmalar da semantik cəhətdən bir neçə mənəş ifadə edir. Semantik üsulla söz yaradıcılığı haqqında prof. A. Qurbanov yazır; “Qeyd etmək lazımdır ki, söz yaradıcılığı sistemində semantik üsulla yeni sözlərin tapılması Azərbaycan dilçiliyində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onlardan istifadə edilməsi çoxsahəlidir” (64, 388). Məsələn, Multimedia – 1. Bir yüksək sürətli verilənlər seli daxilində çoxlu sayda müxtəlif növ informasiya (səs, şəkil, canlı təsvir, mətn, qrafika və s.) elementlərindən ibarət verilənlərin sintektik strukturu. 2. Multimedia vasitələri. Audio, video və mətn sellərinin inteqrasiyası ilə generasiya, yaxud veriliş təşkil edən proqram və aparat vasitələri. 3. İnformasiya texnologiyalarında məlumatların işlənməsi, saxlanması və müxtəlif kanallarla (TV, radio, qəzet, internet və s.) yayılması; Digər latın mənşəli söz «Agent» (agent) – bu termin dilimizdə bir çox mənələrdə işlənilir; 1. Bir idarə və ya müəssisənin tapşırığı və ya vəkaləti ilə iş görəən adam, müvəkkil; 2. «casus», «şpion», dövlət təhlükəsizlik idarəsinin əməkdaşı, xaricdə işləyən agent; 3. Mərkəzi bir idarə və ya müəssisəsinin yerlərdə olan şöbəsi, nümayəndəliyi, müvəkkiliyi; 4. Qəzetlər üçün məlumat toplamaqla məşğul olan şöbə idarə. Bu terminin “agentura”,

agentlik kimi törəmələri də dildə işlənir.

Fransız dilinə mənsub «magazine» sözü Azərbaycan, rus eləcə də mənəbə dilində «mağaza» mənasını, ingilis dilində - jurnal, hərbi sursat; «Pantolon» (pa n talon) mənəbə dildə «şalvar» mənasında işləndiyi halda , rus, Azərbaycan dillərində «qadın alt paltarı»; «jurnal» sözü rus və Azərbaycanca «toplu», «məcmuə», ingiliscə «jurnal», «qəzet» , «gündəlik», mənəbə dilində tək «qəzet» mənasını verir.

Latın dilində mənsub «kamera» (camera) termini ingilis dilində yalnız foto (kino) aparat mənasında işləndiyi halda, dilimizdə texniki məfhumdan başqa bir neçə mənanı da ifadə edir. Texnika sahəsində; 1. avtomobil şininin və ya topun içərisində doldurulmuş rezin kisə; 2. Fotoapparatın plastinka və ya plyonka qoyulan, işıq keçirməyən içəri hissəsi; 3. Hər hansı cihazın, maşının, qurğunun içindəki qapalı boşluq. Musiqi sahəsində; 1.musiqi janrı; 2.bir və ya bir neçə ifaçı üçün yazılmış musiqi əsəri. (məs., kamera musiqisi və s.) 3. həbsxanada dustaq saxlanılan otaq yer.

«Akademik»- mənşəcə yunan sözü (academic) olub, rus və Azərbaycan dillərində 1) Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, 2) Müvafiq akademiya seçilmiş alimə və başqalarına verilmiş fəxri ad mənalarında işlənir.

Alman dilində isə Akademiker (m) – 1. ali təhsilli şəxs, 2. rəssam, 3. kəsri olan tələbə mənalarını bildirir.

İngilis dilinə mənsub «stend» (stand) termini texnika, idman və məişət terminologiyasında işlənərək dilimizdə bir neçə semantik xüsusiyyətlərə malikdir;

1. Texnika sahəsində - maşınları quraşdırmaq və ya diaqnostikanı keçirmək üçün xüsusi aparat, qurğu (məs. sınaq stendi).
2. İdman sahəsində - sərrast atıcılıq, sınaq yapışqanları üçün xüsusi qurğuları olan lövhə (məs., divar stendi).
3. Sosial –məişət sahəsində nümayiş etdirmək üçün üzərinə eksponatlar qoyulmuş lövhə, piştaxta və s. mənalarında işlənir (məs.; sərgi stendi). Hər halda; «stend» termini bir çox hallarda «lövhə» sözü ilə sinonimlik təşkil

edir.

Alınma sözlərin semantik mənimsənilməsi haqqında N.Məmmədli yazır: “Alınma prosesin sistemliliyinin semantik mənimsəmə pilləsində ilk mənada mənə seçimi faktı əsas götürülür. Alınma mərhələsində əcnəbi söz və terminin mənaları dilimizin leksik-semantik sisteminin tələblərinə müvafiq olaraq dəyişikliyə uğrayır. Əgər sözün mənə strukturunun tam həcmi deyil, dilimizin həmin mərhələdə ehtiyac hiss etdiyi mənası alınır” (75, 257).

Sözlüyə daxil ediləcək terminlərin nitq hissələrinə görə qruplaşdırılması əsasında aparılan təhlildə termin-isimlər əsas götürülür. Hərfi işarələrin və simvolların ümumi sayı əsasında onların lüğətin əlavə hissəsində ayrıca siyahı, yaxud cədvəl şəklində verilməsi haqqında nəticə çıxarmağa imkan yaradır. İşarə və simvolların əlavədə verilib-verilməməsindən asılı olmayaraq, onlar müvafiq terminin lüğət maddəsində əksini tapmalıdır. Bunun səbəbi texniki terminologiya adı altında bir çox sahələr birləşdirilir və nəticədə kifayət qədər böyük həcmli terminoloji sistem əmələ gəlir. Bununla belə, belə ortaqlıq terminoloji lüğətlərin hazırlanması texniki terminologiyanın unifikasiyası üçün geniş imkanlar açır. Nəzərə alınmalı ən vacib şərtlərdən biri, fikrimizcə, belə lüğətlərin sözlüyünün düzgün tərtibi, mövcud lüğətlərin müqayisəli şəkildə nəzərə alınmasıdır. . Beləliklə, lüğətlər əsasında aparılmış müqayisəli tədqiqat göstərir ki, lüğətdə terminlərin verilməsində bütün prinsiplər hələ yetərinə həllini tapmamışdır. Eyni sahə, daha doğrusu, texniki terminologiyaya aid üç lüğət texniki terminlərin tam dairəsini əhatə edə bilmir.

2.3. Terminoloji lüğətlərdə terminlərin standartlaşdırılması

Dilçilikdə standartlaşdırma standartların hazırlanmasını, təyin edilməsini və təsdiqini nəzərdə tutan prosesdir. Bu prosesi həyata keçirmək məqsədilə standart üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək, standartlaşdırılan obyekt və elementlərin nümunələrini, etalonlarını hazırlamaq lazım gəlir. Terminologiyanın standartlaşdırılması prosesinin nəticəsi sahə terminologiyası sistemi üçün dövlət standartlarının təsdiqini də nəzərdə tutur.

Azərbaycan dilində də terminlərin standartlaşdırılması onların

bir formasının normativ səviyyədə qəbul edilməsini əhatə edir. Standartlaşdırma terminoloji sistemə aid əvvəllər görülmüş işlərin son pilləsi, tədqiqatçıların göstərdiyi kimi “qanunverici” aktdır.

Hər bir terminin müəyyən definisiya əsasında təyin olunur. Termin anlayışı fərqləndirən, onu digər anlayışlardan ayıran meyarlar əsasında seçilir. Belə bir xüsusiyyət terminin elm və texnikanın müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə etməsi tələbinin yerinə yetirilməsini gerçəkləşdirir. S.A.Sadiqovanın qeyd etdiyi kimi standartlaşdırma terminoloji vahidin bir anlayışa uyğunluğunu və həmin variantın rəsmi sənədlərdə istifadə olunması məcburiyyətini şərtləndirir. Standartlaşdırma müəyyən normalar üzrə aparılır. Ümumiyyətlə, hər bir dövlətdə standartların hazırlanması üçün müəyyən qanunlar qəbul olunur. Standartın forması və quruluşu standartlar haqqında qanunda müəyyənləşdirilir. Alınma terminlərin standartlaşdırılmasında bu qanun əsasında aparılır. Terminlərin standartlaşdırılması isə əsasən, iki mərhələdə həyata keçirilir: 1. Bütün adlar tam sistemləşdirilir. 2. Terminoloji sistemin dəqiq məntiqi-əşyavi modeli hazırlanır. Bu mərhələlər qiymətləndirmə və vahid formaya salınma ölçüsünə əsaslanır. Standart termin texniki dəqiqlik, istehsal prosesinə münasibətdə dəqiqlik, diferensiallıq, təyinatə görə ayrılma və xüsusiləşmə, sistemlilik, sahə daxilində işlənmə formasının qəbul olunma dərəcəsinin yüksəkliyi kimi tələblərə tam cavab verməlidir. Bu tələblərin bir hissəsi sırf sahədaxili səciyyə daşıyır, bəziləri isə həm də lingvistik xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Standartların hazırlanması normativ sənədlərin tərtibi və təsdiqi mərhələlərini əhatə edir. Standartlaşdırma tək-cə terminin düzgün variantının seçilməsi ilə məhdudlaşmır. Terminin qeyri-standart variantlarının qeydə alınması, onun əsas dillərə tərcümələrinin tapılması, simvolik işarəsi, hərfi işarəsi də normativ sənəddə əksini tapmalıdır. Bütün bunlar isə, terminologiyanın nizama salınması və unifikasiyası prosesində əldə olunmuş materialların standartlaşdırma zamanı geniş şəkildə istifadə edilməsini göstərir. Alınma terminlərin bir qismi beynəlxalq terminlər kimi qruplaşdırılır. Qruplaşdırma bu meyarlar üzrə aparılır. Sahə terminologiyasının əsas anlayışları çox zaman müxtəlif dillərdə vahid şəkildə qəbul olunur.

Tədqiqatlarda qeyd edildiyi kimi terminin linqvistik cəhətdən düzgünlüyü terminə verilən tələblərin bütün dairəsini əhatə edir. Linqvistik baxımdan burada çoxmənalılıq, omonimlik və sinonimlik məsələləri vardır. Terminin sinonimi olmamalıdır (58, 92, 51). Standart terminin yalnız bir mənası olur və bu məna anlayışın sahədə qəbul edilmiş tərifidir. Terminin variantı olur, ancaq sinonimi olmur. Dilçilikdə sinonimlik müəyyən məna çaları ilə fərqlənmə əsasında təyin olunur. Anlayışı ifadə edən iki söz və ya iki termin varsa, onlar bir-birindən məna çalarına görə fərqlənə bilməz. Çünki terminin ifadə etdiyi anlayış birmənalı təyin olunur. Anlayış təriflə müəyyənləşir. Anlayışa iki cür tərif vermək onun qeyri-dəqiqliyinin göstəricisidir. Müasir lüğətlərdə bu hal diqqət mərkəzinə çəkilir və hələlik tədqiqatçıların bir qisminin sinonim, digər bir qisminin dublet, nəhayət üçüncü qisminin termin variantları adlandırdığı terminlər barədə əlavə məlumat verilir. Bəzi sahlərdə belə terminlərin müəyyən qismi beynəlxalq standart olaraq qəbul edilir. Bəllidir ki, ölçü vahidlərinin beynəlxalq SQS (santimetr, qram, saniyə) sistemləri vardır ki, həmin sistemlərin vahidləri dünya miqyasında istifadə olunur. Qram, Metr, Anqstrom, Rentgen, Coul, Radian, Farad, Stilb, Kelvin, Kulon, Amper və s. Bu terminlər dünya dillərində eyni şəkildə istifadə olunur. Terminlərin standartlaşdırılması zamanı yeni hazırlanan standart sənədinə standart kimi təsdiq edilmiş termin daxil edildikdə cədvəlin tərif sütununda əvvəlki standart sənədinin nömrəsi yazılmalıdır.

Alınma terminlərin müəyyən qismi dilin qrammatik və sözdüzəltmə vasitələrini qəbul edərək yeni terminləri yaradır. Bu cür alınma terminlərin standartlaşdırılması əvvəlcə əsas alınma terminə görə aparılır. Bundan sonra törəmə alınmaların standartlaşdırılması həyata keçirilir. Alınma elementlərin və ya alınma termin-elementlərin standartları da qəbul olunur. Makro, mikro, avto, nano, qrafo, audio, video kimi termin-elementlərin həm semantikasını, həm də linqvistik xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilir. Standart hazırlanarkən tərkibində yuxarıda sadalanan tipli termin-elementlərin dilin orfoqrafiyasında qəbul edilmiş qaydalar əsasında yazılışı icbari qaydada nəzərə alınır. Məsələn, mikrokompyuter, benəlmiləl termdir. İngilis, rus və Azərbaycan dilində müəyyən qrafik dəyişikliklə eyni

mənada işlənir. Türk dilində ikinci komponent türk dilinə məxsus sözdür: Mikro-bilgisayar. Azərbaycan dilində terminin qeyri-standart variantı «mikro EHM» şəklində olub rus dilindəki «mikroGVM» termininin transliterasiya və kalkası vasitəsi ilə alınmışdır. Lüğətdə mikrokompyuter lüğət məqaləsində istifadə olunmuşdur (Bax: mikroGVM). Lüğətdə baxdırılan məqalədə terminin izahı verilmişdir. MikroEHM (mikrokompyuter) - Mikroprosessor əsasında hazırlanmış kiçik ölçülü EHM. Bir neçə növü var: fərdi, başqa qurğuya quraşdırılmış, stolüstü, portativ, professional və məişət (53, 189). Sonuncu cümlədən aydın olur ki, fərdi mikrokompyuter, başqa qurğuya quraşdırılmış mikrokompyuter, stolüstü mikrokompyuter, portativ mikrokompyuter, professional mikrokompyuter, məişət mikrokompyuteri terminləri də vardır. Bu terminlər cinsin növlərini ifadə edir. Bu alınmalardan hansının standart, hansının qeyri-standart variant olması bəlli olmur. Lüğətdə mikromaşın lüğət maddəsində də terminindən sonra əlavə izahdan istifadə olunmuşdur. Deməli, Azərbaycan dilində istifadə olunan mikromaşın termini qeyri standart termin olub mikrokompyuter termininin dubletidir. Termin rus dilində «mikromaşına», türk dilində isə «mikro-makine» kimi işlənir. Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə keçmişdir. İngilis dilində iki deyil, bir termindən (microcomputer) istifadə olunur. Deməli, ingilis dilində terminin qeyri-standart variantı yoxdur.

Eləcə də “mikro” elementi ilə düzəlmiş bir sıra terminlərin standart variantlarını nəzərdən keçirək. Mikroəmr - mikroproqramın əmri. İngilis dilində bu terminin standart variantı “microinstruction” şəklindədir (53, 188). İngilis dilində də termin iki komponentdən ibarətdir: 1) micro; 2) instruction.

Instruction - 1. Öyrətmə, oxutma, təhsil vermə; 2. Təlimat, təlimat vermə, sərəncam/göstəriş vermə; 3. Təhsil, bilik; savadlılıq; 4. Təlimat, göstəriş, sərəncam (IAL 829). Göründüyü kimi, sözün ikinci və dördüncü mənalarında «sərəncam» mənası iştirak edir. Bu mənalaradakı «sərəncam» sözünün semantikasını «əmr» sözünün semantikasına yaxın gəlir. Rus dilində termin «mikrokomanda» variantındadır. Mikrokomanda termini Azərbaycan dilində informatika və proqramlaşdırma termini kimi istifadə olunur və mikroəmr

termininin dubleti olur. Daha əvvəl Azərbaycan dilinin informatika və proqramlaşdırma terminologiyasında «mikrokomanda» istifadə edilmişdir. İnformatika üzrə son izahlı lüğətdə «mikroəmr» variantı qəbul edilmişdir. Türk dilində «mikro-komut» terminindən istifadə olunur. Görünür müəlliflər informatika üzrə yeni izahlı lüğəti hazırlayarkən türk dilindəki variantla yaxınlaşdırmanı əsas götürmüşlər. Mikroəmr və mikrokomanda terminlərinin hər ikisi alınma komponentdən təşkil olunmuşdur. Mikroəmr terminindəki «əmr» komponenti ərəb dilindən alınmadır və Azərbaycan dilində çoxdan işlənir. Bir sıra sahə terminologiyalarında işlənən sahələrarası omonim termdir. Struktur baxımdan Azərbaycan, rus və ingilis dillərində oxşarlıq prinsipinə əməl olunmuşdur. Türk dilində isə struktur fərqlilik vardır. Terminin komponentləri bir-birindən defislə ayrılır.

Metadil - Başqa dilləri təsvir etmək üçün istifadə olunan daha geniş xassəli dil (53, 187). Metadil - Özlüyündə dil haqqında (dil-obyekt haqqında) danışılan dil; obyektə başqa dilin məzmunu və ifadəsi olan dil mənalarında işlənir.

Bu iki definisiyadan birincisi informatika terminologiyasında, ikincisi dilçilik terminologiyasında anlayışa verilmişdir. Mahiyyətə eyni anlayışı ifadə edir. Lakin hər iki definisiyada izafi fikir vardır. Dilçilik termini kimi izahda birinci cümlə izafi olub ikinci cümlənin təkrarıdır. İnformatika terminologiyasında verilən tərifdə isə «daha geniş xassəli» ifadəsi artıqdır. İnformatika terminologiyasında alınma terminin bu ifadənin daxil edilməsi ilə izahı obyekt dil olaraq proqramlaşdırma dillərinin nəzərdə tutulmasından irəli gəlir. Metadil mahiyyəti yalnız dil obyektinin izahı ilə bağlı deyildir. İstənilən sahə anlayışının izahı zamanı dilin metadil funksiyası istifadə olunur. Məsələn, riyaziyyatda hər hansı teoremin isbatı zamanı istifadə olunan izahedici dil metadildir.

Metalingvistik dəyişən - Metadil ilə təyin olunan obyektləri bildirən metadil dəyişəni.

Metasimvol - Klaviatürada olan lakin bəzi hallarda xüsusi mənə bildirən simvol.

Metasintaksis dil -Digər dilin sintaksisini təsvir etmək üçün işlədilən dil (53, 187).

Verilmiş nümunələrdə «meta» termin-elementi iştirak edir.

Bu komponent strukturca ingilis, rus, Azərbaycan və türk dillərində eyni şəkildə istifadə edilir. Maraqlıdır ki, «metafora» termini informatika terminologiyasında da işlənir.

Dilçilikdə metafora termininin daxil olduğu bir sıra termin-söz birləşmələri vardır: dil metaforası, əşya metaforası, jest metaforası, leksik metafora, mürəkkəb metafora, nitq metaforası, sadə metafora, mürəkkəb metafora, tərsinə metafora.

Lüğətdə terminlərin standartda yaxın şəkildə verilməsi məqsədilə əlifba-yuva və ya tezurusdan istifadə olunur. Bu halda əsas terminoloji anlayış və onun derivatları, habelə onun iştirakı ilə yaranan termin-söz birləşmələri, tərkibi terminlər yaxın ətrafda verilir. Terminə sistemlilik xasdır. Məsələn, maqnit başlığı, maqnit cığır, maqnit yazısı, maqnit yaddaşı, maqnit diski; matris, matris əməliyyatı, matris yaddaşı, matris dəyişəni, matris strukturu, matris çap qurğusu; morfoloqiə, morfoloji təhlil; interaktiv, interaktiv istifadəçi, interaktiv terminal, interaktiv recim, interaktiv dil və s. Qeyd olunan termin -söz birləşmələrində sistemlilik birinci komponentə əsaslanır. Sistemlilik terminin ikinci komponenti ilə də bağlı olur. Məsələn, operator, şərtsiz keçid operatoru, variant operatoru, giriş operatoru, çıxış operatoru, çağırma operatoru, bitmə operatoru, müraciət etmə operatoru, verilənlərin elanı operatoru, verilənlərin təsviri operatoru, konstantı təyin edən operator, yaddaşın təyini operatoru, proqramın dayandırılması operatoru, əks etmə operatoru, keçid operatoru, mənsub etmə operatoru, prodsedura operatoru, şərtli keçid operatoru, şərtli operator, dövr operatoru, EHM operatoru və s.

Termin anlayışın başqa anlayışlarla əlaqəsini ifadə etməlidir. Lüğətdə əlifba prinsipi əsas götürüldükdə sistemlilik olmur. Yəni əlifba prinsipi müəyyən alt sistem təşkil edən terminləri lüğətdə ardıcıl yerləşdirməyə imkan vermir. Ardıcılıq çox zaman terminlərdə eyni komponentin olmasının nəticəsi kimi yaranır. Sistemliliyin termin-element səviyyəsində olmasına dair yuxarıda nümunələr verilmişdir. Bəzi hallarda sistemlilik affiksəl morfemlə yaranır. Lakin burada sistemlilik semantik səviyyədə olmur, yəni terminlərin anlayış səviyyəsində sistemliliyi üzə çıxırmır. Sistemlilik struktur səciyyə daşıyır. Məsələn, qastrit, doudentit, apendisit, bronxit və s. Bu terminlərdə «-it» şəkiçisi struktur quruluşda sistem

oxşarlığının göstəricisidir.

Nümunələrdən aydın olur ki, alınma terminlərdə sistemliliklə, onların terminoloji yuva təşkil etmək cəhətləri arasında müəyyən oxşarlıq vardır. Standartlaşdırılan alınma terminin ifadə etdiyi anlayışa yaxın anlayışların adları ilə bir cərgəyə daxil olması müsbət xüsusiyyət sayılır.

Standart terminin ya terminoloji yuva təşkil etməsi (cins), ya da yuvaya daxil olması (növlər) nəzərə alınmalıdır. Predmet kateqoriyasına aid növlər bildirən terminlər daha anlaşılıqlı olur. Cins və növlər bir terminin daha ümumi olan anlayışı bildirməsindən irəli gəlir. Alınma operator terminini cinsi bildirir. Operator əməllər ardıcılığının bir addımını və ya təsvirlər yığımını bildirən dil konstruksiyasıdır (53, 220). Operator cinsinə daxil olan növləri əlifba-yuva üsulu ilə yerləşdirmək olar. Bu halda terminoloji siyahı aşağıdakı şəkildə olacaqdır: Operator ,bitmə operatoru ,çağırma operatoru, çıxış operatoru, dövr operatoru, EHM operatoru ,əksetmə operatoru ,giriş operatoru ,verilənlərin elanı operatoru ,verilənlərin təsviri operatoru ,yaddaşın təyini operatoru və s.

Belə terminlərin standartlaşdırılması zamanı onların daha qısa variantlı terminlə əvəz edilməsinə üstünlük verilməlidir. Bu amilin nəzərə alınması yuxarıda operator alınma termininin iştirakı ilə əmələ gələn bəzi termin-söz birləşmələrini qısaltmaq imkanları yoxlanıla bilər. Bunu nümunələr əsasında təhlil etməyə çalışsaq. Məsələn. verilənlərin elanı operatoru. Bu operatorun funksiyası proqram məsələsinə hansı verilənlərin daxil edilməsini göstərməkdir. İngilis dilində termin iki sözdən ibarətdir: «Declaration statement». Türk dilində də oxşar struktur saxlanılmışdır: deklarasyon operatoru. Rus dilində isə «deklaration» sözü «obcəvleniə dannıx» söz birləşməsi ilə əvəz edilmişdir.

«Declaration n. - 1. Deklarasiya (sənəd); 2. Bəyannamə; 3. Elan; bəyanat; elan etmə; 4. Eşq elan etmə; izahar etmə; 5. Hüq. İddia ərizəsi; 6. Hüq. Məhkəmə qərarının əsaslandırma hissəsi; 7. Gömrük deklarasiyası (81, 394). Göründüyü kimi, bu sözdə bilavasitə nəyin, o cümlədən də verilənlərin elan edilməsi haqqında informasiya yoxdur. Lakin proqramlaşdırmada proqramın tərtibi zamanı hansı verilənlərdən istifadə olunacağı göstərilir. Bu zaman

«declaration» operatoru yazılır və ondan sonra orta mötərizə açılır, həmin mötərizədə verilənlər və onların tipləri göstərilir. Rus dilində aparılan əməliyyatın daha aydın izahı məqsədilə «verilənlərin elanı» birləşməsindən istifadə olunmuşdur. Kalka zamanı Azərbaycan dilinə «obyavleniya» terminini tərcüməsində «elan etmə» də istifadə oluna bilər. Çünki «elan» ümumişlək sözünün Azərbaycan dilindəki mənası bir qədər fərqli şəkildə başa düşülür. Lakin ümumişlək sözün terminləşməsi prosesində mənanın dəyişməsi nəzərə alınmalıdır. Bu halda Azərbaycan dilində «elan operatoru» terminindən istifadə etmək mümkündür. Zənnimizcə, qəbul edilən termini bu şəkildə qısaltmaq mümkündür. Alınma terminin standartlaşdırılması zamanı termin uzunluq baxımından da optimallaşdırılır. Standart terminin çox uzun olması qüsurlu cəhətdir. Lakin bir çox sahələrdə söz sayı çox olan termin -söz birləşmələri və ya tərkibi terminlər də vardır. Belə ki, verilənlərin təsviri operatoru ilə bağlı analogi təhlil yolu ilə termininə təsvir operatoru termin-söz birləşməsi təklif oluna bilər. Qeyd edilən halda da proqramlaşdırma zamanı bu operatoru verilənlərin təsvir edilməsi əməliyyatının yerinə yetirilməsini təmin edir. Deməli, onu daha qısa şəkildə adlandırmaq olur. İngilis dilində bu termin əvvəlki terminlə ifadə olunur: «Declaration statement». Yəni operator iki funksiyayı yerinə yetirir. Bu operator həm verilənlərin siyahısını verir, həm də siyahıda verilənlər təsvirini tapır. Belə olan halda eyni anlayışın termin olaraq terminoloji sistemə daxil edilməsi bir qədər anlaşılmazdır. Təbii ki, bu məsələnin həllini mütəxəssis və ekspert rəyi ilə aparılmalıdır. Doğrudur, informatika terminləri lüğətində həm «verilənlərin elanı operatoru», həm də «verilənlərin təsviri operatoru» lüğət məqalələrində «deklarativ operator» termini kimi verilmişdir. Həmin lüğət məqaləsi ilə tanışlıq zamanı aydın olur ki, ingilis dilinin informatika terminologiyasında «declarative statement» və «declaration statement» terminləri vardır və onlar eyni mənalı terminlərdir. Deklarativ operator belə izah edilir: «Deklarativ operator. - Proqramın obyektlərini təsvir etmək üçün təyin olunmuş operator» (53, 84). Eyni anlayışı ifadə edən bir neçə terminin qəbul edilməsi halı göz önündədir. Lüğət tərtibçiləri informatika terminologiyasında müşahidə olunan termin variativliyini dəqiqət mərkəzinə çəkmək üçün hər üç termini

lüğətə daxil etmişlər. Sinonim variantı olan terminlərin standartlaşdırılması zamanı hansı terminin standart kimi seçilməsi əsaslandırılır. Sinonim terminlər bir-birindən nöqtə vergüllə ayrılır. Axırıncı termindən sonra iki nöqtə qoyulur və bundan sonra anlayışın tərifı verilir. Standart sənədində terminin qəbul edilmiş beynəlxalq standartı, beynəlxalq dillərdəki adı verilir.

Şübhəsiz ki, standartın tərtibi prosesində eynilik ortadan qaldırılmalıdır. Standart terminlə yanaşı, onun qeyri-standart variantları qeyd olunur. Rəsmi, texniki və bir çox digər sənədlərdə qeyri-standart variantların işlədilməsinə qadağan qoyulur. Standart siyahısında isə qeyri-standart terminlərin göstərilməsi vacib şərtlərdən biri sayılmalıdır. Terminlərin növlərə bölünməsi müxtəlif meyarlar üzrə gedir. Məsələn, funksiyaya görə; materiala görə; təyinatla görə; formaya görə; istehsal üsuluna görə; quruluş detallarına görə; tərkibə görə; janra, bölməyə, şöbəyə və s. görə; cins daxilində növ fərqləndirici əlamətə görə; növlərin cins üzrə qruplaşmasına görə; mənşəyə görə; adlandırmaya görə və s. Bölgü prinsipləri alınma terminlərin aid olduğu sahənin xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Tezaurus metodu terminoloji leksikanın sistemləşdirilməsi prosesində daha geniş tətbiq olunur. Bu metodun əsasında mövzulara bölünmüş lüğətin - lüğət-tezaurusun qurulması durur. Tezaurus informativ məqsəd daşıyıb bu və ya digər terminin sistemdəki yerini təyin etməyə imkan verir. Müəyyən kodlaşdırma sistemi tezaurusa daxil edilmiş terminin cins-növ, tam-təkcə, yuxarı-aşağı əlaqələrinin tam cərgəsini tapmağı sadələşdirir. İzahlı lüğətlərdən fərqli olaraq tezaurusda definisiya açıq şəkildə verilmir. Cins-növ, tam-təkcə, yuxarı-aşağı əlaqələr əsasında anlayışın definisiyası haqqında ümumi məlumat əldə olunur. Tezaurusun tərtibində iki cəhət özünü göstərir: 1) tezaurus təsviri lüğət funksiyasını yerinə yetirir və hər hansı terminin iştirak etdiyi sözforma və söz birləşmələrinin hamısının qeydə alınmasını, sinonimlərin verilməsini təmin edir; 2) tezaurusda terminlərin təklif olunan əsas variantları arasında sərt ierarxik münasibətlər yaradılır (92, 233).

Məlumdur ki, alınma terminlərin müəyyən əlamətlərə görə təsnifatını vermək mümkündür. Təsnifatın əsasında mənbə dildəki terminin obyekt dilə keçid prosesində uğradığı dəyişikliklər də dura

bilər. Bu dəyişikliklərin növlərinə əsasən alınmalar qruplaşdırılmalıdır. Ayrı-ayrı qrupların formalaşdırılması üçün aşağıdakı fərqləndirici əlamətlərə üstünlük verilir. Alınma terminləri termin yaradıcılığı prosesində iştiraka görə də qruplaşdırmaq mümkündür. Məsələn: a) derivatı olan alınmalar; b) derivatı olmayan alınmalar.

Terminlərin standartlaşdırılması prosesinin nəticəsi kimi tərtib olunan siyahıların bir neçə forması təcrübədə tətbiq edilir. Formaların bir-birindən fərqlənməsi həm onlara daxil edilən məlumatdan, həm də məlumatların siyahıda yerləşdirilməsindən asılıdır. Terminin sıra nömrəsi standartın nömrəsidir. Standartlaşdırılmış terminlərə standart nömrəsinin verilməsi vacibdir. Hömrə müvafiq standarta istinad edilməsinə imkan yaratmaqla yanaşı, onun siyahıda axtarılıb tapılması, başqa dillərdəki qarşılıqlığına görə tərcüməsinin müəyyənləşdirilməsi üçün də istifadə olunur. Bu məqsədlə hər bir standart siyahısının sonunda terminlərin əlifba siyahıları verilir. Oxşar siyahılar əsas xarici dillərin materiallarına görə də tərtib edilməlidir.

Beynəlxalq sistemə əsasən standart sənədinin texniki şərtlərində istifadə edilən ixtisarlar əvvəlcədən izah olunmalıdır. Məsələn, terminin ingilis və rus dillərindəki qarşılıqları göstərilirsə və I (ingilis), R (rus) ixtisarlari qəbul olunursa, bu barədə qeyd verilməlidir.

Bununla yanaşı standart termin linqvistik tələblərə cavab verməklə yanaşı, məntiqi məsələlərin həlli üçün də yararlı olmalıdır. Əgər linqvistik tələblər standart terminin terminyaratma prosesində iştirakını, qısalığını, dilin normalarını pozmasının, dilin öz sözlərinə aidliyini və bir sıra başqa məsələləri əhatə edirsə, digər tələblər termin-anlayış uyğunluğunu, birmənalılığı, dəqiqliyi, vahidliyi və s. özündə birləşdirir.

Standartların qeyd olunmasının ən sadə forması tərkibində terminin standart nömrəsi, termin, terminin tərfi və terminin qeyri-standart variantları haqqında məlumatlar verilən siyahıdır. Siyahı cədvəl şəklində tərtib edilməlidir.

Standartlaşmada birinci növbədə standart sənədində standartlaşdırılan termin sətirin əvvəlində yazılır və bundan əvvəl isə standartın nömrəsi qeyd olunur. Standart terminlərin siyahısının tərtibi

zamanı anlayışların ierarxik düzülüşü nəzərə alınmalıdır. İerarxik düzülüş təyin olunmamış anlayışların tərifə daxil edilməsinin qarşısını alır. Çünki bu halda anlayışlar ardıcıl olaraq təyin edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, standartlaşdırma hissə-hissə aparılır. Sahə inkişaf etdikcə yeni yaranmış anlayışları ifadə edən terminlərin standartlaşdırılma zərurətini meydana çıxır və təzə siyahılar tərtib olunur. Bu hər dəfə ilkin anlayışları yenidən nəzərdən keçirməyi tələb etmir. Belə hallarda əvvəllər qəbul olunmuş standart terminlərdən istifadəyə məhdudiyət qoyulmur.

Standartların hazırlanmasında standart terminlərdə müəyyən əlamətlərin leksik-qrammatik göstəricilərinin forma oxşarlığı əhəmiyyətlidir. Əlamətin növündən asılı olaraq bu göstəricilər dəyişə bilər. Burada anlayışın hansı kateqoriyaya aidiyyəti də müəyyən rol oynayır. Məsələn, predmet kateqoriyasına aid anlayışlar, bir qayda olaraq, isimlərlə adlandırılır. İlkin, yaxud baza anlayışlarının adları əsasən sadə isimlərlə adlandırılır. İlkin, yaxud baza anlayışları əsasında və ya onların iştirakı ilə formalaşan yeni terminlərin də öz mənaları olur. Hər bir elementar mənə müəyyən əlaməti ifadə edir. Anlayışın adlandırılması zamanı əlamətlər və ona uyğun mənalar nəzərə alınır. Tərkibindəki elementar terminoloji mənaları birdən artıq olan terminləri adlandırma həmin mənaları yaranan əlamətlərin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir və bu cəhət standartlaşdırma prosesində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Sahə terminologiyasının standartlaşdırılması zamanı bəzən bir sıra başqa əlamətlər də nəzərə alınır. Ölçü, kəmiyyət, xassə əlamətlərinin əsas götürülməsi ilə adlandırılan terminlər də müəyyən çoxluğu yaradır. Terminlərin standartlaşdırılması prosesində terminologiyanın elmi əsasları rəhbər tutulmalıdır. Standartlaşdırmanın əsasında vahid təsnifat prinsipinin durması üçün birinci növbədə terminologiyanın, terminlərin müəyyən əlamətlərə görə təsnifatı məsələləri dəqiqləşdirilməli, müvafiq kateqoriyaya daxil olan vahidləri təyin etmək məqsədilə əsas əlamətlər seçilməlidir. Anlayışları fərqləndirən əlamətlər isə elə seçilməlidir ki, standart təsdiq edildikdən sonra yaranan terminlər də həmin əlamətlərə görə sistemə daxil ola bilsin.

Onu da qeyd etmək ki, standartlaşmanı əks etdirən sənəddə

terminin definisiyası, tərifi də öz əksini tapmalıdır. Bu izah, şərh mütləq lazımdır. S.Sadıqova definitiv terminlərin standartlaşması üçün bir sıra halların nəzərə alınmasını vacib sayır: 1. Dil mənası anlayışın mənası ilə üst-üstə düşür. Bu, o deməkdir ki, qeyri-dil obyektinin zəruri və kafi əlamətləri terminin semantik quruluşunda bilavasitə əks edilir. Standartlaşdırma terminoloji sistemin optimallaşması formasını alır, yəni anlayışın kafi və zəruri əlamətlərinin terminin semantik quruluşunda formalaşdırılmasını təmin edir. Bu halda terminə tərif vermək tələb edilmir. 2. Dil mənası yoxdur. Anlayışın tərifdə ifadə olunan zəruri və kafi əlamətləri var. Belələrinə simvol rolunu oynayan alınma terminlər daxildir. 3. Anlayış mənası yoxdur. 4. Anlayış mənası dil mənası ilə üst-üstə düşür (92, 16).

Termin standart sənədinin əlavələri ola bilər. Əlavədə standartlaşdırılmış terminlərin əlifba siyahı yazılır. Əgər standart sənəddə müəyyən işarələmələr qəbul olunmuşdursa, bu işarələmələrin izahı verilir. Bu cəhət ixtisarlara da aiddir.

Terminlərin standartlaşdırma sənədinin əlavəsində aşağıdakılar verilir:

1. Standartda qəbul edilmiş təsnifat sxemi
2. Standartın mətnini başa düşmək üçün ümumtexniki anlayışların termin və tərifləri

Əlavə terminlərin əlifba-göstərici siyahısından sonra yerləşdirilməlidir.

Anlayışların sistemləşdirilməsi zamanı anlayışın əsas aşağıdakı ümumi kateqoriyaları fərqləndirilir: 1) predmetlər kateqoriyası; bura maşınlar, qurğular, materiallar, kimyəvi birləşmələr, alətlər və s. daxil olur. Məsələn, vintlər, diodlar, ötürücülər, filtrlər və s.; 2) proseslər kateqoriyası; bu kateqoriyaya daxil olan anlayışlar təbii proseslərlə, fəaliyyətlə, hərəkətlə, yerdəyişmə və s. ilə bağlı anlayışlar daxil olur. Məsələn, rəqs, yanma, aşınma, qazma; 3) xassə kateqoriyası; Predmetlərin xassələrini ifadə edən anlayışları əhatə edir. Məsələn, bərklik, Elastiklik, plastiklik, suyardavamlılıq və s.; 4) kəmiyyət kateqoriyası: məsələn, güc, sürət, müqavimət, tutum və s. Anlayışın kateqoriyasını müəyyənləşdirərkən onun müxtəlif kateqoriyalar aid edilə biləcəyi nəzərə alınır. Məsələn, keçiricilik

həm xassə, həm də kəmiyyət kateqoriyasında yer ala bilər.

Anlayışların sistemləşdirilməsində əsas yeri tutan təsnifatın aparılması zamanı bütün mümkün meyarlar təyin olunur. Belə meyarlar üzrə verilmiş sahə çərçivəsində anlayışlar qruplarını və ayrı-ayrı anlayışları təyin etmək olur. Təsnifatın qurulmasında məlumat materialı kimi mövcud təsniflərdən istifadə edilir. Məsələn, texniki-iqtisadi informasiya klassifikatoru (UDK).

Anlayışlar arasında əlaqəni qurmaq üçün onların sistemi aşkara çıxarılır və bu sistem sistemləşdirilmiş sözlükdə yerləşdirilir. Anlayışların sistemləşdirilməsi zamanı bir və ya bir neçə anlayışın ifadə edən termin olmadıqda anlayış təsviri ifadəsini tapır. Bəzi hallarda mənbələrdə sistemə daxil olan anlayışa rast gəlinməyə bilər. Bəzən sistemləşdirilən sistemə yaradılması lazım gələn anlayışlar daxil edilir.

Çoxdilli lüğətlərdə bu prosesə fərqli mövqedən baxılmalıdır. Bu baxımdan alınma terminləri əhatə edən standartın birinci layihəsinin hazırlanması prosesində standartlaşdırılan terminin ingilis, fransız, alman dillərində ekvivalentləri daxil edilir. Azərbaycan dilində hazırlanan terminoloji standart layihəsinə standartlaşdırılan terminin ingilis dili ilə yanaşı rus və türk dilindəki ekvivalentlərinin daxil edilməsi, fikrimizcə, məqsədəuyğundur. Xarici dildəki terminlər beynəlxalq standartlardan və ya onlara ekvivalent sayılan normativ lüğətlərdən seçilir. Xarici standartlaşdırılmış terminologiyanın axtarışı müvafiq terminoloji standartların aşkara çıxarılması ilə məhdudlaşmamalıdır. Yaxın mövzu ilə bağlı geniş standartlar dairəsi təhlilə cəlb edilməlidir. Terminologiyanın standartlaşdırma layihəsinin təqdimi ilə eyni vaxtda onun anoloji xarici standartlara uyğunluğu barədə nəticə də hazırlanmalıdır.

Məlumdur ki, tərif anlayışı fərqləndirməyə, axtarmağa və qurmağa imkan verən məntiqi üsuldur. Bu zaman tərifin formalaşdığı müəyyən sahə həmişə nəzərə alınır. Tərif həm də məntiqi prosesin nəticəsi olub, standartda qeydə alınır. Bu zaman definisiya terminindən istifadə olunur. Beynəlxalq sistemdə definisiyada təyin olunan definiendum (Dfd), təyin etmə vasitəsi definiens (Dfn) adlanır. Terminoloji praktikada isə definiens tərif,

definiendum termin adlandırılır.

Məlumdur ki, termin yaradıcılığı elmin inkişafından asılıdır. Hər hansı sahəyə aid yeni termin ilk dəfə həmin sahəyə məxsus elmi tədqiqat işlərində istifadə olunur. Termin yaratma zərurəti yeni anlayışın formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Bundan sonra terminin qəbul olunması prosesi gedir. Terminin qəbul olunması iki məsələyə aydınlıq gətirir. Birincisi, termin kontekstdən asılı olmasa da, ilk dəfə kontekst daxilində yaranır. İkincisi, terminin müvafiq elmi sahədə qəbul olunması onun müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən işlədilməsi ilə səciyyələnir. Terminin işlənmə dairəsi genişləndikcə o, sahə terminologiyasında möhkəmlənir və terminoloji lüğətlərə düşür. Deməli, alınma termin üçün iki işlənmə sahəsini fərqləndirmək mümkündür. "Terminologiya iki sahədə (elmi dil çərçivəsində, konkret janr formalarını reallaşdırılan mətnlərdə) müşahidə olunur: qeydə alınma sahəsi (leksikoqrafik janrlar: xüsusi lüğətlər, təklif olunan terminlər toplusu, terminoloji standartlar) və s. istifadə sahəsi (xüsusi ədəbiyyat: məqalələr, monoqrafiyalar, bəzi hallarda elmi-kütləvi ədəbiyyat."

İzahlı lüğətlərə terminlərə qoyulan tələblərə cavab verməyən terminlər daxil edilmir. Adi ikidilli terminoloji lüğətlərdə, terminoloji siyahılarda isə qəbul olunmayan, terminə qoyulan tələblərə cavab verməyən terminlər, termin variantları da qeyd oluna bilər. Çünki belə lüğətlər terminlərin işlənmə sferalarında rast gəlinən bütün terminləri əhatə edir. Terminin müvafiq sahə terminologiyasında yer tutmasının əsas şərtini onun qeyd olunma sferasına daxil edilməsi sayılır.

Hər bir dilin lüğət tərkibində milli dilə məxsus kifayət qədər leksik vahidlər vardır. Bu leksik vahidlər milli dildə onun normalarına uyğun şəkildə işlənir. Dillərarası əlaqələr dilin başqa dildən sözlər almasına zəmin yaradır. Bütün dillərdə sözləmə prosesi gedir. Bu cəhətlər dilin terminoloji sistemində də baş verir. Lakin terminologiyada terminalma hadisəsi, dildə isə sözləmə hadisəsi baş verir. Terminologiyada alınma termdir, termin-elementdir, dildə isə alınma sözdür, qrammatik şəkilçidir və s. Deməli, terminologiyada və dildə alınma məsələsinin əsasında duran fərqləndirici əlamətlər terminlə ümumişlək söz arasındakı fərqlər əsasında təza-

hür edir və alınma terminlər xüsusi sahələrdə işlənir.

Hesablamalara görə hər 25 ildə yeni sahələrin sayı iki dəfə artır. Terminoloji axın dilçilər, xüsusən də terminoloqlar qarşısında bütün terminoloji sistemi nizama salmaq kimi ciddi vəzifə qoyur. Bu zaman normativlik kimi mühüm bir cəhət ön plana keçir. Sahəyə məxsus xüsusi dildə terminologiya mərkəzi yer tutur və müstəqil formalaşma və inkişafa malik olur. Bu isə terminin qiymətləndirilməsinin linqvistik kriteriyalarını, terminin normativliyini təyin etmək tələbini ortaya atır.

Linqvistik normativlik ümumi şəkildə terminin düzgün yaradılması və istifadə olunmasıdır. Terminyaratma prosesi kortəbii proses deyil, bu, linqvistlər və terminoloqların nəzarəti altında gədən bir prosesdir. Alınma terminlərə qoyulan norma ümumədəbi dil normaları ilə ziddiyyət təşkil etməməli, ədəbi dil normalarına uyğun gəlməlidir. Bununla yanaşı, terminə qoyulan xüsusi tələblər vardır ki, bu tələblər qəbul edilmişdir. Ona görə də alınmaların terminologiyanın standartlaşdırılması xarici standartların milli dildə eynilə qəbul olunmasına imkan verir. Alınmaları standartlaşdırılmasının metodoloji əsası nizamasalmanın sistem prinsipidir. Bu prinsip terminoloji sistemin hər bir elementinin - termininin, eləcə də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan terminoloji sistemlərin hər birinin təhlil və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ALINMALAR HESABINA ZƏNGİNLƏŞMƏSİ VƏ UNİFİKASIYA YOLLARI

3.1. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafında alınmalar

Dildə sosial, psixi, estetik və s. xarakterli hadisələr nəticəsində sözalma baş verir. Yeni texnika formalarına ehtiyac, elm sahələrinin parçalanması və yaradılması başqa dildən sözalmanı zəruriləşdirir. Belə ki, yeni yaranan məfhumu ifadə edə bilən və mənşəcə dilin lüğət tərkibinə aid olan sözü dərhal tapmaq, onun işlədilməsini təsbit etmək mümkün deyildir. Belə bir proses ayrı-ayrı dillərə deyil, bütün dillərə xasdır. Buna görə də hər bir dil başqa bir dildən söz alır. Sözü alınmasının başlıca səbəbi dildə adlandırılacaq əşyanın, predmetin, prosesin, hadisənin, məfhumun alan dildə ifadə olunması üçün müvafiq sözün yoxluğuudur. Həmin əşyanın yoxluğu və onu ifadə edəcək anlayışı bildirmək üçün söz alınır. Hazırda qloballaşma dövründə elm və texnika sürətlə inkişaf edir. Bununla əlaqədar olaraq meydana gələn müxtəlif məfhumların və anlayışların ifadəsi üçün hər bir milli dildə müvafiq sözlər-terminlərin də yaradılması ehtiyacı qarşıya çıxır. Çünki hər bir elm sahəsi mənanı dəqiq ifadə edən sistemə malik olduqda daha tez və daha dəqiq öyrənilir. Azərbaycan dilində alınmanın əsas səbəbi olaraq əşya və predmetləri ifadə edən anlayışlarla adlandırılması zərurətidir. Dilin daxili tələbi, ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi, tamlığı, qısalığı, əlverişliliyi və s. də alınmaların dilə gəlməsinə yol açır. Buna görə də ayrı-ayrı dillərdəki leksik alınmaları mənşəcə təsnif etdikdə müəyyən qanunauyğunluqlar aşkara çıxır. Belə ki, Azərbaycan dilində ərəb-fars və rus dillərindən alınmalar çoxluq təşkil edir. Avropa dillərinə aid alınma sözlər XX əsrin 20-90-cı illərinə kimi Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Göründüyü kimi, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi isə müxtəlif dil daşıyıcılarının iqtisadi, siyasi, ictimai, mədəni əlaqələri fəvqündə gerçəkləşir. Dilə daxil olan alınmaların əsas hissəsini terminlər təşkil edir. Onunla bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Azərbaycan dilinə

birbaşa Avropa dillərindən söz alınmasına dair ilk tədqiqat N.A.Məmmədov aparmışdır. (78, 26). N.Məmmədov Avropa mənbəli beynəlmiləl sözlərin Azərbaycan dilində strukturu modellərindən, fonetik, morfoloji və leksik-semantik xüsusiyyətlərindən ümumiləşdirilmiş şəkildə təhlil etmişdir. Müasir Azərbaycan dilçiliyində Avropa mənşəli leksik alınmalar problemini A.H.Qarayev daha əhatəli araşdırmışdır. (54, 55). Bu tədqiqatlarda Avropa mənbəli sözlərin alınma yolları, vasitələri, mənşəyi, semantikasi, semasioloji xüsusiyyətləri araşdırılır, təhlillər aparılır, alınma sözlər mənimsənilməsi əsaslandırılır. Lakin yuxarıda adları çəkilən tədqiqat işlərində alınma və beynəlmiləl terminlərin spesifikasiyası, onların unifikasiyası, assimilyasiyası, təsnifi, unifikasiyanın tərcümə problemi araşdırılmamışdır. N.Məmmədli də müstəqillik illərində alınma terminlərin yaranma mənbələrini ,mənimsənilmə formalarını zəngin faktlarla təhlil etmişdir. Lakin dilin lüğət tərkibi daim zənginləşir. Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olaraq terminlər dili zənginləşdirir, inkişaf etdirir, onu elm və texnikanın mürəkkəb fikirlərinin ifadəsi üçün yararlı hala salır. Terminləri dildəki başqa sözlərdən fərqləndirən ən əsas cəhət onların təkmənalılığıdır. Əlbəttə, terminlərin hamısı təkmənalı deyildir və ya ümumi ədəbi dildəki sözlərin hamısı çoxmənalı deyildir. Terminlərin çoxmənalılığı nöqsan hesab edilir və dildə dolaşlıq əmələ gətirir. Məsələn, texniki dildə “tunc” bəzən “mislə qalay ərintisi”, bəzən də “mislə başqa metalların ərintisi” adlandırılır. Belə çoxmənalılıq dildə müəyyən çətinlik əmələ gətirir” (57, 67). Termin bir növ insan fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsində gərəkli ola bilən, elm və təhsilin inkişafına kömək edən, hər hansı bir situasiyanın dərk edilməsində tələb olunan xüsusi biliyin aktiv iştirakçısıdır (247, 3). “Termin” anlayışının dilçilikdə çoxfunksiyalılığı ilə yanaşı, “terminin funksiyası” anlayışı da elm üçün bu gün də aktualıq kəsb edir.

Belə ki, termin terminoloji leksikayla bağlı hər hansı bir anlayışı daha dəqiq və tam şəkildə ifadə edərək elmin mövcud səviyyəsinə və tələbinə cavab verməlidir. Texnologiya və elmdə ixtiralar, kəşflər edildikcə ortaya çıxan yeni anlayışlar üçün yeni terminlər yaratmaq lazım olur. Əlbəttə, termin elmi üslub üçün

səciyyəvi xarakter daşdığından elmlə məşğul olan insanlar da yeni anlayışlar haqqında ancaq bu şəkildə bir-biri ilə ünsiyyət qururlar. Təhsil sahəsində çox böyük əhəmiyyətə malik olan terminlər dilin mədəniyyət və elminin inkişaf göstəricisi hesab edilə bilər. Termin özü sözdür, dilin əsas vahidi, tarixi kateqoriyadır. Lakin, terminləri sözdən fərqləndirən əsas cəhət Vinokurun qeyd etdiyi kimi onun xüsusi funksiya daşmasıdır. Bu baxımdan terminlər ixtisasçılar tərəfindən başa düşülən söz qrupu hesab olunur. S.A.Sadiqova yazır: “Termin elm, texnika, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində dəqiqləşmiş anlayışları adlandıran, izah edən, definitiv funksiyaya malik olan söz və söz birləşmələridir”(93,39). Deməli, terminin nominativlik, informativlik, representativlik və definitivlik funksiyaların daşıyıcısıdır. Termin hər hansı bir elmin elə bir leksik vahididir ki, xüsusi terminoloji mənaya malik olur. Bu mənə sözlərlə ifadə oluna bildiyi kimi, xüsusi formullarla da (məsələn ixtisarlər və ya abreviaturalar ilə) ifadə oluna bilər. Terminin fəaliyyəti və inkişafı onun aid olduğu sahənin fəaliyyət əhatəsindən və inkişaf dinamikasından asılıdır. Bu səbəbdən də terminlərin və onların meydana gəlməsi prosesinin, funksional xüsusiyyətlərinin bir sıra özəllikləri qeyri-lingvistik amillərlə müəyyən edilir. Termin hansısa bir sahədə dəqiqləşmiş müxtəlif anlayışları ifadə edir, onu özünəməxsus şəkildə izah edir. Terminlər isə “definitiv funksiya ilə fərqləndiyi üçün mənə və işlənmə cəhətdən dilin lüğəvi vahidləri içərisində xüsusi yer tutur və terminlər vasitəsilə elmi məlumat dəqiq və yığcam çatdırılır.” (93, 25) Hər bir dildə elmin texnikanın müxtəlif sahələrinin terminologiyası özündə spesifik adlandırma anlayışını birləşdirir. İstənilən söz termin kimi çıxış edə bilməz. Yalnız müəyyən xarakterik əlamətlərə (monosemantik, definitivlik, ekspressiyadan məhrum) məxsus olan sözlər termin ola bilmək statusu qazanır. Bu məqsədlə termin və terminoid terminləri fərqləndirilir. Terminoid dedikdə, elə leksik vahidlər nəzərdə tutulur ki, onlar termin səciyyəli olmalarına baxmayaraq tam terminlər qarşısında qoyulan tələblərə cavab vermir və keçid mövqedə dayanır. V.A. Tatarinov yazır ki, terminonim dedikdə isə, xüsusi mətnlərdə termin funksiyası yerinə yetirən və hətta terminlərin formalaşmasında aktiv iştirak edən sözlər nəzərdə tutulur.

Söz və termin hər ikisi leksik kateqoriyadır, lakin hər iki vahid arasında xeyli fərq də vardır. Söz yaratmaqdan fərqli olaraq termin yaratma şüurlu və nəzarətli şəkildə aparılır. Terminlər xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir, lakin xüsusi adlar termin deyildir. Bunların fərqi aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

1. Ümumişlək sözlər hamı tərəfindən başa düşülən, dildə daha çox işlədilən leksik vahidlərdir. Termin isə elm və texnikanın müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları əhatə edir.

2. Ümumişlək sözlər funksional üslubların hər birində işlədilir, terminlərə isə daha çox elmi üslubda rast gəlinir.

3. Ümumişlək sözlər hamı üçün aydın olan leksik vahidlərdir, terminlər isə elm və texnikanın müxtəlif sahələrində işlənən məfhumları ifadə etdiyinə görə həmin anlayışların mənalari ixtisasçılar tərəfindən başa düşülür.

4. Terminlər monosemiyaya (təkmənalılığa) meyl edir, ümumişlək sözlərin mənasını daha çox aydınlaşdıran söz mühitidir. (93, 29).

Milli terminlər elm və peşə sahələrindəki milli anlayışları ifadə etmək nəticəsində yaranır. Azərbaycan terminologiyasının yaranmasında və sabitləşməsində dilimizin öz lüğət tərkibi; sözyaratma qaydaları əsas mənbədir. Terminlərin meydana gəlməsi dilin qayda-qanunlarına əsaslanır. Onlar dəyişir təkmilləşir. Terminlərin ifadə etdikləri anlayışların yenilənməsi və onların aid olduğu sahənin inkişafı terminlərin dəyişməsinin əsas səbəbidir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə yeni yaranan anlayış və məfhumların ifadə olunmasında milli dilin terminləri kifayət etmədiyindən digər dillərdən də terminlərin alınmasına ehtiyac duyulur. Bu proses dünya dillərinin əksəriyyətində müşahidə olunur və ona görə də alınma sözlər hər bir dilin lüğət tərkibində müəyyən yer tutur. Müasir dillərin əksəriyyətinin lüğət tərkibində digər dillərdən alınmış çoxlu sayda söz və ifadələr mövcuddur. Lakin bu tipli vahidlərin hər hansı dillə keçməsinin səbəbi və məqsədi fərqli olduğundan ümumi dilçilikdə bu problemlə məşğul olan tədqiqatçılar “sözalma” və “alınma söz” ifadələrindən istifadə edirlər. “Sözalma” deyildikdə, adətən, yeni anlayışları ifadə etmək və mövcud anlayışları bir-birindən fərqlən-

dirmək üçün başqa dillərin lüğət tərkibinə müraciət olunması, bir dilin digərindən sözlər və söz elementləri alıb işlətməsi prosesi nəzərdə tutulur. “Sözalma” və «alınma termin» terminləri şərti və nisbidir. O.S.Axmanovanın lüğətində alınma termin iki aspektdən açıqlanır:

1) “Yeni anlayışları ifadə etmək, əvvəlcədən mövcud olan anlayışları diferensiallaşdırmaq, əvvəllər məlum olmayan predmetləri əks etdirmək üçün digər dillərin lüğət fondundan faydalanmaq”;

2) “Müəyyən dildən alınma nəticəsində daxil olan sözlər, sözdüzəldici şəkilçilər və konstruksiyalar” (129, 141).

Göründüyü kimi, “alınma” anlayışı iki şəkildə aydınlaşdırılmışdır və bəlli olur ki, alınma bir prosesdir, bu prosesin nəticəsində söz və ya termin bir dildən başqa dilə keçir. Ona görə ki, hər bir milli dilin lüğət tərkibində alınma sözlər vardır və bu sözlərin alınma tarixi, mənimsənilmə dərəcəsi müxtəlifdir. “Alınma” isə – bir dilin digər bir dilə təzyiqli göstərə bilməsi, dillərin bir-birinə təsirinin ən sadə formasıdır. A.Axundov yazır: – Məlumdur ki, mədəniyyət daşıyıcıları kimi dünyada fəvqəladə əhəmiyyətə malik, əsasən, beş dil mövcuddur. Bunlar klassik çin, sanskrit, ərəb, yunan və latın dilləridir. Bunlarla müqayisədə, hətta mədəniyyət baxımından əhəmiyyət kəsb edən ıvrit və fransız dilləri ikinci plana keçiblər. İngilis dilinə gəlincə, ingilislər olduqca böyük ərəziləri fəth edərək müstəmləkəyə çevirdiyindən, o, öz-özünə yayılaraq geniş vüsət alıb. Lakin fransız dilinin hesabına ingilis dilinin görkəminin rəngarəng edilməsi, habelə, ərəb dilinin fars və türk dillərinə nüfuz etməsi kimi, digər dillərin leksik ürəyinə yol tapması dünyanın heç bir yerində görünməyib. Təkcə bu son əsrdə millətçilik və mədəni-siyasi güc bir fakt olaraq əhəmiyyətlidir [3]. “Əgər əcnəbi termin alınmazdan qabaq milli dildə ekvivalent varsa, başqa sözlə, söz, yaxud termin ehtiyac olmadan alınarsa, onda, bir qayda olaraq, adiləşmə dövründə belə alınma yad olaraq qalır, kütlələrin canlı danışığına daxil ola bilmir. Belə faktlar çoxaldıqca dil daşıyıcılarında “dil ekstremizmi” hissləri güclənir, çünki hamının gözü görə-görə alınmalar milli sözləri sıxışdırır. Bu bərdə S.N.Xəlilova yazır: Alınma sözlər dedikdə mənbə dildən əlavə (əsasən) başqa sistemli bir dildə də işlənən vahidlər nəzərdə

tutulur. Termin və ya söz yayılma dövrünün ilkin mərhələsində ən azı bir dilə keçdikdə alınma sayılır (44, 141).

Beynəlmiləl elmi terminlərin müasir dilimizdə artması, çoxalması, hər şeydən öncə, müxtəlif sistemli dillərdə yaranıb inkişaf edən elmlərin də qarşılıqlı əlaqəsini və inteqrasiyasını təmin edir ki, bu prosesdə də əvvəllər rus dili, indi isə Qərb konteksti, o cümlədən, ingilis dili mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində elmi terminlərin semantik sahəsinin təhlili göstərir ki, bu elmin son illərdəki inkişafı ilə əlaqədar onun müxtəlif sahələrinə aid terminlər sistemi yaranmışdır. Bu isə terminologiya daxilində semantik diferensiallaşma prosesi ilə nəticələnmiş, müxtəlif sahələrlə bağlı terminlər digər sahələr ilə ortaq-müştərək terminlər sisteminin sabitləşməsi yolunda mühüm addım atılır. Alınma terminlər əsasında dilimizin sözyaratma vasitələrinin köməyi ilə külli miqdarda yeni terminlər yaradılmışdır. Məlumdur ki, alınmalar prosesi müəyyən tarixi inkişafın məhsulu olub, bəzi faktorlarla bağlı baş verir. Belə ki, XX əsrdən ərəb-fars alınmaları, XIX əsrin ikinci yarısından rus və Avropa dillərindən alınma terminlər üstünlük təşkil edir. Müasir mərhələdə ərəb-fars dillərindən termin alınması prosesinin sifirə enməsinə baxmayaraq, hazırda rus dilinin və eləcə də müxtəlif Avropa (o cümlədən, ingilis) dillərinin beynəlmiləl fondundan terminalma prosesi əsas amillərdəndir. İctimai-siyasi və köklü dəyişikliklərlə bağlı terminologiyamıza, dilimizin lüğət tərkibinə yeni terminlər daxil olur və xalq tərəfindən mənimsənilir. Bütün bunlar beynəlmiləl xarakterlidir [44, 16-32 s.16-23].

Alınma başqa sözlə desək, anlayış və ya yeni əşya cəmiyyətin tələbi ilə yaranırsa, alınma prosesi yeni sözü mənimsəyən dil vasitəsilə həyata keçir. Əgər illər öncə ingilis mənşəli terminlər dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçirdisə, bu gün Azərbaycan müstəqilliyi, dövlətlər arasında yaranan əlaqələr terminlərin dilimizə birbaşa keçməsinə imkan yaradır.

A.R.Krısın yazır: “Alınma”-nı müxtəlif elementlərin bir dildən başqa dilə keçməsi prosesi adlandırmaq məqsədəuyğundur. “Müxtəlif elementlər” adı altında alınma sözlərin sahəsinə aid olan dil yaruslarının, fonologiyanın, morfolojiyanın, sintaksisin, semantikasının, leksikanın ayrı-ayrı vahidləri nəzərdə tutulur” (206, 168).

Burada müəllif “alınma” terminini daha geniş mənada götürür və aydın olur ki, əslində “alınma söz” məhz “alınma” içərisində tədqiq edilir, daha doğrusu, yalnız leksik qatdakı “alınma”nın nəticəsi “alınma” deyildir. Bu terminləri müqayisə edərək, onların ortaq və ayrılan cəhətlərini daha düzgün aydınlaşdırmaq lazımdır. “Şübhəsiz, “alınma termini” mənaca “alınma söz” terminindən çox genişdir. “Alınma söz” termini isə “əcnebi söz” termini ilə eyni mənada işlədilə bilməz (93, 13).

Alınma sözlərin bir qismi məhdud dairədə istifadə olunmaq üçün nəzərdə tutulur və axıradək belə vəziyyətdə qalır; bir qismi əvvəlcə müxtəlif səbəblərə görə zəruri hesab edilirsə də, sonradan öz zəruriliyini itirir; nəhayət, alınma sözlərin bir qismi də dildə mövqeyini həmişə eyni dərəcədə saxlayır. Onu da qeyd edək ki, alınmaların bütün bu növləri bir-biri ilə müəyyən dərəcədə əlaqədardır, qarşılıqlı şəkildə inkişaf edir.

Tarixən dünya dillərinin fəaliyyətinin, inkişafının, qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarının tədqiqi bütün alimlər üçün maraq doğurmuşdur. Bu tədqiqatlardan aydın olur ki, leksik zənginləşmənin problem kimi araşdırılması sözlərin şüurlu, istiqamətləndirilmiş şəkildə tənzimlənməsini rədd etmir, əksinə, bu tənzimlənmənin obyektiv cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsinə və hadisənin düzgün istiqamətdə həyata keçirilməsinə kömək edir.

Terminlər ictimai şüur və təfəkkürdə, elm və texnikada, sosial həyatda bas verən yeniliklərə qarşı olduqca həssasdır. Başqa dillərdən alınan terminlər adətən, realilərlə, hadisə və predmetlərlə birlikdə gəlir, dil üçün yeni material olur. Əlbəttə, dilin öz materialı əsasında yaranan yeni sözlər və terminlər də dildə yenilikdir. Lakin hər halda alınmalar dilin öz vahidlərindən fərqli statusa malikdir və dil daşıyıcılarının diqqətini daha çox cəlb edir. Alınmalar bəzən, xüsusən də sözlərin ilk çağlarında, çox adama aydın olmur və hətta xalq kütlələrinin etirazına səbəb olur, onlar dildə qaynayıb-qarışana qədər müəyyən müddət, vaxt tələb olunur. Həmin vaxt ərzində, mənfi emosiyalar sönəndən sonra, əgər alınma terminlər dilə yatarsa, onların adıləşməsi, ümumişlək xarakter alması dövrü gəlir. Alınmalar geniş kütlə tərəfindən təcridən mənimsənilir.

S.Xəlilova yazır: “Əgər əcnəbi termin alınmazdan qabaq milli dildə ekvivalent varsa, başqa sözlə, söz, yaxud termin ehtiyac olmadan alınrsa, onda bir qayda olaraq, adiləşmə dövründə belə, alınma yad olaraq qalır, kütlələrin canlı danışıqına daxil ola bilmir. Belə faktlar çoxaldıqca dil daşıyıcılarında “dil ekstremizmi” hissləri güclənir, çünki hamının gözü görə-görə alınmalar milli sözləri sıxışdırır. Digər tərəfdən, alınmaya qarşı ana dilinin özünün strukturu və daxili qanunları müqavimət göstərə bilir. Belə olduqda, dilə güc gəlmək, alınma hesabına zorla ona yamaq vurmaq yaramaz, çünki həmin halda həm milli dilin özü, həm də həmin dilin daşıyıcıları olan geniş xalq kütlələri müqavimət göstərəcəkdir” (44, s. 8-9). Ona görə də dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər dilin ehtiyacı nəticəsində alındıqda da tez mənimsənilir və dilin daxili qanunlarına daha tez tabe olur.

Azərbaycan dilçiləri də sözalmanın təsir gücünü, miqyasını, yaranan səbəbini açıqlamağa çalışmışlar; “Əgər alınma sözlər ehtiyac nəticəsində daxil olduğu dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə kömək edirsə bu müsbət təsirdir. Əksinə, həmin sözlər ehtiyac nəticəsində deyil, zorla keçirilsə, bunların miqdarı həddindən artıqdırsa, dili ağırlaşdırıb onu xalq üçün anlaşılmaz bir vəziyyətə salırsa, bu, mənfi təsirdir... Ona görə də əcnəbi sözləri qəbul edərkən onlara ehtiyac olub-olmamasını mütləq müəyyənləşdirmək lazımdır” (13, 121).

A.M.Qurbanov tədqiqatlarında dildəki alınma sözləri “zəruri alınmalar” və “məcburi alınmalar”, “adi alınmalar” və “beynəlmiləl alınmalar” adı ilə bir necə qrupa ayırmışdır. O, başqa dillərdən tələbatla əlaqədar alınan sözləri “zəruri alınmalar”, zorakılıq nəticəsində dilə keçən sözləri isə “məcburi alınmalar” adlandırmışdır (64, 204, 205).

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, A.M.Qurbanovun adi və beynəlmiləl alınmalar barədəki izahları bu məsələ ilə bağlı başqa tədqiqatçıların fikirlərindən müəyyən qədər fərqlənir. Onun fikrinə görə bir sıra müxtəlif sistemli dünya dillərində işlənib, elmə, texnikaya, siyasətə, mədəniyyət və incəsənətə aid anlayışları ifadə edən sözlər beynəlmiləl sözlər adlana bilər. Məsələn: proletar, demokrat, roman, opera və s.

Dilçilər arasında “əcnəbi sözlərlə” “beynəlmiləl sözləri”, “alınmalarla” “internasionalizmləri”, “beynəlmiləl alınma sözlərlə” “ümumişlək alınma sözləri”, “az işlədilən alınma sözləri” bir-birindən fərqləndirməyə çalışanlar da olmuşdur. Lakin bu da ilk növbədə “beynəlmiləl söz” anlayışının düzgün açıqlanmamağından irəli gəlmişdir. Azərbaycan dilindəki rus dilindən alınmalardan bəhs edərkən M.Ş.Qasımov internasionalizmləri də bu alınmalar sırasına daxil edir (58, 188). Beynəlxalq sözlər isə o sözlərdir ki, onlar müxtəlif sistemli bir neçə dildə eyni səs tərkibində və eyni semantik mənada işlədilir. Bu xüsusiyyətinə görə də o digər alınmalardan fərqlənir.

L.P. Kırısın sözalma səbəblərindən çıxış edərək sözalma ilə bağlı bəzi sosial məqamları açmışdır. O, alınma sözlərin işlənmə sahələrini və bunlarla bağlı sosial məqamları beş yerə bölür; 1) yeni əşyanın, yeni hadisənin adlandırılmasına tələbat; 2) məzmunca yaxın olan, lakin fərqlənən anlayışları ayırmaq; 3) bu və ya digər sahədə, yaxud bu və ya digər məqsədlər üçün anlayışın xüsusiləşdirilməsi; 4) tam, hissələrinə parçalanmayan obyektin bir sözlə adlandırılması meyl; 5) alınmanın sosial-psixoloji səbəbləri və amilləri; cəmiyyət (sosium) tərəfindən alınma sözün daha yaxşı olmasının, gözəl səslənməsinin qəbul edilməsi, eləcə də adlandırılan anlayışın kommunikativ aktuallığı. (206, 34-48).

K.N.Yeremina yazır; “Alınma prosesi bir dilə başqa bir dilin elementlərin keçməsidir. Alınma elementlər yaxud alınmalar fonem, morfem, söz, söz strukturu, söz birləşməsi ola bilər. (175, 6).

Dilçilik ədəbiyyatında alınma sözlərin fərqləndirilməsi, seçilməsi və təyini üçün müəyyən meyarlar təklif olunur. Y.S.Sorokinə görə, alınan sözün alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, derivatlığa, sözyaratma imkanlarına malik olması, alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması və frazeoloji vahidlərlə işlənməsi, dubletlikdən uzaqlaşması, yəni yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözü təyinetmənin əsas meyarlarıdır. (238, 30). Lakin görüldüyü kimi, müəllifin irəli sürdüyü meyarlar çoxluq təşkil edir və onların hamısının eyni zamanda mümkünlüyü xeyli çətindir. Müxtəlif dillərə aid materiallar əsasında göstərilən

meyarların hamısına eyni zamanda cavab verən sözlər hesablanıb müqayisə aparılırsa, onların azlığını aşkara çıxarmaq mümkündür. Halbuki, dillərdə alınma sözlər müəyyən çəkiyə malik olur. Deməli, “alınma” termininin özü iki mənədadır. Birinci halda bu termin başqa dilə keçib, daxil olduğu dili zənginləşdirən *lingvistik vahid* mənasını bildirir. Geniş mənada “alınma” dedikdə bir dildən başqa dilə keçən bütün lingvistik vahidlər, hər cür dil elementləri başa düşülür, “alınma söz” dedikdə isə yalnız leksik vahidlərin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, “alınma” termini daha geniş anlayış ifadə edir. “Alınma söz” anlayışının özü də alınma terminin ifadə etdiyi mənənin tərkibinə daxildir

Y.S. Sorokinin irəli sürdüyü bir sıra meyarlarda qoyulmuş tələbələrə cavab verməyən külli miqdarda alınma sözlər göstərmək olar. Məsələn, Azərbaycan dilində fonetik tərkibinə və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə formal uyğunlaşma prinsipi irəli sürülsə, **bal** sözünü dilin öz sözü kimi ayırmaq lazım gəlir. Halbuki, arıların çiçək və meyvə şirəsindən hasil etdikləri qatı şirin maddə mənəsindəki **bal** leksik vahidinin başqa dillərdən alınması ilə dilə gəlmişdir; **Bal** – 1) bir sıra hadisələrin (küləyin və s.) şiddət dərəcəsini bildirən vahid; 2) bilik dərəcəsini göstərən qiymət (fr.ball) mənəsində işlənən də vardır. Digər nümunələri nəzərdən keçirək;

Mil (ər.) – 1. Bəzi alət, mexanizm və maşında ox, qol; 2. corab və s. şeylərin toxunması zamanı istifadə edilən ucu küt, uzun iynə; 3. parçada zolaq; 4. evlərin üstündə qurulan taxtapuşların ən yuxarısında başdan-başa qoyulan uzun ağac, tir; 5. əldə oynadılan bir ucu nazik, o biri ucu yoğun idman aləti; 6. gözə sürmə çəkmək üçün sümük və s.-dən düzəldilən nazik alət.

Göründüyü kimi, verilmiş nümunələr dilin öz sözləri ilə eyni və ya oxşar fonetik tərkibi leksik vahidləri əhatə edir. Bəzən də eyni fonetik tərkibə malik sözlər müxtəlif dillərdə fərqli mənələrdə işlənir;

Bar (fars) – meyvə, məhsul; 2. yük, ağırlıq; çörəkdə və boyat xörəklərdə əmələ gələn ağrəngli, çox xırda göbələkçiklər, kif, ərp, pas, kir;

Bar (fr.barre) – suyun gətirdiyi qumlardan dənizin dibində və ya çayın ağzında əmələ gələn dayaz yer;

Bar (yun. baros – “ağırlyq, yük”) – 1) səs təzyiqi vahidi; 2) hava təzyiqi vahidi.

Bar (ing. bar) – 1) müştərilərə ayaqüstü xidmət göstərən balaca yeməxana, qəlyanaltı yeri; 2) dağ çapan maşın və ya dağ kombaynının işlək hissəsi.

Dilin mənşəcə öz sözləri ilə üst-üstə düşməyən fonetik tərkibli alınma sözləri də kifayət qədərdir. Bələ leksik vahidlərə məxsus söz yuvası dilin fonetik sistemli vahidlərinin birləşmə normalarını pozmur. Azərbaycan dilində samit-sait-samit quruluşlu söz yuvalarında mənşəcə dilin özünəməxsus olan *fut*, *bor*, *bak*, *rol* kimi leksik vahidlər yoxdur. Dil bu sözlərin hər birinin tələffüzünə imkan verir, həmin sözlər dilin morfoloji normalarına tabe olur. Tədqiqatlarda “əcnəbi sözlərlə”, “beynəlmiləl sözləri”, “alınmalarla”, “ümumişlək alınma sözləri”, “beynəlmiləl alınma sözlərlə”, “az işlədilən alınma sözləri” bir-birindən fərqləndirməyə çalışanlar çoxdur. Eyni zamanda bir sıra başqa terminlər də qeydə alınır. Məsələn, “beynəlxalq sözlər”, “beynəlxalq terminlər”, “avropaizmlər”, “regionalizmlər”, “sovetizmlər” və s. Şübhəsiz ki, bu terminlərin təyininə müəyyən aydınlıq gətirmək vacibdir.

Tədqiqatlarda “beynəlxalq söz” anlayışı haqqında başqa dillərə məxsus leksik vahidlərdən bəhs edilən yazılarda beynəlxalq sözlərə münasibətdə fikir ayrılıqları özünü göstərir. Dilçilikdə geniş yayılmış fikrə görə, beynəlxalq sözlər alınma sözlərin bir qolunu təşkil edir. Lakin xüsusilə son vaxtlar beynəlxalq alınma sözlər içərisində tədqiq edilməsinə etiraz edənlər meydana çıxmışdır. N.Xudiyevin fikrinə görə “hər hansı sözün bir dildən onunla qohum olan başqa dillərə (bu dillər nə qədər çox olsa belə) keçməsi həmin sözün beynəlxalq səciyyə qazanması demək deyil. Sözün internasional leksikaya daxil olması üçün onun ən azı 2-3 müxtəlif sistemli dildə işlədilməsi vacibdir. Bu məsələyə Azərbaycan dili nöqtəyindən yanaşdıqda vəziyyət bir az başqalaşır. Müasir dilimizdə beynəlxalq mahiyyət daşıyan xalis Azərbaycan sözü olmadığı üçün bütün beynəlxalq sözləri biz alınma söz adı altında öyrənirik”. (46, 241)

L. Kırısın sözün alınma kimi qəbul edilməsi üçün dörd meyar irəli sürür; 1) alan dilin başqa dilin sözünün qrafik-fonetik ifadə imkanı; 2) alınan sözün dilin müəyyən qrammatik siniflərə və kateqoriyalarına şamil edilməsi; 3) alınan sözün semantik müstəqilliyi; 4) ən azı iki funksional üslubda işlənmə və müəyyən terminoloji sistemdə termin kimi istifadə olunması (206, 35). H.Həsənov “Alınma sözlər”i dörd qrupa ayırır: 1) ümumişlək alınmalar; 2) beynəlmiləl alınmalar; 3) ekzotizmlər; 4) varvarizmlər (26, 33). Göründüyü kimi, alınma söz anlayışı müxtəlif aspektdən tədqiq olunur geniş mənada işlənir “ümumişlək alınma” və beynəlmiləl alınma” anlayışları fərqləndirilir.

“Sözalma” probleminin qoyuluşu ilə bağlı qarşıya çıxan məsələlərdən biri də kalkaların alınmalara aid edilib-edilməməsi məsələsidir. Belə ki, dilçilərdən bəziləri kalkaları sözalmanın xüsusi bir növü kimi izah etmişlər. D.A.Yuravler yazır: “Əcnəbi sözün leksik cəhətdən mənimsənilməsinin daha tam formasını tərcümə üsulu ilə alınmalar (kalkalar) təşkil edir. Tərcümə yolu ilə sözlər alınan zaman dil materialının köməyi ilə əcnəbi sözün mənası, sözyaratma prinsipləri, semantik quruluşu, necə dəyərlər, «daxili forması» mənimsənilir” (179, 360).

R.A.Budaqov da kalkanın alınma hesab edir və yazır: «Kalkalar alınmanın xüsusi bir növüdür. Bu, müvafiq əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların maddi əsasını götürməyən sözlərdir» (26, 88). M.Ş.Qasımov isə həmin fikirlərlə razılaşmır. O, yazır: «Əslində bu fikirlərin heç biri dəqiq deyildir. Kalka üsulunu nə sözalma, nə də əsl mənada tərcümə hesab etmək olar. Başqa sözlə desək, kalkalar milli dildə əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan sözlərdir. (58,44).

Kalka üsulu ilə sözlər yaradılarkən ana dilində sözlər əcnəbi dillərə məxsus sözlərin quruluşu kimi formalaşır; yeni sözlər hərfi yolla tərcümə edilir; müəyyən bir dildə digər dilin təsiri nəticəsində yeni söz modeli əmələ gəlir və s.

Fransız dilinə məxsus “caique” sözünün yeni mənə kəsb etməsi dilçilikdə “kalka” termininin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Müəyyən müddət ərzində bu söz beynəlmiləl terminə çevrilmiş və hər bir dildə qəbul edilmişdir.

Kalka üsulu müxtəlif dillərdə o cümlədən Azərbaycan dilində tətbiq edilən bir üsuldur. Bu üsuldən həm də qohum dillərin qarşılıqlı əlaqəsi prosesində istifadə etmək mümkündür. Yəni kalka üsulu ilə yeni terminlər yaradılarkən hərfi tərcümə əsas rol oynayır və bu zaman qohum dillər qrupuna daxil olan dillərin sözyaratma imkanları və derivatoloji xüsusiyyətləri aparıcı yeri tutur. Kalka üsulu ilə terminlər yaradılarkən həmin dilin qrammatik quruluşu əsas rol oynayır və terminlər dilin daxili qanunları əsasında yaradılır. Tədqiqatlardada aydın olur ki, kalka üsulu ilə yeni terminlər yaradılarkən tərcümə olunan bu və ya digər söz həmin dildə eyni mənəni verən sözlərlə, yaxud söz və sözdüzəldici şəkildə ifadə edilməlidir. Buna görə də tərcümə olunan sözün tam semantik qarşılığı müəyyənləşdirilməlidir. Əks halda, onu kalka adlandırmaq olmaz və bu zaman anlayış və məfhumların daha dəqiq ifadəsi də mümkün olmaz.

Kalka üsulu ilə elmin və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid bir çox terminlər yaradılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində kalka üsulu ilə yaradılan terminlərin əsas hissəsini isimlər təşkil edir. Bu yolla yaradılan terminlər öz quruluşuna görə müxtəlifdir. Onlar daha çox düzəltmə və mürəkkəb söz şəklində formalaşır. Düzəltmə kalkalar morfoloji yolla yaradılır. Kalka üsulu ilə yaradılan terminlərin böyük qismini iki və daha artıq sözün birləşməsi, yaxud yanaşması nəticəsində əmələ gələn terminlər təşkil edir. Belə sözlər ayrılıqda müstəqil mənə ifadə etsələr də, tərkib daxilində bir mənə ifadə edir. Məsələn: özfəaliyyət, manqabaşçısı, dünyagörüşü, ildönümü, yerli təşkilat, milli dil, lüğət tərkibi, iqtisadi nəzəriyyə və s. Kalka üsulu ilə yaradılan terminlərin əksəriyyəti hər bir dilin sözyaratma qanunları əsasında formalaşır və bu baxımdan söz yaradıcılığının digər növlərindən ciddi şəkildə fərqlənir.

Ona görə də müxtəlif dillər arasında əlaqənin tədqiqinə alınma sözlərin, sözalma prosesinin araşdırılması ilə başlanmalı, sözlərin bir dildən başqa dilə keçməsinin bir sıra dildaxili və dilxarici səbəbləri də nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, dilin təsirə

ən tez və ən çox məruz qalan sahəsi onun leksik sistemi, yeni lüğət fondudur. Dillərin təsiri özünü, ilk növbədə, sözləmə prosesində göstərir; “Sözlərin alınması dillər və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin, ümumi dəyərlərin yaradılmasının ən bariz nümunələrindən biridir” (201, 36).

H.Həsənov əcnəbi sözlərin dildaxili alınma səbəblərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir; yeni əşya və anlayışı bildirmək üçün doğma dildə ekvivalent sözün olmaması; mənanın dəqiqləşdirilməsi, konkretləşdirilməsinə, üslubi sinonimlərə ehtiyacın olması; ekspressivliyə meyl; çoxmənalılığın aradan qaldırılması və s. (40, 28).

Sözləmə üçün şərait yaradan, bu prosesi sürətləndirən amillərdən biri də sözlən dildə quruluş cəhətindən analogi sözlərin yaradılmasına olan meylidir. Sözlən dilin leksik sistemində sözləmə üçün ilkin şərait olduqda, alınan hər bir söz özünə möhkəm yer tutur. Dildaxili amillərə yeni əşya və anlayış bildirən ekvivalent sözün olmaması, təsviri izahın əvəz olunması, çoxmənalılığın aradan qaldırılması, onların mənasının sadələşdirilməsi, ayrı-ayrı anlayışların dəqiqləşdirilməsi və onların məna çalarlarının konkretləşdirilməsi, müxtəlif sözlərə təhkim edilməsi aiddir. Bu prosesdə mövcud sözlərlə yeni alınan söz və terminlərin semantik təsir dairəsi sanki bölüşdürülür. Bu təsir dairəsi az və ya çox dərəcədə oxşar olsa da, eyniyyət təşkil etmir.

Sözlər bir dildən digərinə birbaşa keçdikdə, vasitəsiz alınma, başqa dilə üçüncü dil vasitəsilə keçdikdə vasitəli alınma hesab olunur. Məsələn, Pyotr dövründə rus dilinə *ateist*,.... *viçe* ... (*viçe-admiral*, *viçe-.....*), *konkurent* (*rəqib*), *audiençiya*..... (*rəsmi qəbul*), *disçiplina* (*intizam*) və bu kimi bir çox başqa yunan və latın mənşəli sözlər Holland, alman, polyak dilləri vasitəsilə keçmişdir (26, 87).

Yaxud da, *orden*, *salon*, *kabinet*, *restoran*, *tanker*, *futbol*, *kater*, *seyf*, *rels*, *klub*, *flot*, *şturval*, *kayut*, *kompas*, *matros* kimi onlarca alman, fransız, ingilis, holland sözləri Azərbaycan dilinə müxtəlif vaxtlarda rus dili vasitəsilə keçmişdir. Ayrı-ayrı məfhumlara ad verilərkən onların funksiyası nəzərə alınır. Böyük kəşflərə, ixtiralara meydana gəldiyi ölkədə uyğun ad verilir. Həmin ad başqa dillərdə də olduğu kimi, və ya müəyyən dəyişikliklə işlədilir. «Çox

zaman əşyalar, hadisələr, ictimai görüşlər və s. real şəkildə əmələ gələndən sonra onlara ad verilir. Belə adlar ictimai-siyasi həyatda baş verən prosesləri demək olar ki, əks etdirir. Bununla belə «başqa şəkildə təzahür edən çoxlu nümunələr də vardır; hadisənin özündən, ictimai-siyasi həyatın bu və ya digər faktından əvvəl onların adı meydana gəlir». Bu isə göstərir ki, ideologiya ictimai-siyasi hadisələri, tarixi qabaqlamış olur (44, 110-111).

Eyni zamanda başqa dildən sözlər adətən xalqlar arasında ünsiyyət nəticəsində, əşya və məfhum mübadiləsi prosesi zamanı alınır. İntensiv, modern, insident, prodüser, dizayn, biznes və s. kimi sözlər dünya elminin müvəffəqiyyət və nailiyyətləri nəticəsində indi beynəlmiləl sözlər olmuşdur.

Hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan dilində də terminoloji fondu zənginləşdirmək üçün onun öz daxili imkanlarından istifadə edərək terminlər yaratmaq mümkündür. Bunun üçün də xalq dilinin dərinədən öyrənilməsi vacib şərtidir. Burada dialekt və şivələrdən istifadənin də müəyyən rolu ola bilər. K. N. Yeryomina müasir fars dilində Avropa mənşəli sözlər haqqında tədqiqatında M.A.Cazeyriyə istinadla yazır; “Alınma *doktor* sözü elə anlayışı bildirir ki, onun ifadə olunması üçün fars dilində *həkim, təbib və pezeşk* sözləri vardır. İranda *doktor* sözü alınana qədər də insanlar xəstələnib müalicə olunmuşlar. Ona görə də *doktor* sözü mədəni yenilik sayılmamalıdır. Deməli, müasir *doktor* sözü *həkim və təbib* sözləri ilə eyni deyildir. Bu anlayışın müalicə alətləri baxımından yeni məzmunu vardır” (175, s. 9-10).

Terminlər, bir qayda olaraq, ya dilin öz lüğət ehtiyatından, ya da başqa bir dildən alınır. Hər iki halda termin xüsusi bir anlayışı ifadə edən söz kimi müəyyən sahədə işlədilir və heç bir sinonimlə əvəz edilmir. «Dilin öz lüğət ehtiyatından alınıb terminə çevrilmiş sözlərin həmin dildə müxtəlif məqamlarda işlənilmə imkanı başqa dildən alınma terminlərə nisbətən daha çox olduğundan belə sözlərin məqsədəuyğunluq əsasında termin kimi, ya ümumişlək bir söz kimi işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq və sözü işlədərkən bütün bu incəlikləri nəzərə almaq zəruridir» (103, 80). Azərbaycan dilində paralel olaraq, *həkim*, *təbib* sözlərinin işlənməsini müşahidə edirik. Eyni zamanda, dildə *loğman* leksik vahidi də vardır, *doktor* sözü də

işləkdir. *Doktor* leksemi ədəbi dillə müqayisədə danışıq dilində yüksək tezliklə qeydə alınır. Lakin *həkim və doktor* sözləri Azərbaycan dilində semantik baxımdan ekvivalentdir. *Təbib və loğman* sözləri isə yuxarıda göstərilən mənada özünü doğruldur. Bu sözlər arxaik müalicə üsulları ilə assosiasiya yaradır. Buna görə də terminologiyada alınma terminlərlə milli sözlər paralel işlənir. Məsələn, *blokada* ingilis dilindən rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olaraq “mühasirə, təcrid” mənasını bildirir. Hazırda mühasirə *blokada* terminləri paralel işlənir. Qeyd edək ki, elmi publisistik mətnlərdə mənşəcə dilin özünə məxsus terminlərə daha çox üstünlük verilməlidir. Terminologiyanın nizama salınması səbəblərindən birini təşkil edən alınmaların dubletliyi məsələsi alınma terminlərin seçilməsinə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. Eləcə də *kontrakt* terminin hüquq terminləri lüğətində “*kontrakt*” kimi verilməsi və dilimizdə işlədilməsi düzgün deyildir. *Kontrakt* terminin müasir Azərbaycan dilində *kəsmət* və *bağışlama* mənaları mövcuddur. Son zamanlar demək olar, *kontrakt* termini *saziş* və *müqavilə* terminləri ilə qarışıq olaraq işlədilir. Fikrimizcə, müqavilə terminindən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Çünki, bu termin həm yığcam, həm anlaşılıqlıdır.

Bununla yanaşı “konsensus” termini ingilis dilindən alınaraq (ingiliscə *consensus*) yekdillik sözü ilə paralel işlənir; “embarqo” Azərbaycan dilində qadağa termini ilə paralel işlənir. Ona görə də terminlər alınan zaman həmin mənanı ifadə edən sözlər birinci növbədə dilin daxili imkanları əsasında yaradılmalıdır. Əks halda dildə bir anlayış həm alınma, həm də milli sözlə ifadə edilir və dubletlər yaranır. Buna görə də termin yaradıcılığında dialektlərdən də istifadə olunmalıdır. Dillərin intensiv tədqiqatı zamanı alimlər belə nəticəyə gəlmişlər ki, müxtəlif yerli dialektlər sabit ədəbi dilin natamam və təhrif olunmuş variantları deyil, onlar müstəqil olaraq az və ya çox şəkildə inkişaf etmiş formalarıdır. Dialektlər də ədəbi dil kimi qrammatik quruluş, tələffüz və lüğət baxımından sistematik olduğu qədər də ünsiyyət üçün (özünün işlənmə çərçivəsində) yararlıdır. Anonim termini dilimizdə “adsız” mənasını bildirir və bu termini “*adsız*” kimi də işlətmək lazımdır. Yaxud da, *quorum* (latın dilində *quorum*) alınan dildə “hansılardan ki iştirakı kifayətdir”

mənasını bildirir. Əvvəllər kvorum kimi işlədilsə də son zamanlar “yətərsay” terminini ilə əvəz olunmuş dilin daxili imkanları əsasında yaradılmışdır. Suveren (fran souverain) alınan dildə “ali hakimiyyəti daşıyan” mənasında istifadə olunur. Müasir Azərbaycan dilində də bir çox hallarda “suveren” kimi işlədilir. Lakin bu terminin Azərbaycan dilində “müstəqil”, “azad” qarşılıqları mövcuddur və dilimizdə *suveren* termininin işlədilməsinə ehtiyac yoxdur. Əlbəttə, hər hansı dialekt sözlərin ədəbiyyat, siyasət, fəlsəfə və s. kimi mühüm sahələrdə işlənməsi lüğət tərkibinin zənginləşməsi və bütün sahələrdə daha kiçik leksik fərq və incəliklərin yaranmasına gətirib çıxarır. Ona görə də dialekt və şivələrdən terminoloji məqsədlə leksik vahidlərin ədəbi dilə gətirilməsi zamanı xüsusi diqqət və ehtiyatlılıq tələb olunur. Buna görə də xüsusi ehtiyac hiss olunduqda zəruri hallarda bu mənbəyə müraciət edilməlidir.

Dünya xalqları arasında ictimai-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əlaqələrin yaranıb inkişaf etməsi dildə də öz əksini tapır. Xalqlar arasında belə əlaqələr davam etdikcə, dillərin qarşılıqlı təsiri və əlaqələri, sözlərin bir dildən digərinə keçməsi prosesi də davam edəcəkdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bəzən nitqdə mövcud olan dialekt sözlərlə danışmaq dilindəki sözləri fərqləndirmək bir qədər çətinlik törədir. Bəzi dialekt sözlər adi danışmaq dilində sözləri tez-tez işlədildiyindən onlar danışmaq dilinin sözləri kimi qəbul edilir və həmin dialektizmləri fərqləndirmək qeyri-mümkün olur. Göründüyü kimi, dildaxili qarşılıqlı təsirlər tarixi bir prosesdir. Dilin inkişafındakı qarşılıqlı təsirləri bütün aspektləri nəzərə alınmalıdır. Sözlərin dilxarici amilləri sırasına xalqlar arasındakı siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr daxildir.

3.2. Sahə terminologiyalarında alınma terminlərin terminoloji bazasının yaradılması

Terminoloji lüğətlərin tərtibi məsələsi elm və texnikanın inkişafı ilə bağlı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Terminoloji lüğətlərin təsnifi məsələsi ümumi leksikoqrafiyadakı təsnif problemi ilə bir çox cəhətdən eynilik təşkil edir. Müasir

terminoloji lüğətləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) təqdim edilən dillərin sayına görə - birdilli, ikidilli, çoxdilli lüğətlər; 2) terminlərin mənasının izahına görə izahlı və ensiklopedik lüğətlər; 3) Müəyyən elm sahələrinə aid darsahəli, çoxsahəli terminoloji lüğətlər. Eyni zamanda, demək lazımdır ki, izahlı lüğətlə ensiklopediyanın fərqi yalnız izahla bağlı deyildir. Nəhayət, terminoloji lüğətlər çox zaman bir sahəyə aid olur və bu sahəni tam əhatə edir. Bəzi hallarda sahənin özü müxtəlif alt sahələrə bölünür. Məsələn riyaziyyatda ehtimal nəzəriyyəsi, riyazi statistika, qraflar nəzəriyyəsi, funksional analiz, inteqral və differensial hesabı, xətti cəbr, həndəsə, analitik həndəsə və s. elmi istiqamətlər vardır. Bunların hər biri üzrə terminoloji lüğət tərtib etmək mümkündür. Texniki elmlərin bir qismi politexnik sahə kimi birləşdirilir. Bura tərsimi həndəsə, nəzəri mexanika, materiallar müqaviməti və digər elmi istiqamətlər daxil edilir. Ona görə də texniki lüğətlər bir-neçə sahəni əhatə etmiş olur. Dilçilikdə mətn dilçiliyi, nitq kommunikasiyası nəzəriyyəsi, sosiolinqvistika, terminologiya və s. istiqamətlər vardır. Onların hər biri üzrə ayrıca lüğətlər tərtib etmək zamanın tələbidir.

M.Qasımov terminoloji lüğətin tərtibi ilə bağlı bir sıra müddəalar irəli sürmüşdür. Onun fikrinə görə, əvvəla, terminoloji lüğətlər tərtib edilərkən birinci növbədə elm və texnikanın terminologiya cəhətindən ehtiyac hiss edilən sahələri nəzərə alınmalıdır. İkincisi, terminoloji lüğətlərin hansı sahələr üzrə yaradıldığı, nə qədər termin əhatə edəcəyi, eləcə də məqsədi respublikamızda elmin və texnikanın, mədəniyyətin inkişaf perspektivi ilə, ədəbi dilin inkişaf perspektivi ilə əlaqələndirilməlidir. Üçüncüsü, lüğətlərin sözlüyündə elm və texnikanın bu və ya digər sahəsində tez-tez işlədilən, mətbuatda, orta və ali məktəb dərslərlərində özünə möhkəm yer tutmuş və həqiqətən ehtiyac hiss edilən terminlər verilməlidir. Dördüncüsü, rusca-azərbaycanca terminoloji lüğətlərin sözlüyünə daxil edilən terminlər isim formasında, həm də adlıq halda işlədilməlidir. Beşincisi, terminoloji lüğətin sözlüyü elm və texnikanın müasir inkişaf mərhələsini əks etdirməlidir. Altıncısı, artıq köhnəlmiş, yeni məfhumlara və anlayışlara müvafiq olmayan terminlər lüğətlərə daxil edilməməlidir. (58, 41). Fikrimizcə,

M.Qasımovun irəli sürdüyü müddəaların heç də hamısı terminoloji lüğətlərin tərtib prinsipləri ilə bağlı deyildir. Burada birinci və ikinci müddəa ümumi səciyyə daşıyır. Bu və ya digər lüğətin birinci növbədə hazırlanmasını müəyyənləşdirmək, zənnimizcə əhəmiyyətli meyar deyildir. Yəni lüğətlərin müəyyən ardıcılıqla nəşri özünü doğrultmur. Bütün sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına ehtiyac vardır. Hər bir dildə terminologiyanın inkişaf səviyyəsi bu dildə hazırlanmış lüğətlərin sayı ilə də ölçülür. Əgər bütün sahələr üzrə terminoloji lüğətlər hazırlanmışdırsa, bu, müvafiq dildə terminologiyanın inkişafından xəbər verir. Terminoloji lüğətlərin vaxtaşırı təzələnməsi, yenidən işlənməsi isə tələbdən irəli gələ bilər. Bəzi lüğətlərin təkrar nəşri onların təkmilləşdirilməsinə az ehtiyac olduğu halda da baş verə bilər. Fikrimizcə, M.Qasımovun irəli sürdüyü üçüncü prinsip tədris lüğətlərinə aid edilə bilər. Başqa halda bu prinsip də özünü doğrultmur. Sahə terminoloji lüğəti bu sahəyə aid bütün terminlərin, bu mümkün olmadıqda isə sahə terminologiyasını maksimum dərəcədə əhatə etməlidir. Əlbəttə, müasir dövrdə kütləvi istifadə məqsədilə də bəzi sahə lüğətləri və ya məlumat lüğətlər hazırlanır. Məhz belə lüğətlərə orta məktəb dərslərlərində işlənen, gündəlik məişətdə rast gəlinən, qəzet və jurnallarda istifadə olunan terminlər daxil edilir.

H.Həsənov göstərir ki, lüğətçilikdə beş məsələni əsas sayır və onları aşağıdakı ardıcılıqla qeyd edir: 1) lüğətin tipini müəyyənləşdirmək; 2) lüğətlər üçün sözlərin seçilməsi; 3) seçilmiş sözlərin yerləşdirilməsi; 4) lüğət məqaləsinin hazırlanması; 5) sözlüyün müəyyənləşdirilməsi(40, 159).

Birinci məsələ heç bir şübhə doğurmur. Doğrudan da əvvəlcə hansı lüğət növünün hazırlanması müəyyənləşdirilməlidir. Tip müəyyənləşdirildikdən sonra sözlər seçilir və seçilmiş sözlər yerləşdirilir. H.Həsənovun verdiyi ardıcılıqla dördüncü və beşinci bəndlər ziddiyyət yaradır. Lüğət məqaləsinin hazırlanması sözlükdən sonrakı prosesdir. Əslində sözlük üçüncü bənddə göstərilən iş yerinə yetirildikdən sonra həllini tapır.

Azərbaycan dili terminologiyasında terminoloji lüğətlərin nəşri ilə bağlı böyük uğurlar qazanılmışdır. İndi Azərbaycan dilində demək olar ki, əksər sahələr üzrə lüğətlər tərtib edilib nəşr olunmuşdur.

Əlbəttə, bəzi sahələrdə hazırlanmış lüğətlərin təkmilləşdirilməsinə müəyyən ehtiyac hiss olunur. 1980-ci ildən etibarən buraxılmış lüğətlərin sayı xeyli artmışdır. 1980-cı ildə “Rusca-azərbaycanca informasiya-ölçmə texnikası terminləri lüğəti”, (94), 1982-ci ildə “Rusca-azərbaycanca dəftərxana və mühasibat terminləri lüğəti”(108), 1984-cü ildə “Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti” (109), 1993-cü ildə “Rusca-azərbaycanca bazar iqtisadiyyatı terminləri lüğəti” (107), 1994-cü ildə “İqtisadiyyat terminləri lüğəti” (103), 1998-ci ildə “Azərbaycan dilində kənd təsərrüfatı terminləri lüğəti” (99), “Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti” (89), 1999-cu ildə “İzahlı psixoloji lüğət” (100), 2002-ci ildə “Kino, televiziya, radio terminləri izahlı lüğəti”, (98), 2003-cü ildə “Rusca-azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı terminlərin izahlı lüğəti” (97), 2004-cü ildə “Qaynaq istehsalına aid izahlı terminlər lüğəti” (93), “Rabitə terminləri lüğəti” (105) və bir çox başqa lüğətlər çap olunmuşdur. Bu lüğətləri qruplaşdırdıqda sahənin geniş və dar planda götürülməsinin də şahidi oluruq. Məsələn, “İqtisadiyyat terminləri lüğəti” ilə “Rusca-azərbaycanca bazar iqtisadiyyatı terminləri lüğəti” (107) qarşılaşdırıldıqda ikincinin daha dar sahə üzrə formalaşması aydınlaşır. Bütün bunlar terminoloji lüğətlərin tərtibi zamanı sahədaxili elmi istiqamətlərin və ya alt sahələrin müəyyənləşdirilməsi lazım gəlir. Bəzi sahə terminologiyalarını onların bir-birinə yaxınlığına görə birləşdirmək mümkündür. Məsələn, fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti, pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti, sosial-iqtisadi terminlər lüğəti, beynəlxalq münasibətlər və diplomatika terminləri lüğəti və s. sahələrin yaxınlıq prinsipinə görə qruplaşdırılması əsasında formalaşdırılır.

İzahlı dilçilik terminləri lüğətində göstərilir ki, sözlük lüğətlərdə müxtəlif cəhətlərdən izah olunan sözlərin siyahısıdır . H.Həsənov isə sözlüyün iki mənada işləndiyini qeyd edir: 1) lüğət istilahının sinonimi, sözlərin əlifba sırası ilə düzülərək izah edilməsi; 2) lüğətə daxil edilən söz və ifadələrin siyahısı (40, 160). Birinci mənada «sözlük» qeyri-standart termdir və «lüğət» termininin substitutu kimi istifadə edilir. Sözlük ikinci mənada işlənən termdir. Lakin H.Həsənovun verdiyi definisiya

dəqiqləşdirilməlidir. Çünki sözlük o zaman tamamlanır ki, ona daxil olan sözlər müəyyən ardıcılıqla yerləşdirilsin. S.Sadiqova yazır ki, “sözlük bu və ya digər lüğət növü üçün müəyyən edilmiş sözlərin əlifba siyahısıdır. Terminoloji lüğətlərdə terminlər iki prinsip üzrə - əlifba və əlifba-yuva prinsipi üzrə yerləşdirilir.” (92, 278).

Hazırda əlifba prinsipi lüğətlərin tərtibində geniş yayılmış prinsipdir. Lakin əlifba-yuva üsulu da müxtəlif lüğətlərin tərtibində istifadə edilir. Tezlik lüğətlərində sözlər işlənmə tezliyinə görə düzülür. Əlifba-tezlik lüğətində əlifba prinsipi aparıcıdır və onunla paralel işlənmə tezliyi də qeyd olunur. Əks lüğətlər söziün son hərflərinə görə əlifba üsulu ilə düzülüşə əsaslanır. Bəzi izahlı lüğətlərdə sözlər sahənin bölmələri əsasında əlifba və ya əlifba-yuva üsulu ilə yerləşdirilir. Deməli, sözlük lüğət növündən asılı olaraq müəyyən prinsip üzrə düzülmüş siyahıdır. Sözlüyün definisiyasında konkret düzülüş və ya yerləşdirmə üsulu qeyd olunmamalıdır.

2005-ci ildə çap olunmuş «Rusca-azərbaycanca-İngiliscə kimya terminləri lüğəti»ndə terminlər rus dili əlifbası əsasında düzülmüşdür. Lüğət üçün aktiv dil rus dili seçilmişdir. Aşağıda həmin lüğətdən kiçik bir nümunə verilmişdir (RAIKTL 2005, 11).

Adipinketon	- Adipinketon	- Addipenketo
Adipinovaya kislota	- Adipin turşusu	-Addipine acid
Adrenalin	-Adrenalin	- Adrenalin(e)
Adsorbat	- Adsorbat	-Adsorbate
Adsorbent	- Adsorbent	- Adsorbent
Adsorbent qidrofilğny	- Hidrofil adsorbent	-Hidrophyl adsorbent

1940-cü ildə T.Paşayev, M.X.Allahverdiyev, X.Kərimov, A.Abdullayev tərəfindən tərtib edilmiş və 1994-cü ilə çap olunmuş «Rusca-Azərbaycanca iqtisadiyyat terminləri lüğəti»nin sözlüyü əlifba-yuva prinsipi üzrə tərtib edilmişdir. Aşağıda bu lüğətdən bir nümunə verilmişdir (ITL 1994, 83).

İnfrastruktur	vedomstvannaə	proizvodstva	soüialğnaə
İnfrastruktur	İdarə infrastruktur	İstehsal infrastruktur	
Sosial infrastruktur			
İpoteka		İpoteka	
İşk Vstreçnyy		İddia Qarşılıqlı iddia	

İskacenie dannıx Məlumatların təhrif olunması
 İskopaemie nerudnie poleznie poleznie obherasprostrannenie
 Qazıntılar, Qeyri-filiz qazıntılar, Faydalı qazıntılar, Geniş yayılmış faydalı qazıntılar.

Lüğətlərin, o cümlədən terminoloji lüğətlərin tərtibi zamanı birinci vacib mərhələ lüğət sözlüyünün hazırlanmasıdır. Sahə terminologiyasının nizama salınması və bundan sonra terminlərin unifikasiya edilməsi birinci mərhələdə hazırlanmış terminoloji siyahının kifayət qədər dəqiqləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Terminologiyada nizamasalma və unifikasiyadan sonra tərtib olunmuş siyahı sözlük funksiyasını yerinə yetirir. Bu siyahıda terminlərin qarşısında qeyd olunmuş definisiyalar götürülür və beləliklə, yalnız terminlərin siyahısı saxlanılır. Nizamasalma prosesində tərtib olunan siyahı əlifba prinsipi ilə tərtib olunur. Terminoloji lüğət hazırlanarkən onun növündən asılı olaraq sözlərin tələb olunan yerləşdirilməsi, düzülüşü qurulur. Beləliklə, terminoloji lüğətin sözlüyü tərtib edilmiş olur.

S.Sadıqova terminoloji lüğətlərin tərtibi üçün aşağıdakı məsələləri həll etməyi zəruri sayır: 1) ümumən elmlərin, ayrı-ayrı sahələrin əsas anlayışlarını müəyyənləşdirmək; 2) həmin anlayışların dəqiqliyini müəyyənləşdirmək və anlayışları sistemə salmaq; 3) əgər mövcud terminoloji sistem bu və ya başqa şəkildə pozulmuşdursa, onu müəyyən bir meyar əsasında yenidən təkmilləşdirmək (93, 44). Bu fikirlər alınma terminlərin nizamasalma və unifikasiya prosesində nəzərə alınır, həllini tapır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu məsələdə, demək olar ki, vahid fikirdədirlər. Lakin terminoloji leksikanı özündə əks etdirən yeni lüğətlərin tərtibi günün tələbidir. Müasir dövrdə yeni terminoloji lüğətlərin yaradılması və onlarda alınma terminlərin təsbit olunması zamanı bəzi tələblər ortaya atılır. Məsələn, ənənəvi xarici dil terminlərini qəbul edib, bir sıra anlaşılmayan alınma terminləri əvəz edən yeni orijinal terminlər yaradılmalıdır. Bu fikir beynəlmiləl terminin qəbul edilməsi kimi başa düşülə bilər. Çünki ənənəvi xarici dil termini ifadəsi beynəlmiləl terminə işarə edir. Lüğətlərdə beynəlmiləl terminlər verilməsi məsələsi də diqqəti cəlb edir. Belə ki, terminləri mürəkkəb şəkildə ifadə etmək əvəzinə, beynəlmiləl terminlər qəbul

edilməlidir. Belə alınmalar dildə anlayışı ifadə edən, mənşəcə dildin özünə məxsus və ya dildə çox-çox əvvəllər qəbul edilmiş, tam mənimsənilmiş alınma söz olmadıqda qəbul edilir. Başqa bir cəhət isə beynəlmiləl terminlərin ümumiyyətlə dildə qeydə alınmasıdır. yaratmaq deyildir. Müasir elmlərin inkişafı dünya miqyasında terminoloji sistemlərin ortaqlaşdırılmasına aparır. Qloballaşma dillərin gələcək inkişafını belə bir məcraya yönəldir. Fikrimizcə, beynəlmiləl terminlərin və ya əsas, aparıcı beynəlxalq dildə işlənən terminlərin sahə mütəxəsislərinə məlum olması müsbət hadisə sayılmalıdır.

Bəzi tədqiqatçılar çoxdilli lüğətlərin, eləcə də rus dilindən başqa dilləri əhatə edən ikidilli lüğətin tərtibini əsas sayır.

Belə ki, sovet dövründə Azərbaycanlı vətəndaşların böyük əksəriyyətinə bir əcnəbi dili – rus dilini bilmək zəruri idi. Yəni lüğətlərin əksəriyyəti iki dildə azərbaycanca-rusca və rusca-azərbaycanca tərtib edilirdi. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra beynəlxalq aləmdə daha geniş yayılmış dil ingilis dilidir. Ona görə də lüğətlər tərtib edən zaman bunlar nəzərə alınmalıdır. Deməli, iki dilli lüğətlər deyəndə azərbaycanca-ingiliscə və ingiliscə-azərbaycanca lüğətlər nəzərdə nəzərdə tutulur. Əlbəttə, müstəqillik beynəlxalq səviyyədə dünya elminə inteqrasiya imkanlarını açmışdır. Lakin sovet dövründə də elmi tədqiqatların aparılması üçün elmin inkişaf etdiyi və geniş yayıldığı dilləri, xüsusən ingilis dilini öyrənmək lazım idi. Sovet dövründə də Azərbaycanda ingilis dilinin daxil olduğu terminoloji lüğətlər buraxılmışdır. Bunlar daha çox fizika, riyaziyyat və kimya sahəsi ilə bağlıdır. Bu lüğətlərin tərtibinin aktuallaşmasını yalnız müstəqilliklə bağlayırlar.

Dilin terminoloji sistemində terminin iki variantını göstərmək olar. Bu variantlardan biri dilin öz ehtiyatları hesabına yaradılmış termin, digəri isə internasional termin ola bilər. İkili vari antların qəbul edilməsi, təbii ki, alınmaların yeri cəldi-gəlmədi işlədilməsi kimi başa düşülməməlidir. Məsələn, mövzu termini əvəzinə tema işlətmək, məsdər əvəzinə infinitiv terminindən istifadə etmək düzgün deyildir. Eyni anlayışı ifadə edən alınma termin mətnədə substitut kimi tautologiyanı aradan qaldırmaq məqsədilə işlədilər bilər. Qeyd olunan şəkildə terminlərin işlədilməsi paralelizmləri

yaradır.

Azərbaycan dilində sahə terminoloji tərcümə lüğətlərinin tərtibi zamanı üçüncü dil kimi türk dilində olan müvafiq terminologiyanın sərf-nəzər edilməsi alınmalarla bağlı problemlərin bəzi cəhətlərini həll etməyə imkan verə bilər. Şübhəsiz ki, bu zaman bir sıra alınmaları türk dilindəki müvafiq terminlə əvəz etmək imkanı yarana bilər.

M.Qasımov ikidilli lüğətlərin növlərindən bəhs edərkən belə bir bölgü vermişdir: “1. Rus dilinə məxsus terminlərin yalnız konkret qarşılığı göstərilən lüğətlər. 2. Rus dilində işlənən terminlərin konkret qarşılığı göstərilməklə bərabər, onların qısa izahı da verilən lüğətlər”. (58, 214). Əslində ikinci tip lüğət artıq sırf ikidilli tərcümə lüğəti deyil. Bu lüğət həm də izahlı lüğətdir. Yəni burada iki lüğət növü kombinə edilmişdir.

Çoxdilli terminoloji lüğətlərdə, adətən üç və daha artıq dilə məxsus terminlər əhatə olunur. İndiyədək nəşr edilən çoxdilli terminoloji lüğətlər, əksər hallarda, beynəlxalq miqyasda istifadə olunan beynəlxalq dilin daxil edilməsi ilə formalaşdırılır. Azərbaycan dilinin terminologiyasının rus dili hesabına zənginləşməsi əsasında formalaşması ictimai-siyasi amillərlə bağlı olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan dilində hazırlanmış ikidilli terminoloji lüğətlər, bir qayda olaraq, rus dili və milli dil əsasında qurulmuşdur. Belə lüğətlərdə hansı dilə məxsus terminlərin birinci yerdə, hansının isə ikinci, üçüncü və s. yerlərdə verilməsi lüğətlərin tərtibi zamanı qarşıya qoyulan məqsədlə əlaqədar olur. Azərbaycanda çoxdilli terminoloji lüğətlərin nəşrinə 1930-cu illərdən başlanılmışdır. İlk çoxdilli lüğətlər tibb elmi sahəsində yaradılmışdır. Bunların çoxu üçdillidir. Məsələn, «Anatomiya islahatları latınca-türkcə-rusca» (tərtibçi K.Balakişiyev I-II hissə, 1931-ci il), İ.İsmayılov «Dəri və zöhrəvi xəstəlikləri terminləri (latınca-rusca-türkcə, 1932-ci il), M.Ə.Əfəndiyev «daxili xəstəliklər terminləri (latınca-rusca-türkcə, 1935-ci il). Bu lüğətlərdə beynəlxalq terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Qeyd edək ki, tibb terminologiyasına aid lüğətlərdə latın dilinin üçüncü dil kimi götürülməsi bilavasitə sahənin öz xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Çünki tibbdə əsas terminologiya latından alınmaları əhatə edir.

Çoxdilli terminoloji lüğətlərdə, adətən üç və daha artıq dilə məxsus terminlər əhatə olunur. İndiyədək nəşr edilən çoxdilli terminoloji lüğətlər, əksər hallarda, beynəlxalq miqyasda istifadə olunan beynəlxalq dilin daxil edilməsi ilə formalaşdırılır. Azərbaycan dilinin terminologiyasının rus dili terminologiyası əsasında formalaşması ictimai-siyasi amillərlə bağlı olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan dilində hazırlanmış ikidilli terminoloji lüğətlər, bir qayda olaraq, rus dili və milli dil əsasında qurulmuşdur. Belə lüğətlərdə hansı dilə məxsus terminlərin birinci yerdə, hansının isə ikinci, üçüncü və s. yerlərdə verilməsi lüğətlərin tərtibi zamanı qarşıya qoyulan məqsədlə əlaqədar olur. Azərbaycanda çoxdilli terminoloji lüğətlərin nəşrinə 1930-cu illərdən başlanılmışdır. İlk çoxdilli lüğətlər tibb elmi sahəsində yaradılmışdır. Bunların çoxu üçdillidir. Məsələn, «Anatomiya islahatları latınca-türkcə-rusca» (tərtibçi K.Balakişiyev I-II hissə, 1931-ci il), İ.İsmayılov «Dəri və zöhrəvi xəstəlikləri terminləri (latınca-rusca-türkcə, 1932-ci il), M.Ə.Əfəndiyev «daxili xəstəliklər terminləri (latınca-rusca-türkcə, 1935-ci il). Bu lüğətlərdə beynəlxalq terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Qeyd edək ki, tibb terminologiyasına aid lüğətlərdə latın dilinin üçüncü dil kimi götürülməsi bilavasitə sahənin öz xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Çünki tibbdə əsas sözlük latından alınmaları əhatə edir.

Texniki elmlər sahəsində isə vəziyyət belə deyildir. Bu sahədə üçüncü dil olaraq beynəlxalq dildən - ingilis dilindən istifadə olunur. 1966-cı ildə Azərbaycan EA tərəfindən nəşr olunmuş «Azərbaycanca-rusca-ingiliscə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti» üçdillidir. 1977-ci ildə avtomatik idarəetmə üzrə Ümumdünya Terminologiya və Standartlaşdırma Komitəsinin Avtomatik İdarəetmə üzrə SSRI Milli Komitəsinə təklifi ilə altı dildə – rusca, ingiliscə, azərbaycanca, qırğızca, türkməncə, özbəkçə hazırlanmış və çap edilmişdir. Terminlər rus əlifbası ilə düzülmüş, sonra onların ingiliscə, azərbaycanca, qırğızca, türkməncə və özbəkçə qarşılığı verilmişdir. Bu tipli lüğətlərdə termin göstəricilərinin başqa şəkildə verilməsi də mümkündür. Məsələn, irihəcmli çoxdilli lüğətlərdən biri olan və 1987-ci ildə çap edilmiş üçdilli «İngiliscə-rusca-azərbaycanca

elektrotexnika terminlər lüğəti»ndə 1160 termin verilmişdir. Lüğət iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə lüğətdir, ikinci hissə isə lüğət göstəricisidir. Terminoloji lüğət tərtib edilərkən terminlərin ekvivalentinin həm Azərbaycan dilində, həm də beynəlxalq dildə verilməsi məqsədəuyğundur. Məsələn, nişan - leybl; ixrac, eksport; idxal import; nöqsan, defekt; qıt, defisit, tərsanə, dok və s.

Terminoloji lüğətdə alınma terminlərin mənimsənilməsinin bütün mümkün halları nəzərə alınmalıdır. Yəni alınma termin qrafik və fonetik, leksik və qrammatik səviyyədə Azərbaycan dilinin normalarına uyğunlaşdırılmalıdır. Müasir çoxdilli lüğətlərin polifunksionallığı vacibdir. Bu məqsədlə lüğətin sonunda passiv dildə sözlüyün verilməsi və onun kodlaşdırılması nəzərə alınmalıdır. Bu halda lüğətdən istifadə edən şəxs termini passiv dilə əsasən də axtara bilər. Terminoloji lüğətlər azərbaycanca-İngiliscə tərtib olunmuşdursa, onda sonda İngilis dilindəki terminlərin də əlifba sırası ilə düzülüşü və kodlaşma vermək məqsədəuyğundur. Məsələn, əlifbanın hər hərfi ilə başlayan İngiliscə söz ərəb rəqəmi ilə nömrələnir. Azərbaycanca terminlər də nömrələnmiş olur. İngilis dilindəki terminin qarşısında onun hansı Azərbaycan dili terminin qarşılığı olmasının nömrəsini göstərir.

Alınma terminlərin lüğətdə təsbitinin ən vacib formalarından biri də izahlı terminoloji lüğətlərin tərtibi ilə həyata keçirilir. İzahlı lüğətlərdə terminlər izah olunur. Lakin müasir izahlı terminoloji lüğətlərdə terminin başqa dillərdə, xüsusən beynəlxalq və regional dillərdə tərcümələri də verilir.

İzahlı terminoloji lüğətlərdə terminin tərfi, tərif olmadıqda isə definisiası və ya izahı ifadəsini tapır. Anlayışın tərfi dəqiq və qəbul edilmiş olmalıdır. Tərif termindən sonra verilir. Əgər termin sahələrarası omonimdirsə, izahlı lüğətin hansı sahəyə aid olması əsas götürülməlidir. Bəzən yaxın sahələri əhatə edən terminoloji lüğətlər tərtib olunur. Bu zaman omonim termin hər iki yaxın sahədə istifadə edilirsə, onun sahəsi müəyyən olmalıdır.

Hazırda ensiklopedik lüğətlərin və ümumiyyətlə, ensiklopediyaların nəşrinə böyük ehtiyac yaranmışdır. Bu baxımdan yeni nəşr olunan «Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika ensiklopediyası»nda anlayış və terminlər ensiklopedik məqalələr kimi tərtib olunmuşdur.

Burada 5200 termini əhatə edən məqalələr əlifba prinsipi ilə düzülmüş, termin Azərbaycan, ingilis və rus dillərində verilmişdir.

2010-cu ildə A.Həşimov, E.N.Zamanova və K.B.Qurbanovun tərtib etdiyi dördüillik (Azərbaycan-rus-İngilis-türk) «Elektrofizika terminləri lüğəti»ndə də alınma terminlərin unifikasiyası, mənimsənilməsi və lüğətdə təsbiti baxımından irəliləyiş özünü göstərir. Lüğətdə terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq və düzgün qarşılığının verilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Beynəlmiləl mahiyyət kəsb edən terminlər hər bir dildə qeyd olunmuşdur. Terminlərdə dubletlik aradan qaldırılmışdır.

Terminoloji lüğətlərdə alınma beynəlmiləl terminlərin saxlanması 2010-cu ildə nəşr olunmuş «Rusca-İngiliscə-Azərbaycanca heyvandarlıq terminləri lüğəti»ndə (tərtibçilər: prof.Z.Verdiyev, f.e.n.N.Ismayılov, Ə.Quliyev, I.Əliyev) müşahidə olunur. Lüğətdə beynəlmiləl terminlər rus və ingilis dillərində eyni formada verilmişdir. Lüğət həm də izahlı lüğət kimi tərtib olunmuşdur.

«Rusca-İngiliscə-Azərbaycanca texniki terminlər lüğəti»ndə sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvidir. Lüğətdə terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq konkret qarşılıqları yer alır, beynəlmiləl terminlər olduğu kimi saxlanılır.

Dilçilik sahəsində izahlı lüğət 1989-cu ildə nəşr olunmuşdur. Bununla belə, həmin lüğət müasir dövrdə terminoloji lüğətlərə qoyulan bir sıra tələblərə cavab vermir. «İzahlı dilçilik terminləri» lüğətində terminlərin başqa dillərdə, beynəlxalq və regional dildəki tərcümələri verilməmişdir. Bundan əlavə, lüğətdə eyni terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsi, yəni terminin polisemantikliyi müşahidə olunur. Bu lüğətin müsbət keyfiyyətlərindən biri sonda verilmiş əlavə ilə bağlıdır. Həmin əlavədə sinonim terminlər və onların qarşısında əsas terminin hansı lüğət maddəsində yerləşdiyi mötərizədə qeyd edilmişdir. Məsələn:

Absolyut məna - Mütləq məna (Məna)

Absolyut sinonimlər - Mütləq sinonimlər (Sinonimlər)

Abstrakt isim - Mücərrəd isim (İsim)

Abstrakt məna - Mücərrəd məna (Məna)

Avtosemantik replika - Situativ replika (Replika)

Avtosemantik sözlər - Müstəqil sözlər

Aqlomerasiya - İnkrporasiya

Adi hərf - Kiçik hərf (Hərf)

Alveolyar samitlər (Yuvaq samitləri)

Qeyd etmək lazımdır ki, terminoloji lüğətlərin təkmilləşməsi, onlarda alınma terminlərin təsbit edilməsində irəliləyişə nail olunması 1952-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın Terminologiya Komitəsinin yaradılması ilə bağlı olmuşdur. Komitə yarandıqdan sonra terminoloji lüğətçilik nəzərə çarpacaq dərəcədə təkamülə uğramışdır. Yeni terminoloji lüğətlər bu dövrdən əvvəl buraxılmış lüğətlərdən fərqli olaraq həm məzmun, həm də leksikoqrafik cəhətdən xeyli irəli getmişdir.

Respublikamızda indiyə qədər elm və texnikanın müxtəlif sahələrində rus dilinin aparıcı rolunu nəzərə alaraq terminoloji lüğətlərin ən azı üç dildə (Azərbaycan-ingilis-rus) olması vacibdir. Son illərdə Azərbaycanın Türkiyə ilə beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi, türk mütəxəssislərinin Azərbaycanda və Azərbaycan mütəxəssislərinin Türkiyədə fəaliyyətləri elm və texnika sahələrində terminoloji lüğət tərtib edən zaman türk dilinin də cəlb olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1993-cü ildə informatika üzrə üçdilli (rusca-azərbaycanca-ingiliscə) və 1997-ci ildə dördillik (rusca-azərbaycanca-ingiliscə-türkcə) izahlı terminoloji lüğətin hazırlanması sahə terminologiyasında normalaşdırmanın aparılmasında önəmli rol oynamışdır. İnformasiyaya aid nəşr edilmiş terminoloji lüğətlərdən biri də «İnformatika, telekommunikasiya, radiotexnika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət»dir. Lüğət üç sahəyə aid olsa da, burada əsas yeri informatika ilə bağlı terminoloji vahidlər tutur.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə 2002-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycanca-türkcə-rusca-ingiliscə ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika lüğəti” son dövrlərdə yaranan mükəmməl lüğətlərdən biridir. Həmin lüğətdə Azərbaycan və türk dilindəki terminlərin ortaqlaşdırılmasına cəhd göstərilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, lüğətdə termin və anlayışların Azərbaycan və türk dillərində müvafiq qarşılığı seçilərkən tərcümə olunan termin və anlayışların hansı dildə ilkin yaranması, əvvəl

işlənməsi müəlliflər tərəfindən nəzərə alınmışdır.

Lüğətdə tərəfləri üç və daha artıq sözdən ibarət olan termin birləşmələrin bəzilərində tərəfləri yalnız terminlərdən ibarət olanları üstünlük təşkil edir. Lüğətdə çoxkomponentli terminlər iki, üç komponentdən ibarət olan terminlərə nisbətən azlıq təşkil edir. Çoxkomponentli terminlərin mürəkkəb ixtisarına lüğətdə az təsadüf olunur. Terminoloji bazada alınma terminlər təsbit edilir. Alınma terminlərin qarşısında onların mənşəcə hansı dilə aidliyi qeyd edilir. Burada terminin vasitəli yolla dilə daxil olması nəzərə alınmır. Bu zaman yalnız sahə terminoloji sisteminin yaradılması deyil, həm də terminoloji bazanın yaradılması məsələsi əsas götürülür və ilk növbədə, müxtəlif sahələrə aid terminoloji lüğətlərin tərtib olunması tələbi qoyulur. Belə hesab edir ki, terminoloji bazanın yaradılması prosesində sahəyə aid lüğətin nə zaman hazırlanması da diqqət mərkəzinə çəkilməlidir. Çünki əvvəllər hazırlanmış lüğətlərdə köhnəlmiş terminlərin və ya istifadədən çıxmış, dəyişdirilmiş terminlərin yer tutması mümkündür. Bu cür terminlərin terminoloji bazaya daxil edilməsini isə tədqiqatçı düzgün hesab etmir (53, 74).

Müstəqillik illərində leksikoqrafiyanın inkişafı terminoloji lüğətlərin həm kəmiyyətcə artmasına, həm də keyfiyyətcə dəyişməsinə, təkmilləşməsinə şərait yaratdı, təkcə lüğətlərin ayrı-ayrı elm sahələri üzrə deyil, elmin müxtəlif bölmələri üzrə də yaranmasına səbəb oldu. Hazırda elektron lüğətçilik və terminoloji bazaların yaradılması məsələləri də diqqət mərkəzinə çəkilir. Bu da alınma terminlərin lüğətlərdə təsbitinin yeni mərhələyə keçdiyini təsdiqləyir.

Şübhəsiz ki, elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə sahə terminologiyalarda dəyişmələr baş verir. Yeni terminlər yaranır, bəzi sahələrdə, xüsusən siyasi-ictimai, iqtisadi terminologiyalarda terminlərin arxaıkləşməsi prosesi gedir. Lakin hər bir dilin terminoloji bazasına əvvəl istifadə edilmiş terminləri daxil etmək lazım gəlir. Çünki sahənin tarixi ilə bağlı araşdırmalarda, daha əvvəllər sahəyə aid qələmə alınmış məqalə və monoqrafiyalarda belə terminlər işlənir. Bu cür materiallarla tanış olan tədqiqatçılar üçün yəqin ki, köhnəlmiş terminlər barədə məlumatlar da əhəmiyyətlidir. Ümumiyyətlə, terminoloji baza açıq sistem olma-

lıdır. Bu sistem daim yenilənməlidir. Bazada arxaikləşən terminlər müvafiq qeydlərlə verilməlidir.

3.3. Azərbaycan dilində alınma terminlərin sistemləşdirmə yolları

Unifikasiyanın linqvistik məsələləri daha çox alınma terminlərin unifikasiyası prosesində meydana çıxır. Alınma terminlərin unifikasiyası alınmaların mənimsənilməsi hadisəsi ilə sıx bağlı prosesdir. Yəni alınma terminlər unifikasiya edilərkən onların dildə mənimsənilmə qanunauyğunluqları və normaları nəzərə alınmalıdır. Təsadüfi deyil ki, bir çox tədqiqatçılar unifikasiyadan bəhs edərkən paralel olaraq alınma terminlərin mənimsənilməsi məsələsini də qoyurlar. Məsələn, Unifikasiya sahə terminoloji sisteminin ilkin qurulmasından sonra, daha doğrusu nizamasalmadan sonra yerinə yetirilir. Unifikasiya latın dilindəki unio - bərabərlik və facere - düzəltmək, yaratmaq sözlərindən əmələ gəlmişdir. Unifikasiya sahə terminologiyalarının bütün zəruri səviyyələrdə eyni prinsiplər əsasında formalaşdırılmasını əhatə edir. Qeyd etdiyimiz kimi, terminologiyada unifikasiya məsələsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Bu anlayışın təyində əsas diqqəti “unifikasiya” sözünün özünün mənasına verirlər. Unifikasiya -vahid formada qeydə almaq, vahid formaya salmaq kimi izah edilir.

A.A.Reformatski unifikasiyadan bəhs edərkən terminlərin yaradılması məsələsini ön plana çəkmiş və unifikasiyanın iki formasını -xarici dillər və dilin öz imkanları hesabına unifikasiya formalarını göstərmişdir. O qeyd edir ki, terminlərin xarici unifikasiyası zamanı obyekt dilin normalarına uyğun gələn, anlayışın məzmununa cavab verən variantlar seçilir. (228, 114). Əslində bu, terminlərin alınması və dilin daxili imkanları hesabına yaradılması məsələlərini əhatə edir. Unifikasiya prosesində terminin bütün variantları nəzərdən keçirilir. Şübhəsiz ki, bütün terminoloji sahələrdə bir çox terminlərin həm alınma, həm də dilin öz imkanları hesabına yaranmış formaları olur. Unifikasiya və nizama salınma prosesində bu variativliyin tam və ya qismən aradan qaldırılır. Bu

halda terminin iki variantının saxlanması mümkündür. Onlardan biri dilin öz hesabına yaradılmış, digəri isə internasional termin olur.

M.Ş.Qasimov unifikasiyaya belə tərif vermişdir: "Elm və texnika, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etmək üçün vahid nümunəvi terminologiyanın müəyyən-ləşdirilməsi terminologiyanın unifikasiyasıdır." (54, 195). Lakin bu tərif unifikasiyanın nə olduğunu açmır. Tərifdə istifadə olunmuş «vahid nümunəvi terminologiya» anlayışının mahiyyəti qeyri-müəyyəndir. Belə çıxır ki, qeyri-nümunəvi terminologiya da vardır. Aydınır ki, ayrı-ayrı sahə terminlərinin unifikasiyası dilin ümumi terminoloji korpusunun vahid prinsiplər əsasında qurulması üçün qayda və meyarları müəyyənləşdirməyə imkan verir.

H.Həsənov da bilavasitə unifikasiya anlayışını izah etməsə də terminoloji sistemdə rast gəldiyi qüsurun unifikasiya zamanı aradan qaldırılmasından bəhs etmişdir. O qeyd edir ki, əgər terminoloji sistemdə zondlama terminini qəbul ediriksə, onda "məsafədən zondlaşdırmanın aktiv metodu", «atmosferin peykdən zondlanması» mürəkkəb terminlərin tərkibində də ondan, yəni «zondlama» termini-nədən istifadə olunmalıdır. Bu halda «məsafədən zondlamanın aktiv metodu», «atmosferi peykdən zondlama» terminləri lüğətə daxil edilməlidir (40, 81). Müəllifin izahı düzgündür. Burada yeni terminlərin düzəldilməsində vahid prinsip əsas götürülmüşdür.

Rus dilçiliyində unifikasiyanın definisiyasına daha çox rast gəlinir. Danilenko və Skovortsovun tədqiqatlarında yazılır: "Unifi-kasiya sahə terminologiyalarının bütün zəruri səviyyələrdə - məna, məntiq, və linqvistik səviyyələrdə eyni prinsiplər əsasında formalaş-dırılmasını nəzərdə tutan çoxtərəfli fəaliyyətdir" (169, 9). Q.V.Stepanov unifikasiyanı elmi-texniki anlayışların çoxmillətli dövlətlərdə milli dillərdə vahid sistem və prinsiplər əsasında formalaşması kimi qəbul edir (169, 13). Onu da qeyd edək ki, V.Q.Stepanovun fikirləri Y.D.Deşiriyevin məsələyə münasibəti ilə yaxınlaşır. Burada keçmiş sovet dövlətindəki milli dillərdə terminlərin vahid prinsip üzrə formalaşdırılması nəzərdə tutulur.

Müəyyən məkanda bir dilin dominantlığı həmin məkanda olan başqa dillərə təsir göstərir. Belə mühitdə terminlərin ortaqlaş-dırılması məsələsi meydana çıxır. Y.D.Deşiriyev rus dilinin

dominant olduğu sovet respublikalarında terminlərin unifikasiyasına qeyd olunan aspektdən yanaşaraq yazmışdır: “Çoxmillətli və çoxdilli dövlətdə terminologiyanın unifikasiyası, universallaşdırması və internasionallaşdırılması probleminin başlıca çətinliyi çox sayda dilin fəaliyyət göstərdiyi ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, etnolinqvistik və mədəni-tarixi şəraitlə bağlıdır. Bu problem dil vasitələrindən və linqvistik texnikadan asılı deyildir”(166,46). Aydınır ki, burada müxtəlif dillərdə olan terminlərin vahid formaya salınması fikri irəli sürülür. Elə buna görə də o, “terminləri universallaşdırmaq” və “terminləri internasionallaşdırmaq” ifadələrini işlətmişdir. Lakin yalnız rus dili mühitində eyniləşdirmə internasionallaşdırma sayıla bilməzdi. Burada söhbət regional səviyyədə eyniləşdirmədən gedə bilər.

Son dövr tədqiqatlarında və bir çox sənədlərdə unifikasiya termininin definisiyası verilmişdir. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək. Hüquq terminlərinin unifikasiyası ilə bağlı işdə sahə terminlərinin unifikasiyası izah olunur. “Hüquq terminlərinin unifikasiyası – hüquq terminlərinin vahidliyinin, onların birmənalılığının təmin olunmasına, bu terminlərdəki qeyri-dəqiqliyin, mənaların-dakı, həmçinin işlədilməsindəki ziddiyyətin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş xüsusi fəaliyyətdir” (Unifikaüie öridiçeskix terminov// <<https://slovari.yandex.ru/~kniqi/>>).

Bir sıra mənbələrdə eyni tərif saxlanılmış və əlavə olaraq unifikasiya prosesinin ardıcılığı sadalanmışdır.

Sertifikatlaşdırma və standartlaşdırma terminləri lüğətində unifikasiya belə təyin olunmuşdur. Unifikasiya - Zəruri tələblərin təmin olunması məqsədilə məhsul, proses və xidmətlərin ölçü və növlərinin optimallaşdırılmasıdır. Unifikasiya, bir qayda olaraq, çoxnövlüyü aradan qaldırır. Unifikasiya termini məmumatın, sənədin, terminin texniki xassələrinin vahid formaya gətirilməsidir S.B.Qrınov unifikasiyanı belə izah edir: “Unifikasiya terminologiyasının normalaşdırılmasının əsas aspektlərindən biridir. Unifikasiya terminlərin mənasının nizama salınması ilə bağlıdır. Praktikada unifikasiya belə həyata keçirilir: 1) müəyyən sahəyə aid olan terminlər təhlil olunur; 2) polisemik sıraya daxil olan terminlərdən düzgün motivasiyalı olanı seçilir; 3) terminin mənası yaygın

olduqda dəqiqləşdirilir; 4) terminin mənası verilmiş terminosistem üçün çox geniş olduqda, həmin termin daha yüksək səviyyə keçirilir (161, 108).

Dillərarası unifikasiya nəticəsində lüğətdə terminin tərcümə variantlarının sayı kifayət qədər azalmalı, konkret bilik sahəsində terminlə anlayış arasında birqiymətli və birmənalı uyğunluq yaradılmalıdır Rus dilçiliyində unifikasiya probleminə başqa tədqiqatçılar da münasibət bildirmişlər (169, 170, 175)

Unifikasiyanın həyata keçirilməsi üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi tələb olunur: 1) anlayışı adlandıran bütün terminlər (sinonimlər, dubletlər) təhlilə cəlb olunur; 2) müasir dövrdə sahədə işlənməyən köhnəlmiş terminlər terminosistemdən çıxarılır; 3) dilin normalarına cavab verməyən terminlər terminosistemdən çıxarılır; 4) anlayışın mənasını ifadə edən və qəbul edilməsi nəzərdə tutulan terminin linqvistik normativ tələblərə cavab verməsi yoxlanılır; 5) terminə qoyulan bütün tələblərə cavab verən termin qəbul olunur və onun istifadə olunması məcburi şərt kimi irəli sürülür. Bu mənbədə unifikasiya müxtəlif iyerarxik səviyyəyə aid normativ aktlarda olan anlayışların adlarının, yəni terminlərin vahid formaya salınması və anlayışa birmənalı uyğun gəlməsinin təmin edilməsi kimi çoxaspektli fəaliyyət kimi qəbul olunmalıdır. Azərbaycan dilçiliyinin terminoloji tədqiqatlarında da unifikasiya probleminə baxılmışdır. Azərbaycan terminoloqları M.Qasimovdan sonra bu məsələyə daha çox ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında müraciət etmişlər. M.Qasimov, V.Aslanov, M.Yusifov, S.Xəlilova, M.İsmayılova, S.Sadıqova və başqaları bu məsələni tədqiqata cəlb etmişlər. Hazırda qələmə alınan, sahə terminologiyalarına həsr olunan araşdırmalarda müvafiq sahədə nizamasalma və unifikasiya məsələlərinə də bu və ya digər dərəcədə baxılır.

Xronoloji ardıcılığı və məsələyə kompleks yanaşmanı əsas götürsək Azərbaycan terminologiyasında S.Sadıqovanın unifikasiyaya dair araşdırmaları daha cəniş planlıdır.

S.Sadıqovanın monoqrafiyasında terminologiyanın unifikasiyası və standartlaşdırılması formaları müəyyənləşdirilmişdir. Xüsusilə, paralelliyi yaradan amillər, onların unifikasiya, terminoloji lüğətlərdə təsbiti prosesi məsələləri kompleks şəkildə araşdırıl-

mışdır (93, 185).

Müəllif unifikasiya ilə bağlı müxtəlif məsələləri ön plana çəkmiş, unifikasiya növlərini təsnif etmişdir. S.Sadiqova unifikasiyanı belə təyin etmişdir: “Sahə terminologiyasının unifikasiyası dedikdə, müxtəlifliyi aradan qaldırmağı, xüsusi anlayışın birmənalı ifadəsini tapmağı, termin yaradıcılığı üsullarını və modellərini müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulur” (93, 182).

Beləliklə, istər rus dilçiliyində, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində terminlərin unifikasiyası sahə terminlərinin vahid formaya gətirilməsi ilə bağlı mürəkkəb proses kimi izahını tapır. Yuxarıda müxtəlif müəlliflərin əsərlərində bu problemlə bağlı əsas fikirlərin qısa şərhini və təhlilini verdikdən sonra belə qənaətə gəlmək olur ki, unifikasiya sahə terminlərini bu sahənin anlayışlar sisteminə əsasən məntiqi, linqvistik üsullarla vahid formaya salmaqdır.

Terminologiyanın unifikasiyası zamanı daha geniş miqyas nəzərə alınmalıdır. Burada geniş miqyas dedikdə, sahənin özünün anlayışlar sisteminin diqqət mərkəzinə çəkilməsinə işarə olunur. Terminoloji sistemin məntiqi müstəvidə öyrənilməsi də məhz anlayışlar sistemi ilə bağlı məsələdir. Unifikasiyada anlayışların definisiyaları təhlilə cəlb olunur. Definisiya anlayışın adlandırılmasında mühüm rol oynayır. Sahənin xüsusiyyətləri və terminlərə qoyulan tələblər definitiv təhlil, eyniləşdirmə, cins-növ qarşılaşdırılması, tezaurus, semantik şəbəkələr, yuva təhlili metodlarına müraciət etməyi tələb edir. Definitiv təhlildə anlayış və onun adını bildirən termin qarşılaşdırılır. Məsələn, “Köməkçi sətir - Display ekranında interaktiv sistemin mümkün əməllərini və onların mənasını göstərən sətir” (47, 325). Definisiyada «sətir» sözündən istifadə olunmuşdur. Display ekranında da vizual olaraq informasiya sətir şəklində verilir. Bu informasiya istifadəçiyə kömək məqsədilə ekrana çıxır. Məntiqi aspektdən yanaşdıqda terminin «köməkçi sətir» kimi qəbul edilməsi özünü doğruldur. Termin başqa dillərdə - ingilis və türk dillərində də eyni sistem üzrə formalaşmışdır. İngilis dilində help line, türk dilində yardımçı, sətir terminlərindən istifadə olunur. Yardım və kömək sözlərinin Azərbaycan dilindəki semantikasında müəyyən çalarlar vardır. Lakin Azərbaycan və türk dilinin müvafiq sahə terminologiya-

larında ortaqlaşdırma və unifikasiya məqsədilə Azərbaycan dilində də yardımçı sözümdən istifadə etmək və yaxud türk dilində unifikasiya zamanı köməkçi sözünü qəbul etmək olardı. Yəni terminologiyanın unifikasiyası prosesində terminoloji birləşmənin tərkib vahidlərinin müəyyən bir dil sisteminə və ya dil qrupuna uyğunlaşdırılması, bu halda türk dilləri qrupuna uyğunlaşdırılması işi aparıla bilər. Bu məsələni dillərarası unifikasiyanın qohum dillər terminologiyalarının unifikasiyası altqrupuna aid etmək olar. Müxtəlif lüğətlərdə qeydə alınan terminlərin müqayisəli tədqiqi sahə terminologiyası ilə bağlı ümumi mənzərənin açılmasında mühüm rol oynayır. V.P.Danilenko göstərir ki, terminoloqlar terminoloji lüğətlərlə işləyirlər, onlar sahə mütəxəssislərinin lüğətə daxil etdikləri vahidləri araşdırırlar. Onun fikrinə görə, bu kifayət deyildir (163).

«Sətir ifadə - Sətir tipli konstanta, dəyişən və onların birləşməsindən (konkatenasiyasından) ibarət ifadə» (47, 325). Bu terminoloji birləşmənin həm definisiyasında, həm də özündə «sətir» sözü işlənmişdir. Vizual görünüş və mahiyyətinə görə də «sətir ifadəsi» anlayışı əhatə edir. İngilis və türk dillərində də eyni sözlərin birləşməsi yolu ilə yaranmışdır. Lakin Azərbaycan dilində terminoloji birləşmə II növ təyini söz birləşməsi şəklindədir. Türk dilində isə I növ təyini söz birləşməsi tipində formalaşmışdır: sətir ifadə. İngilis dilində də yiyəlik hal olmadığından struktur quruluş eynidir: line expression. Unifikasiya vahid sistemə salmanı nəzərdə tutur və bu zaman başqa dillərdəki terminlərin strukturu ilə eyniliyin də nəzərə alınması vacibdir. Buradan belə nəticə çıxır ki, Azərbaycan dilində də termin sətir ifadə şəklində formalaşdırıla bilər.

Unifikasiya terminlərin yalnız bir dil səviyyəsində vahid formaya salınmasını əhatə etməməlidir. Doğrudur, daha əvvəlki dövrlər, yəni Azərbaycan dilində sahə terminologiyalarının formalaşdırılmasının ilk dövründə – ötən əsrin 20-ci illərindən 50-ci illərinə qədərki dövrdə iki dil rus və Azərbaycan dilləri əsas götürülmüşdür. Bir sıra dillərin nəzərə alınması ilə Azərbaycan dili terminologiyasının unifikasiyası baxımında S.Kərimovun rəhbərliyi və müəllifliyi ilə hazırlanmış ikicildlik informatika terminləri lüğəti Azərbaycanda bu sahədə ilk fundamental iş sayıla bilər. Lüğətin

tərtibinə türk dili və informatika üzrə türk mütəxəssislərin cəlb olunması müəlliflərin ciddi elmi axtarışlarından xəbər verir və unifikasiyanın bir sıra prinsipləri qabaqcadan nəzərə alınmasını təsdiq edir. S.Kərimov terminlərin Azərbaycanca ekvivalentlərinin təyininə aşağıdakı prinsiplərin əsas götürüldüyünü qeyd etmişdir: «1)ingiliscə və rusca eyni olan terminlər mümkün hallarda Azərbaycan dilində də saxlanmışdır (məsələn: piksel, printer, servis və s.); 2) termini yaradarkən onun hərfi mənası deyil, daşdığı məna nəzərə alınır (məsələn: videlennyı fayl - nişanlanmış fayl); 3) indiyədək Azərbaycan texniki ədəbiyyatında istifadə edilməyən yeni terminlər ekspertlərin ümumi fikri əsasında qəbul edilmişdir (məsələn: məs., struynıy printer -şırnaqlı printer, prokrutka izobraceniə -təsvirin burulması); 4) Azərbaycan dilində texniki ədəbiyyatda tərcüməsi düzgün verilməyən terminlərə yenidən baxılmış və terminlərin Azərbaycan variantları təshih edilmişdir». Lakin hazırda Azərbaycan dilində və beynəlxalq səviyyədə terminologiya kifayət qədər irəli getmişdir. Demək olar ki, əksər sahə terminologiyaları bir çox dillərdə nizama salınma, unifikasiya edilmə və standartlaşdırılma işləri aparılır. Hələlik bu istiqamətdə işlərdə standartlaşdırma bir qədər geri qalır. Bununla belə, beynəlxalq dillərdə, o cümlədən rus dilində standartlaşdırma istiqamətində böyük işlər görülməkdədir.

Bəzi tədqiqatçılar isə unifikasiyadan bəhs edərkən məhz mənimsənilmə məsələlərini araşdırırlar. Məsələn. S.İsrafilova «Alınma terminlərin unifikasiyası» məqaləsində yalnız alınmalardan və onların mənimsənilməsi məsələlərindən bəhs etmişdir (50, 171).

Şübhəsiz ki, unifikasiya prosesində alınma terminlər ayrıca nəzərdən keçirilməli və onların spesifikasiyası müəyyənləşdirilməlidir. Çünki bu zaman terminin obyekt dildə qarşılıqlığının olub-olmaması, alınmanın mənimsənilməsi, unifikasiya zamanı internasionallaşdırma, qohum dillər terminləri ilə ortaqlaşdırma məsələləri də həllini tapır. Bu işlərin yerinə yetirilməsi məqsədilə terminin alınma olmasını təyin etmək, onun mənşəyini müəyyənləşdirmək və beynəlxalq terminologiyada, eləcə də qohum dillərin terminologiyasında hansı şəkildə işlənməsini dəqiqləşdirmək lazım gəlir. Sahə

terminologiyaları, həmçinin terminologiyanın nəzəri məsələləri ilə bağlı tədqiqat işlərində terminlərin alınması və ümumiyyətlə, alınma termin problemi həmişə tədqiqat obyektı olur. Lakin alınmaların mənimsənilməsi az-az tədqiqatçılar araşdırmışdır. Terminologiyada da bunlar bir çox problemlər yaradır. Əlbəttə, ümumiyyətlə mənimsənilmə problemindən yan keçilməsini qeyd etmək olmaz. Rus və Azərbaycan dilçiliyində bu məsələnin müxtəlif aspektləri ayrı-ayrı tədqiqat işlərində diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Aydın ki, mənimsənilmədə alınmanın hansı dərəcədə obyekt dilin tələblərinə cavab verməsini müəyyənləşdirmək ən vacib işlərdəndir.

S.Sadıqova göstərir ki, “terminologiyanın tam və qismən unifikasiyası terminlərin leksik-semantik məzmununun daha yaxşı anlaşmasına kömək edir. Lakin müxtəlif sistemli dillərin obyektiv strukturu, daxili inkişaf qanunauyğunluqları və dillərin intralingvistik xüsusiyyətləri arasındakı fərqlər bu prosesin həm təbii, həm də süni yolla həyata keçirilməsinə mane olur(94,189).” D.S.L.Lotte alınma terminlərin mənimsənilməsi dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün üç meyar irəli sürür: 1) sözün səs tərkibinin uyğunluğu; 2) sözün morfoloji quruluşunun uyğunluğu; 3) derivatlılıq (210, 10). Hər üç meyar üzrə alınma termin unifikasiya prosesində yoxlanılmalıdır. Terminologiyada alınma terminin derivatlarının olması bu terminin başqa terminlərin tərkibində işlənməsi kimi də qəbul olunur. Terminologiyada unifikasiya sahə terminlərinin müxtəlif dillərə keçməsi və oxşar formalarda işlənməsi, sahə mütəxəssislərinin eyni terminlərdən istifadəsi, ümumiyyətlə elmi dilin bu elmlə məşğul olanlar üçün anlaşılıqlı olması səbəbləri əsasında ortaya çıxmışdır. Deməli, alınma terminlər də bu kimi tələblərə cavab verməli və dildə mənimsənilməlidir. Bu halda termin sahənin başqa terminlərinin yaranmasında iştirak edir. Məsələn, kimya terminologiyasında alınma «kristal» sözü «kristal», «kristalizator», «kristallaşma», «kristalhidratlar» terminlərində işlənir. Eyni terminin iştirak etdiyi yeni terminlərdən birində (kristalizator) sonrakı komponentlər də alınmadır. Lakin kristallaşma terminində termin Azərbaycan dilinə aid sözdüzlətmə vasitələrini qəbul etmişdir. Sahə terminlərinin unifikasiyası zamanı alınmaların bu cür

şərtləri ödəməsinə diqqət yetirilir. informatikada "terminal" həm ayrıca termin kimi, həm də «terminal obyekt», "terminal prosessor", "terminal freym" termin-söz birləşmələrinin tərkibində işlənir. Bu terminlərin hər birində sözün tərkibi Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminin vahidlərinə uyğun gəlir, morfoloji quruluş uyğunluğu özünü göstərir. "Terminal" başqa sahələrdə, məsələn, aviasiya və gömrük terminologiyasında da istifadə olunur. Bu, sahələrarası omonim termindir. Qeyd olunan cəhətlər terminin Azərbaycan dili terminologiyasında mənimsənildiyini göstərir. Lakin elə hallar ola bilər ki, termin başqa sahələrdə omonim termin kimi işlənməsin və termi-söz birləşmələrinin yaradılmasında iştirak etməsin. Bu cür terminlərin də alınmasına dildə ehtiyac olur. Nəzər almaq lazımdır ki, unifikasiya prosesində alınma termin linqvistik cəhətdən düzgün olmalıdır. A.A.Reformatski terminin linqvistik düzgünlüyü üçün 11 meyar irəli sürür: 1) internasionallıq; 2) anlaşılıqlıq; 3) xüsusişləmə; 4) dəqiqlik; 5) birmənalılıq; 6) vahidlik; 7) sistem daxili rabitəlilik; 8) yuva təşkil etmə xüsusiyyəti; 9) lakoniklik; 10) progressivlik; 11) substantivlik (228, 187). Qeyd olunan meyarların bir qismi linqvistik normalarla bağlıdırsa, bir qismi terminə qoyulan tələblərdən irəli gəlmişdir. Məsələn, dəqiqlik, vahidlik, sistem daxili rabitəlilik, birmənalılıq terminə qoyulan tələblərdən irəli gəlir. Xüsusişləmə, yuva təşkil etmə terminə qoyulan tələb deyildir. Bu sahə ilə bağlı xüsusiyyətdir. Aydın ki, A.Reformatskinin təklif etdiyi meyarlar terminin qiymətləndirilməsi üçün istifadə oluna bilər. Terminologiyanın qiymətləndirilməsinin normativ kriteriyaları terminlərin əsas işlənmə sahələrində, yəni elmi dildə, bu və ya digər elmi sahə mütəxəssislərinin danışığında yaranma və istifadə olunma şərtlərini nəzərdə tutur.

V.Danilenko və L.Skvortsov məqsəduyğunluq prinsipinin anlayışın optimal ifadə olunmasının zəruriliyindən irəli gəldiyini qeyd edirlər. "Optimallıq son dərəcə qənaətli və eyni zamanda, semantik baxımdan geniş həcmli termin yaratma üsullarından (abbreviatur, termin - söz birləşmələri, kompozisiya cəhətdən mürəkkəb sözlərin spesifik modelləri, söz birləşmələri və i. a.) istifadə olunmasında özünü göstərir" (169, 24).

Dil sisteminin və strukturunun spesifik professional reallaş-

dırılması üçün aktualıq, məqsədəuyğunluq və oxşarlıq prinsipləri qəbul edilmişdir.

Optimallıq şərtinin sahə terminologiyasında alınma terminlərin unifikasiyasında istifadə olunmasına dair bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək.

Verilənlərin regenerasiyası, təsvirin regenerasiyası, yaddaşın regenerasiyası termin-söz birləşmələrinin hər üçündə eyni «regenerasiya» termini işlədilmişdir. Bu, bir tərəfdən, optimallıq prinsipinə uyğun gəlir. Yəni genişhəcmli terminin yaradılmasında istifadə olunmaqla tələbi ödəyir. Digər tərəfdən, qənaət prinsipi pozulur. İngilis dilində bu üç termin müvafiq olaraq belədir: refresh, screen refresh, memory regeneration. Türk dilində tazeleme, görüntünü tazeleme, belleği tazeleme. Üç dilə aid terminləri müqayisə etdikdə ingilis dilindəki birinci terminin bir sözdən ibarət olması diqqəti cəlb edir. Azərbaycan və türk dillərində, həmçinin rus dilində bu termin iki sözdən ibarətdir. Deməli, struktur oxşarlığı pozulmuşdur. Refresh (ing.) - verileri tazeleme (türk) - verilənlərin regenerasiyası. Regenerasiya yenidən və ya təkrar yaratmaq. Formalaşdırmaq mənasını verir. Bu baxımdan türk dilindəki terminin Azərbaycan dilindəki qarşılığı və ya fonetik variantı olan təzələmə sözü termini tam əvəz edə bilərdi. Yəni təzələmə yenidən yaratmaq, əvvəl olanı təkrar yeniləmək mənasını verir. İngilis dilinin informatika terminologiyasında qənaət prinsipi nəzərə alınmışdır. Burada termin vahid mənanı təzələməni ifadə edir. Rus dilində «регенераüиә dannıx» qəlibi əsasında Azərbaycan dilində «verilənləri regenerasiya» termini formalaşdırılmışdır. Türk dilində anlayışın definisiyası (Refresh -Verilənlərin dinamik yaddaş qurğusunda saxlanması məqsədilə oxunması və yenidən yazılması) əsasında «veriləri» sözü də daxil edilmişdir. Fikrimizcə, unifikasiya zamanı rus dilindən yarımkalka əvəzinə ingilis dilindən kalka yolu ilə terminin alınması daha məqsədəuyğun olardı. Təbii ki, bu terminin «təzələmə» kimi qəbul edilməsi üçün mütəxəssislərin fikrini öyrənmək vacibdir. Hər halda lügətdə ayrıca «regenerasiya» termininin olmaması, zənnimizcə buna imkan verir (53, 14).

Oxşarlıq prinsipi müəyyən sistemə, yaxud növ-cins münasibətləri əlaqəsinə daxil olan terminlərin eyni prinsiplər əsasında

yaradılması tələbindən irəli gəlir. Məsələn, lazer, mazer, qrazer; bit, dit və s.

Beynəlmiləl terminin qəbul edilməsi optimallaşdırma və ya oxşarlıq şərtinin nəzərə alınması deyildir. Kompüter, printer, piksel, servis, dialoq, skaner, reqistr, displey, monitor, monitoring, prezident, referendum, biznes, aksiz, investisiya, menecer, moderator, lizing və s. Beynəlxalq miqyasda işlədilən sistemlərin, tədqiqi proqram paketlərinin, redaktorların (MS-DOS, Windows, Word, Excel, FoxPro), simvol və işarə adlarının (inteqral), vahid adlarının (Om, Coul, Vatt, Volt və s.) və s. Olduğu kimi saxlanması və obyekt dilin qrafemləri ilə verilməsi qəbul edilmişdir. Yeni terminlərin ekvivalentinin seçilməsində beynəlxalq miqyasda və ya beynəlxalq dildə işlədilən terminlərə üstünlük verilir. Bu hal çox zaman dildə müvafiq termin olmadıqda və ya beynəlmiləl termin qəbul edildikdə baş verir.

Texnikanın müxtəlif sahələrində müxtəlif mənə kəsb edən omonim terminlər mövzu sahəsinin xüsusiyyətlərinə görə təyin olunmalıdır. Məsələn, terminal termininin sahələrarası omonim olması bu şəkildə təyinetmənin nəticəsidir. Sahə daxilində omonim terminin yaranmasına yol verməmək üçün yeni terminin qəbul edilməsi əhəmiyyətlidir.

Kalka prosesində yeni yaradılan terminin oxşar prinsiplər üzrə formalaşdırılması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən kalkada eyni anlayışın müxtəlif variantlarla adlandırılması iilə üzləşirik. Məsələn, kvantlama, kvantlaşdırma, seqmentləmə, seqmentləşdirmə, zondlama, zondlaşdırma və s. H.Həsənov bu cür qüsurların unifikasiya zamanı aradan qaldırılmasının vacibliyini qeyd edərək yazır. Əgər "zondirovanie" terminini zondlama kimi qəbul ediriksə, "aktivniy metod distanüionnoqo zondirovaniə" mürəkkəb termininin "məsafədən zondlaşdırmanın aktiv metodu" şəklində verilməsi düzgün deyil, "zondirovanie atmosferi sputnikovoe" termin birləşməsi isə atmosferin peykdən zondlanması kimi deyil, atmosferi peykdən zondlama kimi işlədilməlidir. (40, 31). Doğrudan da, unifikasiya zamanı sahə daxilində qəbul olunmuş ənənəvi variantın saxlanması daha düzgündür. Onu da qeyd edək ki, bu tipli qüsurlar daha çox termin-söz birləşmələrinin yaradılması

prosesində meydana çıxır.

İnformatika sahəsində də latınca “produstion” sözündən yaranmış rus dilində “produksiya” kimi alınmış terminin Azərbaycan dilinin informatika terminologiyasında «məhsul» ekvivalenti vardır. Lakin informatikada bəzən «məhsul» (məs., program məhsulu) işlənirsə, ekspert sistemlərində sahədaxili omonimin ortaya çıxmaması məqsədlə «produksiya» istifadə edilir.

Tədqiqatçılar təyini söz birləşmələrinin müxtəlif növlərindən istifadə edir və terminin definisiyasından irəli gələn əsas mənanı unudurlar. Nəticədə təyin söz birləşmələrinin fərqli növləri üzrə formalaşan terminlərdə uyğunsuzluqlar aşkara çıxır. X.Qasımova da bu məsələyə diqqəti cəlb edərək göstərir ki, "uyğunsuzluqların, daxili ziddiyyətlərin əksəriyyəti söz birləşmələrinin formal əlamətlərinə aiddir: minornaə qamma-minor qamma, macornaə qamma - macor qamması, beta-luçi - beta şüalar, alğfa-luçi - alfa şüaları, pozitivistskiy vzqləd-pozitivist baxış, anarxistskiy vzqləd - anarxist baxış, optimistiçeskaə filosofia - optimist fəlsəfə, imperialistiçeskaə voyna - imperialist müharibəsi və s." (61, 22).

Alınma terminlərin unifikasiyası prosesi, qeyd olunduğu kimi, onların mənimsənilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Ümumiyyətlə, dildə alınma sözlərin unifikasiyası ilə terminlərin mənimsənilməsi arasında müəyyən oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Dilin normalaşdırılması, onun orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının hazırlanıb qəbul edilməsi prosesində alınma sözlərin mənimsənilməsinin müxtəlif aspektləri nəzərə alınır. Bu proses təkcə terminologiyaya deyil, ümumiyyətlə dilə aid olduğundan sanki alınma sözlərin unifikasiyası aparılır. Dildə alınmaların müxtəlif səviyyələrdə mənimsənilməsi vacibdir. Mənimsənilmə qrafik, fonetik, leksik və qrammatik səviyyələri əhatə edir. Terminlərin unifikasiyası zamanı bu səviyyələrdə mənimsəmə nəzərə alınır. Qrafik və fonetik mənimsəmə həm alınmaların yazılışını, həm də tələffüzü qaydalarını özündə birləşdirilir. Azərbaycan dilinin qəbul edilmiş orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları alınma terminlər üçün də icbari qaydalar sayılır.

Azərbaycan dilində, demək olar ki, birqiymətli fonem-qrafem uyğunluğu vardır. Yəni hər bir qrafemə bir sfonem uyğun gəlir. Söz və söz-forma tərkibindəki istisna hallar orfoepiya qaydaları ilə

tənzimlənilir. Bu baxımdan alınma terminlərin qrafik və fonetik mənimsənilməsi, əsasən onların orfoqrafiyası qaydaları ilə həllini tapır. Azərbaycan dilinin son orfoqrafiya qaydalarının alınma terminlərin qrafik və fonetik mənimsənilməsindəki proses unifikasiya prosesinə də təsir edir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, alınma terminlər dilə vasitəli və birbaşa keçə bilər. Uzun illər Avropa mənəbli söz və terminlər rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Ona görə də orfoqrafiya qaydalarının hazırlanması zamanı rus dilinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında saitlərin yazılışı ilə bağlı qaydalar alınmanın rus dili variantı üzrə izah olunur. Bu fikrin izahı üçün orfoqrafiyanın bəzi qaydalarını nəzərdən keçirək.

«1. O saitili alınmağ sözlər a və ya o ilə deyilməsindən asılı olmayaraq o ilə yazılır: avtomat, velosiped, ensiklopediya, motor, solist və s.» (ADOL, 12). Burada, şübhəsiz ki, qeyd olunan sözlərin rus dilindəki tələffüzündən söhbət gedir.

İngilis dili vasitəsilə rus dilinə keçmiş avtomat [ɔ: `təmətɔn] termini mənəbli dildəki orfoepiyasına görə o:təmətɔn kimi tələffüz olunmalıdır. Lakin söz rus dilinə «avtomat» şəklində keçmişdir. Rus dili vasitəsilə də Azərbaycan dilinə «avtomat» termini daxil olunmuşdur. Sözü daxilindəki «o» qrafemi rus dilindəki oxunuşdan asılı olmayaraq «o» kimi də yazılır. Söz qırğız, türkmən, özbək dillərinin terminologiyalarına da eyni şəkildə keçmişdir (RAAKTU, 1977, 31).

Musiqi terminologiyasına daxil olan solist termini italyan dilindən ingilis dilinə keçmişdir. İngilis dilində termin «soloist [soulouɪst]» şəklindədir. Transkripsiyadan görüldüyü kimi, ingilis dilində oxunuş tamamilə fərqlidir. Deməli, Azərbaycan dilində orfoqrafik və orfoepik normalaşdırma rus dilinə əsasən getmişdir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının dördüncü maddəsində yazılır: «Sonu a ilə bitən alınma sözlərdən aşağıdakılar a-sız yazılır: anket, aptek, armatur, atmosfer, vitrin, qəzet, idiom, kayut, kaset, kontor, konfet, lent, maşın, perspektiv, pyes, planet, reklam, sistem, sitat, metafor» (ADOL 12).

Bu maddədə «sonu a ilə bitən alınma sözlər» ifadəsi qüsuruludur. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları dilçilər və rus

dilinin daşıyıcıları üçün yaradılır. Orfoqrafiya qaydaları normativ sənəd olmaqla yanaşı, bütün dil daşıyıcıları və ümumiyyətlə, bu dildən istifadə edənlərin hamısı üçün nəzərdə tutulur. Bu qaydalar həm öyrənilməli, həm də tətbiqini tapmalıdır. Qaydalar kifayət qədər sadə və aydın yazılmalıdır. Verilmiş qaydadakı «sonu «a» ilə bitən alınma sözlər» ifadəsindən belə çıxır ki, istifadəçi belə sözlərin hamısı haqqında məlumata malikdir. Sonu «a» ilə bitən bu sözlər rus dilində işlənən sözlərdir. Qayda rus dilindən və ya rus dili vasitəsi ilə alınan sözlərin yazılışı ilə bağlıdır. Burada bir sıra alınma sözün yazılışı dəqiqləşdirilir. Orfoqrafiya qaydaları yalnız ümumişlək sözlərin normalaşdırılması məqsədi daşır. Terminlər də bu qaydalar əsasında normalaşdırılır və lüğətlərə daxil edilir. Azərbaycan dilinin sahə terminologiyalarında sonu «a» ilə bitən kifayət qədər çox termin vardır. Məsələn, diaqramma - diaqram, radioqramma - radioqram, telefoqramma - telefoqram, qrafema - qrafem, qramema - qramem, morfema - morfem, temperatura - temperatur və s. yuxarıdakı qaydada bu terminlərin heç birinin yazılışı barədə heç nə deyilmir. Nəticədə qayda belə terminlərin yazılışının qeyri-müəyyən qalmasına səbəb olur. İstər orfoqrafiya qaydalarında sadalanan, isətrəsə də nümunə gətirilmiş digər vahidlər terminlərdir. Məsələn, «anket» kargüzahıq, «apteka» tibb, «armatura» tikinti, «atmosfera» coğrafiya, «vitrina» -ticarət, tikinti, «qəzet» KİV, «idiom» dilçilik, «kayut» dənizçilik, «kaset» elektronika terminidir. Bütün qeyd olunmuş terminlər rus dilində də alınma terminlərdir. Onlar rus dilində mənimsənilərək müvafiq formanı almışlar. Azərbaycan dilində mənimsənilmə zamanı sondakı «a» foneminin atılması hadisəsi baş verir.

N.M.Karpudina proses kateqoriyasına aid anlayışları bildirən terminlərin özündə birləşdirdiyi elementar terminoloji semləri araşdıraraq onların iki əsas növünün mövcudluğunu qeyd edir: 1) adlandırılan anlayışın meydana çıxmasına qədər mövcud olan fərqləndirici əlamət; 2) adlandırma prosesində meydana çıxan fərqləndirici əlamətlər (197, 39). Müəllifin bu fikirləri, bir tərəfdən, terminlərin tərkibindəki komponentlərin işlənməsinə aiddirsə, digər tərəfdən, söz birləşməsi və ya tərkibi terminlərdəki uyğunsuzluqları ehtiva edir. Eyniləşdirmənin hansı səviyyədə aparılması bəzən

mübahisə doğurur. İlk təcrübə göstərir ki, bu, əsas termin səviyyəsində getməlidir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində mürəkkəb sözlərin yazılışı bölməsində 18-ci maddədə qeyd olunur ki, «tərkibində anti, audio, auto, avia, avto, bio, elektro, faqo, foto, infra, hidro, makro, mikro, mono, nano, neyro, paleo, poli, psevdo, stereo, super, trans, ultra, vibro, video, zoo hissəcikləri olan sözlər bitişik yazılır» (ADOL 15). Burada da orfoqrafik normalaşdırma rus dili əsasında getmişdir. Daha doğrusu termin-elementlərin rus dilindəki unifikasiyası Azərbaycan dilinə gətirilmişdir.

Sahə terminologiyasının unifikasiyası prosesindən sonra birdilli, ikidilli və çoxdilli lüğətlərin tərtibi daha effektiv nəticə verir. Təbii ki, əvvəllər sahə terminologiyaları kifayət qədər nizama salınmadan, unifikasiya aparılmadan lüğətlər, xüsusən ikidilli tərcümə lüğətləri tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilində terminologiyanın müasir səviyyəsi nəzərə alındıqda yeni lüğətlərin tərtibinin məhz nizamasalma və unifikasiyadan sonra təkrar aparılmasının məqsədəuyğunluğu təsdiqin tapır.

Unifikasiya ilə bağlı başqa bir məsələ terminologiyada abreviaturların işlənməsidir. Bir sıra sahə terminologiyalarında abreviaturlər çoxdur. Bəzi sahələrdə terminlərin ifrat uzunluğunu aradan qaldırmaq məqsədilə terminoloji sistemə yeni ixtisarlar daxil edilir. Mürəkkəb tərkibi terminoloji birləşmələrin sayı artdıqca onları əvəz edən ixtisar variantların da sayı artır. Ümumiyyətlə, oxşarlıq prinsipinin pozulması, uyğunsuzluqların meydana çıxması bütün sahə terminologiyalarında müşahidə edilir. Zənnimizcə, dilçilik terminologiyası da bu cəhətdən istisna təşkil etmir. M.Məmmədov dilçilik terminlərinin unifikasiyası ilə bağlı olaraq yazır: “Dil haqqında elmin yarandığı ilk günlərdən onun özünəməxsus terminoloji sistemi də təşəkkül tapmış, müəyyən təkamül dövrü keçərək formalaşmış və sabitləşmişdir. Lakin təbii ki, ilk vaxtlar dilçilik terminləri systemsiz, kortəbii olaraq yaranırdı. Ayrı-ayrı elm sahələrində olduğu kimi, dilçilikdə də terminlərin toplanması, təkmilləşdirilməsi, unifikasiyası məsələlərinin həlli üçün hələ çox əsrlər keçməli idi” (82, 14). Müəllif dilçilik terminologiyasının təşəkkülü və formalaşmasından bu yana keçən dövrü nəzərdə tutur.

Bununla belə, hazırda da dilçilik terminologiyasının nizama salınması və unifikasiyasına ehtiyac duyulur. Bu proses həm yeni yaranmış terminlərin bir daha nəzərdən keçirilib qəbul edilməsinə, köhnə terminlərin təshihinə imkan verəcəkdir.

Terminlərin başqa dillərdən olduğu kimi alıb işlədərək müxtəlif dillərdə eyni terminlərin işlədilməsi hadisəsi baş verir. Terminlərin müxtəlif dillərdə eyni formada adlanması ayrı-ayrı dillərin daşıyıcılarının sahə üzrə başqa dildə olan elmi ədəbiyyatdan istifadəsini asanlaşdırır, sahə üzrə informasiyanın yayılmasına kömək edir. Ona görə də unifikasiyadan bəhs edərkən alınma və beynəlmiləl terminlər məsələsinə xüsusi diqqət verilir.

S.Sadıqova terminologiyada çoxkomponentli terminoloji birləşmələrin istifadə olunması üzərinə diqqəti cəmləyərək göstərir ki, “gündən-günə inkişaf edən elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı ixtisar yolu ilə yaranan terminlərin sayı da artır. Çoxsözlü adlar belə bir üsulun zəruriliyini aşkara çıxarmışdır. Çünki çoxsözlü adların qısa sözlərlə əvəz olunmasına böyük ehtiyac var”. İxtisarlara qəbul edilməsi və ya hansı dildən alınması terminlərin standartlaşdırılması prosesində həll olunur.

Azərbaycan dilinin sahə terminologiyalarında terminlərinin böyük əksəriyyətini alınmalar təşkil edir. Terminlərin unifikasiyası xarici dildən termin alma, beynəlmiləl terminləri dilin terminoloji sistemə daxil etmək deyildir. Eyni zamanda terminologiyanın unifikasiyası problemlərinin həllindəki çətinliklər onunla dərinləşir ki, struktur-tipoloji xüsusiyyətləri, mənşəyi və sosial funksiyalarının tutumu ilə bir-birindən fərqlənən dillərdən terminlər alınır və işlənir. Belə terminlərin dilin qanunlarına uyğunlaşdırılması əsas götürülməlidir. Bu səbəbdən də dünya dillərində terminlərin xarici qışasının unifikasiyası ideyası ortaya çıxır. Göründüyü kimi, unifikasiya prosesində terminlərin xarici cildinin uyğunlaşdırılması tələbi vardır. Bu tələbin yerinə yetirilməsi həmişə mümkün deyildir. Unifikasiya prosesində iki qrup termini fərqləndirmək lazım gəlir. Bunlardan birincisi alınmalar, digəri isə beynəlmiləl terminlərdir. İlk baxışdan fərqləndirmənin nəyə görə aparılması aydın görünmür. Bunun əsas səbəbini S.Sadıqova göstərmişdir (93, 44). Terminologiyada beynəlmiləl terminlərlə alınma terminlər arasındakı hüdudu

müəyyənləşdirmək, bunları bir-birindən fərqləndirmək ən aktual məsələlərdən biri olduğunu göstərən alim yazır: «Hər iki ad altında termin dilə əcnəbi dillərdən keçir, bəlkə də buna görə də tədqiqatçılar bunları eyniləşdirirlər, fərqləndirmirlər. Lakin bunların elmi tərəfinə diqqət etdikdə, fərqləndirici əlamətlər görünür və bunları təhlil etmək elmi baxımdan zəruridir». Beynəlmiləl terminlərin unifikasiyası bir çox dillərdə artıq qəbul olunmuş formanın götürülməsini tələb edir. Yəni beynəlmiləl terminlərin səs və qrafik cildinə görə bir-birindən az fərqlənməsi vacib şərtidir.

Sahə terminologiyasında unifikasiya apararkən terminlərin müxtəlif variantları, dubletləri, sinonimləri qruplaşdırılaraq bir araya gətirilir, ümumi təhlilə cəlb olunur. Bu zaman bir sıra terminlərdə hansı variantın qəbul edilməsi problemi həll olunur.

Unifikasiya termin üçün sahənin anlayışlar sistemini, məntiqi və linqvistik amillər nəzərə alınmaqla aparılır. Unifikasiyanın birinci və başlıca məqsədi qəbul ediləcək terminin terminologiyada terminə qoyulan tələblərə cavab verəcək səviyyədə olmasını təmin etməkdir. Unifikasiya termininin anlayışın mənasını tam əhatə etməsi və başqa dillərdəki terminlərlə oxşarlığı nəzərə alınır. Unifikasiyada terminlərin yazılış formasını, sistemi təyin edilir. Yazılış zahiri oxşarlıq prinsipinə əsaslanır. Bu cəhət çox zaman nomenklaturaların yazılışı üçün vacib sayılır. Bununla yanaşı, terminlərin nizama salınması və unifikasiyası zamanı terminlərin çoxvariantlılığı aradan qaldırılmalıdır.

3.5. Alınmaların tərcüməsində unifikasiya

Avropa dilləri vasitəsilə dilimizin lüğət tərkibinə keçmiş yeni alınmaların mənimsənilməsində tərcümənin rolunu danmaq olmaz. L.K. Latışevə görə, obyektlərin ekvivalentliyi onların hansısa münasibətlərə görə bərabərliyini ifadə edir. Bütün münasibətlərə görə bərabərlik mümkün deyildir.

Məlumdur ki, hər bir canlı dil daim dəyişir, inkişaf edir və

dilin ən çevik dəyişən komponenti isə onun lüğət tərkibidir. Dəyişkənliyə və dinamikliyə hər şeydən öncə dilin leksikası həssasdır. Lakin burada yeni alınma termin-sözlərlə neologizmləri qarışdırmaq olmaz. “*Neologizm*” anlayışı barədə dilçilik ədəbiyyatlarında kifayət qədər məlumatlar olsa da yeni alınmalarla neologizmlərin fərqləndirilməsinə zərurəti yaranır. Ümumiyyətlə, “*neologizm*” anlayışının təhlil edilməsi zamanı müxtəlif tədqiqatçıların baxışlarını ümumiləşdirsək, iki əsas nəticəyə gəlmək olar:

Birincisi, “neologizm” termini o vaxt işlədilir ki, dildə yeni söz meydana gəlsin və bu yeni söz dil materialları əsasında dildə artıq mövcud olan sözdüzəltmə və söz birləşmələrinin yaradılma modellərinə tam uyğun gəlsin. Yeni yaranmış bu sözlər əvvəllər məlum olmayan, yeni məna kəsb edən, anlayış kimi işlənməyən predmetlərdən, elm sahələrindən, məşğuliyyət növlərindən, ixtisas növlərindən və s. biri olsun. Bu zaman “*neologizmlərdən*” danışmaq olar. Məsələn, son illər nəinki Azərbaycan mətbuatında, eləcə də dünyanın bir çox kütləvi informasiya vasitələrində marketinq (bazar münasibətlərini öyrənən fəaliyyət sahəsi), feminizm (qadın hərəkatı), spid (immün çatışmazlığı xəstəliyinin adı), loginizm, plurüalizm və s. sözlərdən geniş istifadə olunur. Bu sözlər *yeni anlayış* olmaq etibarı ilə “neologizmlər”dir və əvvəllər belə terminlər mövcud deyildi.

Qeyd edək ki, əvəz edilməsi və yaxud tərcümə edilməsi mümkün olmayan yeni söz və ifadələr fəal surətdə lüğət tərkibinə daxil olur. Bu növ sözlər daha çox elmi üslubda işləklilik qazanır.

Yeni alınma söz və söz birləşmələri ilə neologizmləri fərqləndirmək üçün meyarların müəyyən edilməsi çətindir, buna görə də bu meyarların müəyyən edilməsində alınmaların yeni anlayış olması nəzərə alınmalıdır. Əslində, əcnəbi dildən gələn bütün neologizmlər həm də alınmalar hesab olunmalıdır. Şerti olaraq fərqi və kütləvi şüurun qəbul etdiyi hər hansı bir yeni anlayış bildirən söz və söz birləşməsi “neologizm” adlandırılır.

Bəzən yazılı və şifahi tərcümə prosesində elə problemlər meydana çıxır ki, bu, ilk baxışdan adi görünür, lakin məsələnin dərinliyinə varanda, burada tərcümənin özünün təbiətindəki

ziddiyyətləri sezmək olur. Məsələn, tərcümə olunan mətndə bəzən tərcümə öz başlıca vəzifəsini yerinə yetirə bilmir, yəni iki müxtəlif dil tərəfinin arasında anlamlı ünsiyyət rolunu oynaya bilmir. Tərəflərdən biri, yəni mənbə dilin mətnində və ya nitqdə mənsub olduğu xalqın və ya millətin milli-mədəni və mənəvi qaynaqlarının aşınmaya uğramasının əleyhinə çıxır, ifadə olunan sözün mətnində hərfən saxlanması təkid edir. Məsələn, *community-kommuna*, *gender-cender*, *consolidation-konsolidasiya*, *overdraft-overdraft*, *reconstruction-rekonstruksiya* və s. termin-sözlərin (bunlardan bəzilərini *neologizm* hesab etmək olar) tərcüməsi zamanı bu cür çətinliklərlə qarşılaşmaq mümkündür. Bu I tipli termin-sözlərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmədən verilməsi və yaxud qarşı tərəfdə eynilə saxlanması tərcüməni və tərcüməçini çətinlik qarşısında qoyur. Əslində bu sözlərin Azərbaycan dilində qarşılıqları vardır: birinci söz «*birlik, cəmiyyət*», ikinci «*cins, cinsi mənşə, cins mənsubluğu və s.*», üçüncü «*birləşmə, birləşdirmə, gücləndirmə, möhkəmləndirmə*», dördüncü «*qısamüddətli bank krediti*», beşinci isə «*bərpa*» kimi verilməlidir. Bu, termin-sözlərin düzgün qavranılması üçün zəruridir. Lakin çox vaxt bunlar olduğu kimi, tərcümə edilmədən verilir. Beləliklə, həm neologizmlərin, həm də Avropa mənşəli termin-sözlərin tərcümə edilməsində əsas çətinliklərdən biri - alınma termin-sözün yeni anlayış kimi, yəni neologizm kimi basa düşülməsi, ikincisi - alınan termin-sözün yeni mənasının, yeni çalarının izahı və yaxud anlamıdır. Əslində tərcüməçiyə anlamı bəlli olan alınma termin-sözün tərcüməsi sadədir, bu vəzifə həmin termin-sözün monosemantik təbiətini müəyyənləşdirdikdən sonra asanlıqla həyata keçirilir.

Bəzi lüğətlərdə yeni yaranmış bir çox neologizmlərin mənası geniş şəkildə izah edilir. Lakin qeyd etmək ki, bəzən bu lüğətlər də peşəkar tələbata cavab vermir (78, 79, 135). Nəzərə alsaq ki, yeni çıxan lüğətlərdə də yeni anlayışların heç də hamısı əks olunmur, onda alınma termin-söz və ifadələrin başa düşülməsində tərcümənin rolunun daha önəmli olması şəksizdir.

Kütləvi informasiya vasitələrində elə Avropa mənşəli sözlərə rast gəlik ki, onların işlədilməsi və ya tərcüməsi zamanı qarşı tərəfin milli diqtəsi lazım olmur, sadəcə kütləvi istifadə

zamanı sözün beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi olduğu nəzərə alınaraq birbaşa, tərcümə olunmadan ünsiyyətə ötürülür. Bununla da Avropa dilləri vasitəsilə daxil olmuş söz və ifadələrin bir çoxunun qarşılıqlı variantı ola-ola ümumişlək sözə çevrilir, dilimizin səlisliyi, şirinliyi, gözəl ifadə tərzləri unudulur. Tərcümə zamanı yeni termin-sözə ilk dəfə rast gəlinəndə əlbəttə, bu anlayış barədə, onun mənasını anlamaqda çətinlik törədir. Buna görə də ilk öncə həmin anlayışın mənasının başa düşülməsi tələb olunur, xüsusilə mətn daxilində işlənən yeni alınma termin-sözlərin mənasının dərk edilməsi və izah edilməsi vacibdir. Məsələn, *biznes-forumda plenar* iclas gedir. *Biznes –forumda* iştirakçıları dünya bazarlarında baş verən *tenderlər* haqqında ekspert proqnozları baxımından diqqətəlayiq olan ən təzə *informasiya* almaq imkanına malikdir.” (“Respublika” qəzeti, 15 may 2014)

“Bizim 70 illiyimizdə təkcə yeni *formata* keçməyi elan etməmişdik, biz təqdim etməyə başladığımız yeni məhsulların tamamilə müəyyən siyahısını nəzərdə tutmuşduq – beynəlxalq *multimediya* mətbuat mərkəzi, *3D-video və infoqrafika, reytinglər, virtual* mətbuat mərkəzi, RİA-idman, RİA-TV və *bildredaktorlar məktəbi*” [11 may 2014-ci il, “Respublika” qəzeti] Yenə həmin hissədə; “Biz bunu əsas götürürük ki, hazırda yeddi multimedia formatı ilə işləyirik; *foto, video, audio, mətn, infoqrafika, infoekran, 3D-təsvir*. Biz informasiyamızı müxtəlif platformalarda təqdim edirik; *saytlar, qəzetlər, infoekranlar, internet televiziya, mobil telefonlar* üçün əlavələr, *planşet* qurğuları üçün əlavələr, sosial şəbəkələrə çıxış”. Həmin müşahidə nyusmeyker, informator, potensial, əlyətərli, populyar, səndvic və s. kimi sözlər də işlədilmişdir.

Göründüyü kimi, fərqləndirici bəzi söz və terminlər anlaşılan, başa düşüləndir. Hətta bir çoxunun dilimizdə qarşılığı da vardır. Məsələn; virtual-mümkün olan, mobil-sürətli, populyar-məşhur, informator-məlumat verən, informasiya-məlumat (xəbər), dezinformasiya-yalan məlumat, plenar-geniş və s. kimi işlədə bilirik.

Daha sonra “Xalq qəzeti” və «Azərbaycan» qəzetinin, «Yeni Müsavat»-ın səhifələrində verilən Avropa mənşəli söz və ifadələrin Azərbaycan dilində düzgün ifadə edilməsi zərurəti vardır. Ölkənin

rəsmi və müstəqil qəzetlərinin nümunə kimi qəbul edilməsi təsadüfi deyil, bu qəzetlər əslində xalqın «dili»nin güzgüsü olmalıdır. Məsələn, *eyforiya, qeyri-legitim, presedent, kriminal, separat, status, sivilizasiya, konfessiya, intellekt, sponsor, resurs, region* və s. («Xalq qəzeti»), *kompensasiya, rejim, suveren, sensasiya, sammit, forum, deportasiya, aksiya, absurd, intensiv* və s. («Azərbaycan»), *rezonans, format, sammit, arqument, versiya, mikro, kordinasiya, meriya, integrasiya, reanimasiya, elektorat, loyal, plüralizm, şans, anti, konflikt, ofis, insident, stabillik, prekursor, elita, mesaj, internet, repressiya, sanksiya, faktor, alyans, speys, instansiya, virtual, effektivlik, korrupsiya, reyting, egida, kompromat, pozitiv, potensial, kuliminasiya* və s. («Yeni Müsavat») mənşəyi müxtəlif olan Avropa mənşəli sözlərin ədəbi dilimizə ötürülməsi, mətbuat vasitələri tərəfindən gen-bol işlədilir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, tərcümə mətninin əslin üslubi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması zamanı formanın dəyişdirilməsi zərurəti doğur və bu zaman tərcüməçidən böyük ustalıq tələb olunur.

L.S.Barxudarova görə, ümumiyyətlə, “tərcümə təkcə orijinalda verilən mətnin məzmunun köçürülməsi demək deyil, o, həm də orijinalın necə ötürülməsi deməkdir.” (134, 19).

“Mətn” anlayışı geniş mənada işlənir: Şərti olaraq mənbə dildəki mətnə verilən termin-söz və ifadələri daha yaxşı anlamaq üçün mətni iki növə bölmək olar:

- a) *Dar çərçivəli mətn-mikromətn.*
- b) *Geniş həcmli mətn-makromətn.*

Mikromətn dedikdə, cümlə və yaxud cümlə daxilindəki söz və ifadələr nəzərdə tutulur.

Makromətn dedikdə, bir-birinə tabe olan və olmayan cümlələrin əmələ gətirdiyi mətn nəzərdə tutulur ki, bunun da dəqiq çərçivəsini müəyyənləşdirmək çətindir. Çünki makromətn cümlələr qrupu, bütöv abzas və yaxud bütöv bir məqalə də ola bilər. Önemlisi budur ki, tərcümə zamanı hər hansı bir yeni termin-sözü mətn çərçivəsində götürəsən və həmin sözün əsl mahiyyəti bu zaman daha dəqiq açıqlana bilər.

Mikromətnin özünü də şərti olaraq *sintaktik və leksik* növə

ayırmaq olar:

Sintaktik mikromətn elə bir sintaktik quruluşdur ki, burada həm termin-söz, həm ifadə, həm də söz birləşməsi iştirak edir və tərcümə zamanı bütün bu komponentlərin hər biri nəzərə alınmalıdır.

Leksik mikromətn konkret leksik vahidlərin, söz və ifadələrin birləşməsindən əmələ gəlir ki, burada da tərcümənin əsas prinsipləri gözlənilməlidir. Yəni, *mənbə dildəki leksik vahidlər obyekt dildəki leksik vahidlərə uyğunlaşdırılmalıdır*.

Sintaktik mikromətn tərcüməçiyə imkan verir ki, yeni termin-sözün hansı nitq hissəsinə mənsub olduğunu müəyyən edərsin. Lakin *yeni termin-sözün mənasının izahı zamanı əsas rol leksik mikromətn oynayır*.

Tərcümədə mətnin məzmunu daha çox informasiyalı olur. Mətdaxili termin-sözlərin tərcüməsi prosesində iki mərhələni əsas götürmək vacibdir:

1. Yeni termin-sözün mətn daxilində mənasının izahı;

2. Mənanın tərcümə vasitəsilə ötürülməsi.

Yeni termin-sözlərin tərcüməsində birinci mərhələnin böyük rolu vardır. Fikrimizcə, ikinci mərhələ sırf texniki məsələdir, bu məsələni tərcüməyə müvafiq gələn metodlarla həll etmək olar.

Cümlə və yaxud cümlə daxilindəki söz Avropa mənşəli yeni termin-söz və ifadələr neologizmlərdən (burada yeni anlayış nəzərdə tutulur) fərqli olaraq bir qayda olaraq mənbə dildəki mövcud söz və morfemlərin bazasında yaranır. Bu söz və morfemlərin təhlili tərcüməçiyə termin-sözlərin mənasının izahında ciddi kömək göstərə bilər. Bunun üçün digər dillərin sözdüzəltmə xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir.

Aydın ki, dillər arasında əlaqələr zamanı yeni alınma termin-sözlərin anlaşılıqlı olması, qavranılması və mənimsənilməsi üçün onların obyekt dildə qarşılıqlı variantlarının, ekvivalentlərinin verilməsi zəruridir.

Elmi ədəbiyyatlarda bu prosesdə bir neçə üsul göstərilir [Попов Р.Н. Новые слова и словосочетания в языке современной прессы, «Русский язык в школе», №1, М., 1996, 196 с., с.67-91].

Transkripsiya, transliterasiya; Kalka; Təsviri tərcümə; Təxmini tərcümə.

Transliterasiya-trans=köçürmə, *littera=hərflər*-latınca *hərfləri köçürmə deməkdir*. (Wuster, E. Bibliography of Monolingual Scientific and Technical Glossaries. Paris, UNESCO, 1959, 462 p. s.514). Yəni, mənbə dildəki söz obyekt dilə ötürülərkən obyekt dilin hərflərindən istifadə olunur və bu zaman məna dəyişmir. Məsələn, *transkripsiya səslərinin bir dildən başqa dilə köçürülməsi* deməkdir. Eləcə də ingilis dilində işlənən *manager* sözünün son illər KİV-də Azərbaycan dilinə *menecer* kimi transliterasiya olunmasını göstərmək olar. Həm transliterasiya, həm kalka, həm də tərcümə hər şeydən öncə ictimai-sosial tələbi ödəmək vasitəsidir. Lakin linqvistik baxımdan yanaşdıqda, bu vasitələrin hər birinin öz funksiyası olduğu aydınlaşır və onlar bir-birindən fərqlənirlər.

Tərcümə vaxtı nəzərə alınmalıdır ki, transkripsiya zamanı çox vaxt transliterasiya elementlərindən də istifadə olunur. Aşağıdakı hallarda transliterasiya elementləri müşahidə edilir:

- Səsləri tələffüz etmək mümkün olmadıqda;
- Saitlər zəifləyirsə, onları tələffüz edərkən mənbə dilin fonetik sisteminə uyğun gəlmirsə;
- Diftonqların, monoftonqların ötürülməsi zamanı;

Dilçilik ədəbiyyatlarında kalka üsulu barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. M.Qasimovun fikrincə, qeyd olunan anlayışlarda prosesin nəticəsi kimi yanaşmaqdan asılı olmayaraq oxşar cəhətlər vardır. Lakin hər üç halda başqa dildəki vahidin qarşılığını tapmaq tələb olunur (58, 246).

Buna baxmayaraq, tərcümə prosesində iki müxtəlif dilin vahidləri qarşılaşdırıldığından bərabərlik halına da rast gəlinir. Bu, ondan irəli gəlir ki, universumun eyni bir əşyasının iki müxtəlif dildəki adları qarşılaşdırılır. Bərabərlik əşyanın müxtəlif adını bildirmək münasibətində ödənilir.

X.Quliyevanın gəldiyi qənaətə görə, kalka anlayışı ilə tərcümə arasında oxşar və fərqli cəhətlər araşdırılarkən ekvivalent vahidlər deyil, ekvivalenti olmayan leksika nəzərə alınmalıdır (69, 38).

D.S. Lotte kalkanı tərcümə üsullarından biri sayır və onun

mahiyyətini belə izah edir: “Kalka ekvivalenti olmayan sözü təşkil edən morfemlərin hərfi qarşılıqları ilə əvəz olunmasıdır”(210,24). Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşsaq, kalka anlayışı əlavə məna kəsb etmir. S.Sadıqovaya görə, kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modeli üzrə qurulan sözlər, yaxud ifadələrdir [93,169]. Bir qrup dilçi alim kalka üsulunda üç anlayışın qarşılıqlı münasibətinin aydınlaşdırılmasının birinci dərəcəli məsələ olduğunu qeyd edərək, bu anlayışları aşağıdakılara bölürlər: *kalka*, *alınma*, *tərcümə*. Beləliklə, kalka ilə tərcümə arasındakı fərqlər meydana çıxır. Əlbəttə, ekvivalenti olmayan termin-sözlərin, yaxud beynəlxalq terminlərin obyekt dildə verilməsi üsulundan birini kalka kimi qəbul etmək düzgündür.

Kalka bir növ hərfi tərcümədir. Alınmaların mənimsənilməsi prosesində hərfi tərcümə ilə yanaşı, uyğun tərcümə, yəni adekvat tərcümə də mümkündür. Lakin ekvivalenti olan sözün və ya söz birləşməsinin tərcüməsi zamanı kalkaya, yaxud transliterasiyaya qətiyyən ehtiyac yoxdur. Deyilənləri misallarla açıqlamağa çalışsaq. Məsələn, ingilis dili vasitəsilə keçmiş *investor* sözünün morfem tərkibini araşdırsaq, həmin komponentlərin obyekt dilə hansı üsulla keçməsinə təyin etmək mümkündür. Kalka üsulu ilə Azərbaycan dilində *investor* kimi verilir. Lakin bu sözün ekvivalent tərcüməsi *sərmayəçi* və yaxud *sərmayədardır*. Nümunədəki sözün tərkib hissəsi ingilis dilində iki komponentdən ibarətdir: *invest-or*. Azərbaycan dilində isə komponentlər üç hissəyə bölünür: *sər-mayə-çi*. Göründüyü kimi, hər iki dildəki sözün tərkib hissələrindəki morfemlər dəyişkəndir, ayrı-ayrılıqda bir neçə mənanı ifadə edir. İngilis dilindəki *-invest* sözünün Azərbaycan dilindəki qarşılığı *sərmayə qoymaq* deməkdir, *-or* isə isim düzəldən şəkilçidir. Tərcümədə verilən *sərmayəçi* sözünün kökü ərəb və fars mənşəli alınma *sər* sözü olub *baş* anlamını verir. *Mayə* sözü isə *maliyyə-pul* mənası ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində düzəltmə *-çi* (*-çi,-çü,-çu*) isim düzəldən şəkilçidir. Beləliklə, *investor* termin-sözü mənbə dildən obyekt dilə keçərkən quruluşca oxşar olmadığından kalka üsulu tətbiq edilə bilməz. İngilis dilindəki nümunədə

kök+suffiks Azərbaycan dilindəki quruluş ilə uyğun gəlmir. Deməli, burada termin-sözün obyekt dildə ekvivalenti olan sözün alınmasında tərcümə halı ilə qarşılaşırıq.

Nümunədən görüldüyü kimi, kalka ilə tərcüməni qarışdırmaq olmaz. Kalka əcnəbi dilin qrammatik quruluşu əsasında yaranır. Belə hesab edirik ki, kalka prosesi bir prosesdir dili zənginləşdirir.

Lakin bu, həmişə belə olmur. Elə hallar olur ki, dildə sözün mənbə dildəki quruluşunu verməklə yalnız mənasına əsaslanan kalkalar yaranır. Bu zaman söz və terminlərin bir qismi sərbəst yolla, yəni mənası alınmaqla kalka edilir. Burada, əslində söhbət yalnız alınma quruluşlu kalkalardan getməlidir.

Kalka alınma termin-sözün tərkib hissələrinin ekvivalentlərinin verilməsi prosesidir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, kalka üsulu yalnız mürəkkəb quruluşlu alınma termin-sözlərə tətbiq olunur. Məsələn, *multicurrency* sözü *multi* və *currency* sözlərindən ibarətdir, bu sözlər ayrı-ayrılıqda «çox, çoxlu» və «valyuta» sözləri kimi tərcümə olunur. Nəticədə hər iki sözün birləşməsi «çoxvalyutalı» kimi başa düşülə bilər. Lakin kalka zamanı hərfi tərcümə elementlərinin qabarıq şəkildə üzə çıxması bəzən sözün əsl mahiyyətini gizlədir, mənbə dilə məxsus quruluş və məna obyekt dilə köçürülür.

X.Quliyeva alınma terminlə müqayisədə kalkanın müəyyənləşdirilməsinin çətin olduğunu qeyd edir və kalkanın başqa dilin sözünün səs qabığının deyil, *struktur və semantikasını özündə birləşdirməsi fikrini irəli sürür*. Müəllif kalka üsulu ilə yaranan alınmaların təhlilində dil əlaqələrinin sosial-iqtisadi amillərinin, onların yaranma dövrlərinin nəzərə alınmasını vacib sayır. Bununla belə, müəllif hesab edir ki, kalkalar mənsə baxımından alınma, quruluşca isə dilin öz vahidləridir. Bir qədər sonra müəllif qeyd edir ki, kalkalar adətən mənbə dildəki sözlərin quruluşunu olduğu kimi, hissələr üzrə əks etdirməlidir (69, 88).

Qeyd edək ki, müasir dövrü mətbuatda istifadə olunan Avropa dillərindən alınma termin-sözlərin bir çoxu həm də kalka üsulu ilə dilimizdə yer almışdır. Qəzet və jurnallar isə daha çox bu variantda üstünlük verirlər.

Linqvistik təhlil apardıqda yeni alınma termin-sözlərin əksəriyyətinin Avropa dillərindən kalka üsulu ilə KİV-də yer almasını sübut etmək mümkündür. Bu üsulla bilavasitə bağlı olan problemlərdən biri alınma termin-sözlərin əmələgəlmə yollarıdır və tərcümə prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsində hansı sözün necə əmələ gəlməsini araşdırmaq da zəruridir. *Təsviri* tərcümə kalkadan fərqlənir və bu üsul kalka olunmayan termin-söz və söz birləşmələrinin təsvirinə deyilir. Bu zaman, şübhəsiz, həmin sözlərin leksik-morfoloji xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, təsviri tərcümə Avropa mənşəli alınma termin-sözün daha ətraflı izahı, açıqlanmasıdır. Bu üsuldən lüğətlərdə və konkret mətnlərdə istifadə etmək olar. Təsviri tərcümə müxtəlif yollarla həyata keçirilir. Məsələn, Birja termini *open outcry* birləşməsini kalka üsulu ilə versək, belə bir hərfi tərcümə alınar: *açıq gışqırıq*. Lakin maliyyə və birja mütəxəssislərinə aydındır ki, bu söz birləşməsinin mənası onunla izah olunur ki, bir qayda olaraq birjalarda *tələb və təklifə və qiymətlərin təyin olunmasına dərhal reaksiya vermək lazım* gəlir, bu, ondan ötrüdür ki, rəqibi qabaqlayasan. Buna görə də burada qışqırmamaq ifadəsini işlətmək düzgündür və onu işlətməmək mümkün deyil. Lakin bu metod, yəni *transliterasiya və transkripsiya* üsulu qəbul edilməzdir, çünki sözün mahiyyətini və mənasını açmır. Konkret halda *təsviri tərcümə* köməyə gəlir. Beləliklə, termin-sözün daha mükəmməl açıqlanmasından ötrü mötəbər lüğətlərdən istifadə edilməlidir. Məsələn, *The Oxford Dictionary for the Business World (1993)* sözlüyündə *open outcry* belə açıqlanır: "*a meeting of commodity brokers vvith dealers in order to form a transaction. Traders usually form a ring around the person shouting out bids and offers*", onun izahı belə olacaq: *alıcı ilə satıcı arasında birbasa təmas yaradan birja ticarəti metodu*.

Nümunədən görüldüyü kimi, biz *təsviri tərcümə* üsulunu *izahedici tərcümə* adlandırırıq. Tərcümə olunan sözün elementlərinin əsas çalarları burada daha dolğun verilir. Buna görə də *izahedici tərcümə* sözün qavranılmasına daha yaxındır. Lakin bu da bütün hallarda tərcümədir və mətnə istifadə olunmalıdır. Burada sözün çoxmənalılığına da diqqət yetirilməlidir.

Beləliklə, alınmaların mənimsənilməsi prosesində tərcümənin yerinin müəyyən olunması, *tərcümənin adekvatlığı* və onunla bağlı praqmatik adaptasiya məsələləri aktuallaşır.

Müasir Azərbaycan dilində alınmaların təhlili göstərir ki, Azərbaycanda bazar münasibətlərinin formalaşdığı bir çox fəaliyyət sahələrində insanlar öz peşəkar fəaliyyətləri zamanı istifadə etdikləri Avropa mənşəli termin-söz və söz birləşmələrinin mənası çox vaxt dəqiqləşdirilmir. Bu gün bir sox fəaliyyət sahələrində (informatika, reklam, marketinq və s.) yeni termin-söz və ifadələrin, mətnlərin məhz *adekvat tərcüməsinə* zərurət yaranmışdır. Buna görə də bu prosesin nəzəri əsaslarını bilmək zəruridir, həm də bu prosesdə tərcümənin keyfiyyəti üçün zəmanət verir.

Tərcümənin əsas nəzəri anlamı onun adekvatlığını şərtləndirir. *Adekvat tərcümə* səviyyəli tərcümə deməkdir və bu zaman *tərcümə olunan dilin norma və qanunauyğunluqları qorunmalı və məzmun dəyişdirilməməlidir*. A. D. Şveytserə görə, adekvatlıq real təcrübəyə əsaslanır. Bəzən isə təcrübə olsa da, tərcümənin bütün mümkün imkanlarından istifadə edilmir, lakin mətnin və ya cümlənin, ifadə tərzinin kommunikativ-funksional məzmunu düzgün ötürülür (203, 67).

Tərcümənin praqmatik aspektlərindən bəhs edərkən rus tədqiqatçı alimi V.N.Komissarov yazır ki, ekvivalentlik nəzəriyyəsinə görə, orijinalın və tərcümənin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün bir neçə səviyyə təyin edilir:

- Dil işarələrinin səviyyəsi;
- İfadə etmək səviyyəsi;
- Məlumatın səviyyəsi;
- Kommunikasiyanın məqsədinin səviyyəsi.

Bu səviyyələrin hər birində söz vahidi və məzmunun dərk edilməsi ilə məlumatın xüsusi forması ötürülür (203, s. 61-78).

Ayrı-ayrı alınma termin-söz və ifadələrin anlaşılmasında sosial-mədəni mühitin rəngarəngliyinə baxmayaraq, bütövlükdə problemlərin olması düzgün və məqsədli tərcüməni zəruri edir. Çünki mətbuat və reklam-informasiya vasitələrinin dili kütləyə, cəmiyyətə yönəlmişdir və onların istifadə etdikləri leksika qəbul edilməli, başa düşülməlidir.

Kütləvi informasiya daşıyıcılarının “dili”ndə müşahidə olunan yeni alınmaların praqmatik adaptasiyası baş verməlidir, yəni tərcümə olunan hər bir yeni söz və ifadə, söz birləşməsi və ya cümlə ilk öncə məqsədli auditoriya tərəfindən qəbul olunmalıdır. Bu, baş vermirsə, demək, tərcümənin adekvatlığı və ekvivalentlik səviyyəsi prosesdə əsas kommunikativ funksiyasını yerinə yetirə bilmir.

Belə bir fikir də qeyd edilir ki, alınma söz və ifadələrin tərcüməsinə ehtiyac yoxdur. Onlar məqsədli auditoriya üçün nəzərdə tutulub və buna görə də mütəxəssislər onların mənasını başa düşürlər. Bu dilin inkişafına mənfi təsir edir. Bununla da A.D. Şveytser qeyd edir ki, adekvatlıq bir çox hallarda kompromis səciyyə daşıyır və adekvatlığı təmin etmək üçün bəzən mətnə və ya cümlədə ayrı-ayrı söz və ifadələrin məna yükündən imtina edilir.

Bəzən tərcüməçi mətni və yaxud hər hansı bir ifadəni, söz birləşməsini tərcümə edərkən orijinaldakı üslubu və mənanı saxlamaq üçün xüsusi vasitələr axtarmalı olur. Bu zaman orijinala tərcümə olunan dil arasında praqmatik ekvivalentlik yaranır.

Məsələ bundadır ki, mətbuat və digər kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətin bütün təbəqələri üçündür və onların leksikasında istifadə olunan hər hansı bir yeni alınma termin-söz və söz birləşməsi kütləvi şüur tərəfindən qəbul edilməlidir, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olursa, ya onu zənginləşdirməli, ya da doğma ifadə tərzlərimizi sıxışdırıb çıxarmalıdır. Bu baxımdan yanaşdıqda, tərcümənin rolunun və səviyyəsinin daha çox sahələri əhatə etdiyinin şahidi olarıq. Yeni termin-söz və söz birləşmələrinin tərcüməsi zamanı bəzən Avropa mənşəli ifadələrin praqmatik imkanlarının oxucuya ötürülməsində çətinliklər meydana gəlir. Çox vaxt bu, reklam mətnlərində və televiziya verilişlərində tərcümə mətninin və yaxud tərcümə olunan ifadə və sözün *məna tutumunun* düzgün dərk edilməməsi səbəbindən baş verir. Bu prosesdə termin-sözün və ya ifadənin, söz birləşməsinin praqmatik adaptasiyası baş verməlidir.

Təcrübə göstərir ki, kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən ictimai-siyasi həyatımızda işlənən yeni termin-söz və ifadələrin tərcüməsi zamanı məhz sosiolinqvistik amillər müəy-

yənedici rol oynayır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, reklam-informasiya mətnlərində, dövrü elektron vasitələrində verilən külli miqdarda alınma termin-söz və ifadələrin, bəzən isə *beynəlxalq termin* kimi qələmə verilən sözlərin ekvivalentləri ola-ola, onların kalka edilməsi, transliterasiya olunması, yaxud bir neçə dildə istifadə olunan müxtəlif transkripsiyaya malik terminlərin qrafik formada verilməsi halları məhz tərcümə imkanlarının məhdudlaşdırılması zəminində baş verir. Tərcümə prosesində mənbə dildəki mətn obyekt dildə olan mətnə çevrilir. Bu zaman mətndəki sözlərin ekvivalentlərinin tapılması əsas şərtlərdən biridir.

3.6. Alınmaların nizama salınması standartlaşdırma mərhələsi kimi

Terminologiyanın nizama salınması, şübhəsiz ki, artıq müəyyən səviyyədə yaranmış terminlərin müəyyən sistemə salınması kimi başa düşülməlidir. Bu fikir «nizamasalma» sözünün semantikasından irəli gələn məntiqi nəticədir. Təsadüfi deyil ki, bəzi tədqiqatçılar terminologiyanın nizama salınmasını terminologiyanın qaydaya salınması hesab edirlər və nizama salmanı terminologiyadakı mövcud nöqsanları aradan qaldırmaqla müvafiq sahəyə aid anlayışlarının dəqiq terminlər sistemini yaratmaq kimi izah etmişlər. Müəlliflər elə bu tədqiqat işində sinonim olaraq terminologiyanın nizama salınması terminindən də istifadə etmişdir (242, 211).

Hər hansı elmi sahənin təşəkkülü, formalaşma və inkişafı onun anlayışların yaranması ilə başlanır. Bir-biri ilə əlaqəli olan anlayışlar artdıqca yeni sahəyə olan tələbat artır. Anlayışlar adlandırılır və onların adları sahə daxilində termin kimi fəaliyyət göstərir. Bir-biri ilə definitv bağlılığı olan terminlər sistem təşkil edir və beləliklə, sahə terminoloji sistemi formalaşır. Yeni sahənin əsasları bu sahəyə dair ilkin elmi tədqiqat işlərində, sonralar isə monoqrafiyalarda ifadəsini tapır. Sahə terminologiyası da bu cür proseslər əsasında formalaşdırılır. Yəni sahəyə aid terminlər seçilib

toplanılır. Terminlərin toplanması və ya seçilməsi hansı sözün terminin qanununa uyğunluqlarına cavab verməsi tələbi ilə bağlıdır. Bunu daha aydın təsəvvür etmək üçün bu və ya digər sahə, yaxud elmi istiqamətlə bağlı yazılmış ilkin mənbələrə müraciət etmək lazım gəlir.

Mətn dilçiliyi sahəsinin Azərbaycan dilindəki terminoloji sisteminin qurulması ilə bağlı təhlil göstərir ki, hər bir sahə terminologiyasının qurulması ilk növbədə bu sahə terminlərinin toplanmasını tələb edir. Sahə terminlərinin toplanması zamanı eyni terminin variantları, substitutları da qeydə alınır. Məsələn, mətn dilçiliyində həm tekst, həm də mətn terminlərinin paralel işlənməsi müşahidə olunur. Eyni sözləri makrotest, makromətn, mikrotest, mikromətn və s. terminləri haqqında da söyləmək olar. Terminlərin toplanması onların siyahısını tərtib etməyə imkan verir. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemlərinə həsr edilən və 1998-ci ildə nəşr edilmiş monoqrafiyada göstərilir ki, "...mürəkkəb sintaktik bütöv mətn dilçiliyi vahidi kimi ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə Azərbaycan dilçiliyində sintaktik tədqiqata cəlb edilir" (3, 6). Bu fikir Azərbaycan dilçiliyində mətn dilçiliyinin ötən əsrin 90-cı illərinin sonlarında ayrıca elmi istiqamət kimi formalaşmadığını təsdiq edir. Təbii ki, bu sahəyə dair dilçiliyimizdə müəyyən araşdırmalar, fikir və mülahizələr olmuşdur. Bu sahəyə aid hələ 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq bir sıra məqalələr yazılmışdır. Qeyd olunan əsərlərdə mətn dilçiliyi ilə bağlı əvvəlki fikirlərə yeri gəldikcə toxunulur. Buna görə də Azərbaycan dilində mətn dilçiliyinin terminoloji sistemini qurmaq üçün əsas ilkin mənbə 1998-ci ildə çap olunmuş monoqrafiyaya götürülə bilər. Digər tərəfdən, bir il sonra Q.M.Bəyzadənin «Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər» adlı ikicildliyin birinci cildi 800 səhifə həcmində çap edilmişdir (27). Şübhəsiz ki, bilavasitə yeni elmi istiqamətə həsr edilmiş bu irihəcmli əsər sahə (mətn dilçiliyi) terminologiyasının toplanması üçün daha fundamental mənbəyə çevrilir. Buna görə də terminlərin seçilməsinə bu mənbədən başlamaq və yeri gəldikcə digər mənbələrə müraciət etmək lazım gəlir. Kitabın adında (Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər) diqqəti cəlb edən iki termin qeydə alınır: 1) mətn; 2) mətn sintaksisi. Burada isə «mətdaxili

vahid», «məna növləri», «mətnin məna növləri» yeni sahə terminləri kimi qəbul olunandır. Sonrakı terminlərin seçilməsi monoqrafiya ilə ardıcıl tanış olmağı və terminoloji səciyyə daşıyan vahidləri seçib qeyd etməyi tələb edir. Sintaksisin son bölümü kimi telepatemin derivasiya qaydasında suksevliyin semantik bütövlüyündən ibarət olan mətnin tədqiqinin bir konkret tədqiqat obyektinə çevrilməsi, bu elm sahəsinin formalaşma prosesinin başa gəlməsi, daha dəqiq desək, onun «spesifik linqvistik bir sahəyə çevrilənədək (bu isə XX əsrin II yarısında baş verib) ritorikadan, natiqlikdən, üslubiyyatdan və b. təmizlənilibdir. Belə bir prosədə məlum məsələdir ki, ayrı-ayrı systemsiz hər hansı bir məqsədlə, müəyyən bir yönümlü baxış ön plana keçmişdir. Lakin mətnin varlığının duyulmasını antik dövrlə bağlamalıyıq ki, hələ o dövrdə natiqlər öz gündəlik praktikalarında gördülər ki, dil dönümündə konkret olaraq hər hansı bir model, özü də hazır model fikrin açıqlanmasında, dəyərli bir eloksiya modulu hakim mövqedədir» (27, 8). Onu da qeyd edək ki, bu tədqiqatda mətn dilçiliyinin bir sıra terminlərini təyin edilmiş, daha doğrusu, onların definisiyası verilmişdir. Məsələn, leksem belə təyin edilir: «Leksem - Elə bir dil işarəsidir ki, mənalı vahidin frazifövqi vahidin aletikliyi struktur elementi kimi, alt qatında FV-nin yerləşməsi ilə mücərrədliyin ən dərin qatlarına enməklə lay-lay abstraksiyalanma prosesin təcəssümüdür» (221, 164). Nümunələr də göstərir ki, mətn dilçiliyi üzrə terminoloji sistemi qurmaq üçün bu mənbənin seçilməsi məqsədəuyğun deyildir. Bu mənbədən fərqli olaraq, digər mənbələr mətn dilçiliyinin Azərbaycan dilindəki terminoloji sistemini əsasən qurmağa imkan verir. Həmin mənbədən mətn dilçiliyinin mətn, tekst, mikromətn, makromətn, mikrotekst, makrotekst, hipermətn, tekstema, prepozisiya, parselyasiya, abzas, kontekst, koqeziya, mətnin koqeziyası, məntiqi-sintaktik əlaqə, mətnin tərkibi, mətnin vahidi, mətnin kompozisiyası, propozisional üsul, informasiya, mətnin informativliyi, mürəkkəb sintaktik bütöv, period, diskurs, sintaktik yarus, emik tekst, etik tekst, potensial tekst, tekstin tipi, tekstin modelitekstin izomorfizmi və s. terminlərini ayırmaq olur. Müəllif bu terminlərin böyük əksəriyyətinin definisiyasını verməyə çalışmışdır. Bir sıra terminlər isə təsviri şəkildə izah edilmişdir.

Bütün bu cəhətlər terminlərin seçilməsi üçün əsaslı zəmin yaradır. Onu da qeyd edək ki, mətn dilçiliyi sahəsinin Azərbaycan dilindəki terminoloji sisteminə daxil ola biləcək terminlərin, demək olar ki, tam toplusunu seçmək və onların böyük əksəriyyətinin dəqiq və qeyri-dəqiq variantlarını müəyyənləşdirmək mümkündür (ADMSB 2002).

Qeyd edək ki, mövcud elmi ədəbiyyatda «terminologiyanın nizama salınması» anlayışından istifadə olunur, «terminləri qaydaya salmaq ifadəsi» qeyri-standart termin hesab olunmalıdır. Terminologiyada nizamasalma termini qəbul edilmişdirsə, onun müəyyən tərif və ya definisiyası olmalıdır. M.Qasımov monoqrafiyasında «nizama salınmış terminologiya» tərkibi terminindən istifadə etmişdir. Onun fikrinə görə, «nizama salınmış terminologiya deyildikdə, xüsusi metodika ilə müəyyənləşdirilmiş anlayışlar sistemi ilə işarələr sisteminin vəhdəti nəzərdə tutulur» (58, 110). Müəllifin irəli sürdüyü definisiya bir çox cəhətdən nizamasalma anlayışını təyin etməyə imkan verir. Yəni bəlli olan nizama salınmış terminologiya anlayışından çıxış edərək nizamasalma təyin olunur. Terminlərin nizama salınması müəyyənləşdirilmiş anlayışlar sistemi ilə işarələr sisteminin qarşılıqlı vəhdətini yaratmaqdır. Fikrimizcə, bu cür tərifdə bir anlayışa qarşı onun bir adını bildirən terminin qoyulması nəzərdə tutulur. Lakin sahə terminologiyalarında hər bir anlayışın yalnız bir terminlə ifadə edilməsi prosesi uzunmüddətli səciyyə daşıyır və terminlərin standartlaşdırılması zamanı həllini tapır. Deməli, nizamasalma prosesində terminin bütün mümkün variantlarını ortaya çıxarmaq lazımdır ki, son mərhələdə onlardan qeyri-standart olanlarını çıxıdaş etmək olsun.

Bəzi tədqiqatçılar nizamasalmanı izah şəklində verirlər. Bu cür izahlarda üç mərhələ göstərilir. Birinci mərhələdə terminlər inventarlaşdırılır. İkinci mərhələdə terminlərin sözlüyü qurulur. Sözlük müəyyən əlamət üzrə, məsələn, əlifba sırası ilə düzülür. Üçüncü mərhələdə isə terminologiyanın normallaşdırılması işi həyata keçirilir. S.Sadıqova yazır: “Terminologiyanın nizama salınması müvafiq sahə anlayışlarının müəyyənləşdirilməsi və müəyyən sistemə gətirilməsini əhatə edir” (93, 210). Məsələ mahiyyətə düzgün izah olunur və bu müddəa yuxarıda verilmiş

elmi fikirləri təsdiqləyir və terminologiyanın nizama salınması anlayışının konkret şəkildə tərfi verilir.

D.S.Lotte hələ 1961-ci ildə bu məsələyə münasibət bildirmişdir. O göstərir ki, terminologiyanın nizama salınması onun ümumi məsələlərinin ardıcıl həllini nəzərdə tutur. Anlayışın təyini, anlayışlar sisteminin və onun əsasında da terminlər sisteminin yaradılması lazım gəlir. Bu prosesdə terminə qoyulan tələblərin tam dairəsi üzrə təhlil aparmaq lazım gəlir (211).

Terminologiyanın nizama salınması problemi terminologiyada ən çox diqqət mərkəzinə çəkilən məsələlərdən biridir. Sahə terminologiyası inkişaf etdikcə onun nizama salınmasına ehtiyac da artır. Eyni zamanda, terminologiyanın standartlaşdırılması kimi vacib bir məsələ də nizamasalma ilə birbaşa bağlıdır. Ona görə də nizamasalma hər bir sahə terminologiyası üçün vacib bir məsələ kimi ortaya çıxır. Məhz bu zaman terminologiyanın nizama salınmasının nəyi ifadə etməsini aydınlaşdırmaq da aktuallaşır. Elmi ədəbiyyatda bu məsələ ilə bağlı fikirlərin təhlili göstərir ki, terminologiyanın nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması problemləri daim bir müstəviyə qaldırılır və bu məsələlər bir yerdə və ya paralel araşdırılır. Şübhəsiz ki, standartlaşdırma prosesi sonuncu mərhələdir. Yəni termin standart kimi qəbul edilirsə, onunla bağlı nə unifikasiya, nə də nizama salmaq məsələsini qoymağa ehtiyac qalmır. V.P.Danilenko və L.I.Skvortsov nizamasalmanı sözün semantikasını səviyyəsində izah edirlər və bu zaman izahlı lüğətə istinad edirlər. «Nizamasalma bu söz şəffaf semantikaya malikdir və «nizama salmaq» feilindən düzəlmişdir. İzahlı lüğətdə söz «nədəsə qayda-qanun yaratmaq, nəyəsə məlum ardıcılığı, qaydanı vermək» mənasında izah edilir» (Danilenko, Skvortsov 167, 8). Qeyd edək ki, müəlliflər unifikasiya və standartlaşdırma terminlərinə də eyni baxış bucağından baxsa da, məsələyə münasibətdə fikir ayrılıqları kifayət qədər aşkar özünü göstərir. Ümumiyyətlə, terminologiyada nizamasalma, unifikasiya və standartlaşdırma məsələlərinin ötən əsrin 70-ci illərində diqqət mərkəzinə çəkilməsi qeyd olunur. Bununla belə, ədəbiyyatda bu fikirlərin hələ ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq bəzi tədqiqatçıların işlətməsi (176, 163) müşahidə olunur. Üç proses - nizamasalma,

unifikasiya və standartlaşdırma vahid bir məqsədə xidmət edir. Məqsəd sahə terminologiyasını həm sahənin, həm də terminologiyanın tələblərinə, demək olar ki, tam cavab verə biləcək formaya salmaqdır. Dilin metadil funksiyasının reallaşdırılması zamanı bu fikrin ifadəsi üçün müxtəlif sinonim vahidlərdən istifadə etmək mümkündür. Məsələn, terminologiyanın qaydaya salınması, terminologiyanın nizama salınması, terminologiyanın təkmilləşdirilməsi, terminoloji sistemin normalaşdırılması və s. Bu ifadələrdəki «qaydaya salmaq», «nizama salmaq», «sahmana salmaq», «normalaşdırmaq», «təkmilləşdirmək» kimi feillər dilin ümumişlək leksik qatından götürülür və terminologiya sahəsinə aid faktı dilin metadil funksiyasının köməyi ilə izah etməyə xidmət edir. Təsadüfi deyil ki, K.M.Musayevin bu məsələyə aid bir fikri Azərbaycan terminoloqlarının bəzilərinin işlərində bu və ya digər formada diqqət mərkəzinə çəkilir. K.M.Musayev yazmışdır: “Hazırda terminologiyanın özünə aid terminlərin adlandırılmasında vahid fikir yoxdur. Məsələn, normalaşdırma, nizamasalma, sistemləşdirmə, unifikasiya, standartlaşdırma, reqlamentləşdirmə, universallaşdırma, harmonikləşdirmə, dəqiqləşdirmə, təkmilləşdirmə və bu kimi terminlərin məna dairəsi müəyyənləşdirilməmişdir. Onlardan bir çoxu terminoloji ədəbiyyatda sinonim kimi, çox zaman isə bir-biri ilə birləşmə daxilində işlədilir: terminologiyanın normalaşdırılması və sistemləşdirilməsi, terminologiyanın normalaşdırılması və unifikasiyası, terminologiyanın unifikasiyası və sistemləşdirilməsi, terminologiyanın təkmilləşdirilməsi və nizama salınması və i. a.” (215, 36). anlayışlar M.Ojiyilovanın monoqrafiyasında verilmişdir və bundan sonra o, K.Musayevin özünün göstərilən fikirləri irəli sürdüyü paraqrafa «terminologiyanın təkmilləşdirməsi, nizama salınması və unifikasiyası» adını verməsini də qeyd etmiş, belə bir vəziyyətin yaranmasını terminologiyanın öz terminlərinin nizama salınmamasında görmüşdür. Belə aydın olur ki, K.Musayev “terminologiyanın təkmilləşdirməsi”, “terminologiyanın nizama salınması” və “terminologiyanın unifikasiyası” terminlərinə üstünlük vermişdir. Bunlardan birincisi – “terminologiyanın təkmilləşdirməsi” müasir terminologiyada anlayış və onu bildirən termin kimi qəbul edilməmişdir. "Terminoloji fəaliyyətin zəruriliyi yeni elmi

tədqiqat işlərində, yeni tapılan, yaxud yenidən dərk edilən anlayışların adlandırılmasında özünü kəskin şəkildə göstərir. Müəyyən müddət keçdikdən sonra bu kəskin ehtiyac aradan çıxır. Çünki anlayış adını alır, termin dildə özünə yer tutur" (167, 82). Bu fikirlər terminologiyanın daim təkmilləşmə prosesində olduğunu təsdiqləyir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, «terminologiyanın təkmilləşdirilməsi» müəyyən zaman çərçivəsində həyata keçirilən proses deyildir. Bu proses yeni terminlər yarandıqca öz axarı ilə baş verir. M.İsmayılovanın «terminologiyanın öz terminlərinin nizama salınmaması» fikrinə haqq qazandırmaq çətinidir. Çünki onun tədqiqat işinin çap olunduğu dövrdə «terminologiyanın nizama salınması», «terminologiyanın unifikasiyası» və «terminologiyanın standartlaşdırılması» terminləri terminologiyada qəbul edilmiş anlayışları ifadə edirdi. Müxtəlif qeyri-standart terminlərdən ayrı-ayrı müəlliflərin istifadə etməsi isə tamamilə fərqli hadisədir və başqa səbəblərdən qaynaqlanmışdır. Qeyd olunan terminlərin qəbul edilməsi faktının təsdiqi üçün bu məsələyə 1997-ci ilədək bir çox tədqiqatçıların birmənalı münasibət bildirməsi ilə də təsdiq etmək mümkündür.

Terminologiyanın nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılmasının müxtəlif cəhətləri ayrı-ayrı alimlər tərəfindən də tədqiq edilmişdir (135, 136, 150, 156). Terminologiyanın nizama salınması haqqında metodik vəsaitdə bu problem ümumi şəkildə araşdırılmış, zəruri işlərin dairəsi və yerinə yetirilməsi ardıcılığı işıqlandırılmışdır (Bax: KMP 1979).

Azərbaycan terminologiyasının nizama salınmasına aid elmi-tədqiqat işləri çox deyildir. Məsələnin qoyuluşu və əsas nəzəri cəhətləri ilk dəfə M.Ş.Qasımov tərəfindən qısaca şərh olunmuşdur (58, 109). (Bax: Qasımov 1993 109-113). Sonralar həmin məsələyə S.Xəlilova öz tədqiqat işlərində toxunmuşdur (44 s. 21-43). H.Həsənov terminlərin standartlaşmasına aid məqalədə bu məsələnin bəzi spesifik cəhətlərini işıqlandırmışdır və qeyd edir ki, (40). "Termin yaradıcılığında unifikasiya vacib şərtidir" məqaləsində Azərbaycan dili terminologiyasının nizama salınmaması və unifikasiya edilməməsi nəticəsində ayrı-ayrı sahə terminologiyalarında müxtəlif xarakterli nöqsanların meydana çıxmasına aid

konkret nümunələr verərək göstərilən məsələlərin həllinin zəruriliyini qeyd edir.

S.A.Sadıqovanın tədqiqatlarında ilk dəfə unifikasiya və standartlaşdırmanın formaları nəzəri cəhətdən müəyyənləşdirilmişdir.. Müəllif nizamasalmanı belə izah etmişdir: “Nizamasalma - Sahəyə aid terminlərin və termin-variantların toplanması, onların öyrənilməsi, qruplaşdırılması, terminoloji sistemdəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması, anlayışlar sistemi ilə onların adları arasındakı uyğunluğun müəyyənləşdirilməsidir. Nizamasalma prosesinin son nəticəsi sahə terminologiyasını tam əhatə edən lüğətin hazırlanmasıdır” (92, 216). Verilmiş definisiya nizamasalma anlayışını özündə tam şəkildə əks etdirir.

M.İsmayılovanın fikrinə görə, terminologiyanın nizamasalma prosesində orada olan bütün nöqsanları aradan qaldırmaq lazım gəlir. «Hər hansı sahə terminologiyasının nizama salınması həmin sahə terminlərində özünü göstərən qüsurlu cəhətləri aradan qaldırmaq, eyni prinsiplərə əsaslanan terminlər sistemini yaratmaqdır. Sahə terminologiyasının nizama salınmasının ümumi ardıcılığı aşağıdakı kimi təklif olunur: 1) sahənin quruluşunun öyrənilməsi; 2) anlayışların seçilməsi; 3) anlayışların sistemləşdirilməsi və qruplaşdırılması; 4) anlayışların təsnifatı; 5) təriflərin təyini; 6) terminlərin seçilməsi» (51, 136). Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, terminoloji sistemdəki bütün nöqsanlı cəhətləri bir dəfəyə aradan qaldırmaq mümkün deyildir. İkincisi, təklif olunan ardıcılıq ziddiyyətlidir. Buradakı üçüncü və dördüncü bəndlər bir-birini təkrar edir. Təsnifat özü sistemləşdirmə və qruplaşdırmanı nəzərdə tutur. Yəni üçüncü bənd yerinə yetirildikdə təsnifat verilmiş olur. Başqa bir qüsurlu cəhət, fikrimizcə, anlayışların seçilməsi ilə terminlərin seçilməsi məsələlərinin bir-birindən təcrid edilməsidir. Baxmayaraq ki, termin anlayışın adını bildirir, onu termindən əvvəl ayırmaq, fərqləndirmək çətindir. Belə olan halda tədqiqatçı terminlə deyil, müxtəlif kontekstlərlə işləməlidir. Əgər anlayış seçilə bilirsə, deməli, ya tərif, ya da definisiya ortada olmalıdır. Tərif və definisiyaları sistemləşdirmək, qruplaşdırmaq onların adları olmadan mümkün deyildir. Bunu bir qədər də aydınlaşdırmaq üçün yenə də mətn dilçiliyi terminlərinə müraciət edək. Bu sahədə mətnə verilən

təriflərin sayı kifayət qədər çoxdur. Mətn vahidləri arasında mürəkkəb sintaktik bütöv, abzas, paraqraf, hissə, başlıq, epigraf, başlıq kompleksi, kontekst və s. vardır. Xüsusi halda hər bir mətn vahidinin özü məndir. Buradan belə nəticə çıxır ki, mətnin tərifləri ilə digər mətn vahidlərinin təriflərinə, definisiyalarına təsnifat məqsədilə eyni zamanda baxmaq lazım gəlir. Bu şəkildə tədqiqat sahəyə aid kitabın hissələrini təsnif etməyə aparıb çıxarır. Ümumiyyətlə, terminologiyanın nizama salınması məsələsi dilçilikdə həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycanda da terminologiyaya dair işlərdə bu məsələyə müraciət olunmuşdur. Aparılan təhlil və araşdırmalar təsdiq edir ki, hazırda mübahisə doğuran bir neçə məsələ vardır. Bunlardan birincisi «terminologiyanın nizama salınması» və «terminologiyanın unifikasiyası» anlayışlarını dəqiq təyin etməkdir. İkincisi, bu iki prosesin hər birinin nəyi əhatə etməsini aydınlaşdırmaqdır. Üçüncüsü, bu iki prosesin aparılma ardıcılığını təyin etməkdir. Nəhayət, dördüncüsü, bu iki prosesin dəqiq sərhədlərini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatçılar arasında məhz bu məsələlərə münasibətlə bağlı yekdil fikir formalaşmamışdır.

Deməli, əvvəl terminlər seçilməlidir. Birinci yaxınlaşmada ola bilər ki, termin olmayan sözlər də termin kimi seçilsin. Fikrimizcə, nizamasalmada məhz belə sözlərin ümumi siyahıdan çıxarılması və ya onların yenidən müəyyən meyarlar üzrə yoxlanması işi görülməlidir.

Alınmaların nizamasalınması terminologiyanın mühüm işlərindən sayılır. Bu işin müəyyən mərhələlərdən ibarət olması həmişə qeyd olunur. Bir çox tədqiqatçılar terminlərin seçilməsindən başqa bura daha dörd mərhələni əhatə edən işlər daxil edirlər. Həmin mərhələləri belə ümumiləşdirmək olar: 1) verilmiş bilik sahəsinin anlayışlarının sistemə salınması və anlayışların təsnifat sxeminin qurulması; təsnifat sxemi əsasında mövcud definisiyaların dəqiqləşdirilməsi və ya yenilərinin yaradılması; 2) terminologiyanın təhlili: Bu təhlil prosesində çatışmazlıqlar üzə çıxarılır, verilmiş sahədə terminlərin yaradılmasının effektiv üsulları və modelləri müəyyənləşdirilir, uğursuz terminlər aşkara çıxarılır, onların dəqiqləşdirilməsi və ya dəyişdirilməsi üsulları təyin edilir; 3)

terminlərin normalaşdırılması; Bu işin iki tərəfi vardır. Birinci istiqamət terminin mənasının nizamasalınmasını nəzərdə tutan unifikasiyadır. İkinci istiqamət terminlərin optimal formalarını seçməyi nəzərdə tutan optimallaşdırma; 4) alınmış terminoloji sistemin kodifikasiyası və onun lüğət şəklində ifadə olunması; bu prosesin nəticəsi bütün sənədlərdə işlənməsi zəruri olan terminlərin standartlarını təyin etməkdir.

Yuxarıda qeyd olunan mərhələlər alınmaların nizama salınmasını, unifikasiyasını və standartlaşdırılmasını əhatə edir. Aydın olur ki, bir sıra tədqiqatçılar terminologiyanın nizama salınması adı altında üç prosesi birləşdirirlər və bu proseslərdən biri və birincisi nizamasalmanın özü olur. Təbii ki məsələyə bu şəkildə yanaşma düzgün deyildir. Daha düzgün nöqtəyi nəzər bu üç prosesi bir-birindən ayırmaqdır. Onların bir ad altında birləşdirilməsi mümkündür. Bu halda nizamasalma deyil, standartlaşdırma ümumiləşdirici ad kimi çıxış edə bilər. Çünki üç prosesin axırıncısı qarşıya qoyulan məqsədin həyata keçirilməsi ilə bağlı nəticələrin alınmasını gerçəkləşdirir. Alınan terminlərdə də son nəticədə terminlərin standartları təyin edilir. Nizamasalmanda isə tam proses başa çatmır, onun yalnız birinci mərhələsi reallaşır.

Alınmaların nizama salınması üçün müvafiq sahə terminlərinin toplanması və seçilməsi lazım gəlir. Elmlərin təşəkkülü və formalaşması dövründə sahəyə aid terminlərin toplanmasında əsas çətinlik bu sahə ilə bağlı işlərin əldə edilməsində özünü göstərmişdir. Deyək ki, ərəb dilçilik məktəbləri orta əsrlərdə yunan və Çin dilçilik məktəblərinin ənənələri ilə tanış olmaqda çətinlik çəkmişdir. Nəticədə, dilçiliyin terminoloji bazası hər dildə ayrılıqda formalaşmışdır. Bu halda eyni elmi faktın müəyyənləşdirilməsi də avtonom getmişdir. Məsələn, ərəb dilçilik məktəbində həm qrammatikaya, həm də leksikoqrafiyaya dair bir çox işlər təcrid olunmuş şəkildə getmişdir. Lüğət məqalələrinin əlifba sırası ilə düzülməsi, qafiyə lüğətlərinin tərtibi, alınma lüğətlər, nəhayət, sahə terminoloji lüğətlərin tərtibi, qrammatikanın bir çox məsələləri ayrı-ayrı dilçilik məktəblərində oxşar və yaxın formalarda həllini tapmışdır. Texniki elmlərdə də bu cür faktlar az deyildir. Eyni fiziki qanunu ayrı-ayrı alimlər bir-birindən xəbərsiz kəşf etmişlər. Müasir dövrdə isə bu cür

faktlar artıq çox nadir hadisə ola bilər. İndi elmi yeniliklər barədə informasiya böyük sürətlə yayılır. Bununla belə, terminologiyada nizamasalma prosesinin mütəmadi həyata keçirilməsinə ehtiyac azalmır. Çünki elm daim inkişaf edir, sahədə yeni anlayışlar və onları bildirən terminlər yaranır. S.Sadıqova yazır: “Terminologiyanın nizama salınması üçün bazis rolunu dildə işlənən terminlər təşkil edir. Xüsusilə, sahə terminləri ilkin məqamda səpələnmiş olurlar. Çünki ayrı-ayrı elmi məqalələr, tədqiqat işlərinin müxtəlif müəlliflər tərəfindən yerinə yetirildiyinə görə subyektiv münasibət özünü göstərir. Buna görə də eyni mətnə eyni anlayışları bildirən müxtəlif terminlərə rast gəlinədiyi kimi, bir terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsi halları da qeydə alınır.(92,434)” Terminlərin müxtəlif mənbələrdə - məqalə və monoqrafiyalarda, dərslərdə, monoqrafiyalarda, dissertasiyalarda işlənir. Təbii ki, onları toplamaq və inventarlaşdırmaq lazım gəlir. Onu da qeyd edək ki, əksər elm sahələrinin terminlərinin ümumi şəkildə nizama salınması daima diqqət mərkəzindədir. Müasir dövrdə nizamasalma yalnız yeni elmi istiqamətlər və sahə daxilində yaranan yeni terminlər əsasında aparılır. Yuxarıda Azərbaycan dilində mətn dilçiliyi terminologiyasının inkişafından bəhs olundu. Təhlil və araşdırma göstərir ki, bu istiqamətə aid terminlər Azərbaycan dilçilik terminologiyasının bir hissəsi kimi nizama salınmamışdır. Azərbaycan dilində çapdan çıxmış izahlı dilçilik terminləri lüğətində tekst, tekstema, mikrostruktur, makrostruktur, konsituasiya, koheziya, inisial cüməl, final cümlə və bir çox başqa terminlər qeydə alınmışdır. Aydın olur ki, Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyası yeni istiqamətlər üzrə nizama salınmamışdır. Təbii ki, bu istiqamətlər üzrə yeni terminlərin toplanıb inventarlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, terminologiyanın nizama salınmasının ilkin mərhələsi müvafiq sahə terminlərinin toplanıb qeydə alınmasıdır. Nizamasalmanın ikinci mərhələsi toplanmış terminlərin müəyyən prinsip üzrə siyahıya alınmasıdır. Bu proses terminoloji lüğətin sözlüyünün hazırlanmasıdır.

Ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının Azərbaycan dilində nizama salınmasının ilk dövrlərində, daha doğrusu ötən əsrin 20-ci illərindən sonrakı illərdə terminoloji siyahıların tərtibinə diqqət

verilmişdir. Bir çox hallarda belə siyahılar müzakirə olunmaq üçün ya layihə şəklində ayrıca, ya da elmi jurnallarda nəşr olunurdu. Məsələn, 1935-ci və 1939-cu illərdə M.Abdullayev fizika terminlərinin rus dilindəki siyahısını və onların Azərbaycan dilindəki qarşılığını çap etdirmişdir. Z.Xasməmədovun fizika terminləri siyahısı həm Azərbaycan, həm də rus dillərində «Azərbaycan məktəbi» jurnalında müzakirə üçün çap edilmişdir. M.Muradxanov pedaqogika və pedaqogika tarixi üzrə Azərbaycan dilində terminlərin siyahısını «1949-cu ildə «Azərbaycan məktəbi» jurnalında çap etdirmişdir. Belə siyahı-lüğətlər əlyazması hüququnda tərtib edilmişdir (Bax: Biblioqrafiçeskiy ukazatelğ literaturı...). Azərbaycan dilində sahə terminoloji sistemlərinin nizamasalınması prosesində inventarlaşdırmanın rus dilindəki terminoloji lüğətlər əsasında aparılması faktı göstərilən dövrdə rusca-azərbaycanca lüğətlərin tərtibinə üstünlük verilməsində öz təsdiqini tapır. Terminoloji sistemin nizama salınması zamanı tədqiqatçıların alınma terminlərə münasibəti də nəzərə alınır. Bir çox dilçilər terminoloji sistemi mənəşəcə dilin öz sözlərindən düzəlmiş terminlər hesabına formalaşdırılmasının vacibliyinə diqqəti cəlb edirlər. Bu, məsələyə düzgün münasibətdir. Lakin sahə terminologiyasını bütün hallarda alınmalardan tam təmizləmək mümkün deyildir. Sahə terminologiyasında kifayət qədər çox alınma termin özünə yer alır. Inventarlaşdırma sahə terminologiyasının toplanıb müəyyən bir siyahı halına salınması prosesidir. Qeyd olunduğu kimi, terminlər sahəyə aid yazılmış əsərlərdən toplanır və əvvəllər bu məsələ çətin olmuşdur. Çünki sahə terminologiyasını inventarlaşdırın şəxs bu sahə üzrə çoxlu sayda mənbəni təhlilə cəlb etmək məcburiyyətində qalır, mənbələrin özünün toplanması da asan başa gəlmirdi. Müasir dövrdə isə yeni istiqamət üzrə əsaslar formalaşdırılır və bir mənbədə toplanır. Hər bir sahə müəyyən meyarlar üzrə təsnif edilir, onun bölmələri, yarım bölmələri müəyyənləşir, sahə ilə bağlılığı olan digər sahələr təyin edilir. Başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, indi sahələr üzrə terminoloji lüğətlər vardır. Azərbaycan dilində müəyyən sahənin terminlərini inventarlaşdırmaq məqsədilə başqa dildə çap olunmuş terminoloji lüğətlərdən (tərcümə və ya izahlı) istifadə etmək mümkünliyünü yuxarıda qeyd etmişdik. Başqa dildə

terminoloji lüğət sahə terminlərinin ümumi siyahısının tərtibini xeyli dərəcədə asanlaşdırır.

Sahə terminologiyasının nizama salınmasının ikinci mərhələsi olan terminlərin inventarlaşdırılması bu sahə üzrə terminoloji siyahının tərtib olunması ilə başa çatır. Terminoloji siyahı, bir qayda olaraq, seçilmiş terminlərin əlifba sırası ilə düzülməsidir. Bu zaman eyni anlayışı bildirən fərqli terminlər əlifba siyahısında müxtəlif yerləri tutmuş olur. Nəticədə terminoloji sistem formalaşmır. Siyahı terminləri səpələnmiş vəziyyətdə göstərir. Bu problemin aradan qaldırılması üçün eyni anlayışı bildirən terminlər siyahıdan seçilərək qruplaşdırılmalı bir cərgə kimi qeyd olunmalıdır. Nizamasalma ilə bağlı nümunə məqsədilə seçdiyimiz mətn dilçiliyinə aid terminlərə nəzər salsaq, burada mətn -tekst, mikrotekst -mikromətn, makrotekst -makromətn, tema -mövzu -topik və s. bu kimi terminoloji paralelliyi müşahidə edirik. Nizamasalmanın növbəti mərhələsində belə paralelləri və ya termin variantlarının qeyd alınması prosesi həyata keçirilir. Azərbaycan dilçiliyində mətn sözü termin kimi istifadə olunur. Lakin bu termin izahlı lüğətdə dörd mənada izah olunur.

Inventarlaşdırma prosesində müəyyənləşdirilmiş termin variantların siyahıda bir sətirdə qeydə alınması zamanı da müəyyən ardıcılıq seçilməlidir. Məsələn, mətn// tekst və ya mətn -tekst, mətn, tekst. Bu cür seçmələr tərtib olunmuş ümumi terminoloji siyahıda aşağıdakı kimi sətirlərin olmasına imkan yaradır:

Makromətn//Makrotekst

Mətn// tekst

Mikromətn//mikrotekst və s.

Belə ardıcılıqda birinci yerdə duran termin həm də onu göstərir ki, sahə terminologiyasını nizama salan tədqiqatçılar məhz bu terminin işlənməsinə üstünlük verir. Yəni yuxarıdakı nümunələrdən aydın olur ki, Azərbaycan dilində mətn dilçiliyi terminologiyasında «mətn» termininin istifadə olunması məqsədəuyğun sayılır. «Mətn» termin kimi qəbul edildikdə onun iştirakı ilə yaranan bütün digər terminlərdə də həmin termin istifadə olunacaqdır. Məsələn, mikromətn, makromətn, mətn dilçiliyi, mətn vahidi, mətnin həcmi və s.

Hər hansı bir sahənin terminoloji sisteminin qurulmasının əsasında bu sahəyə aid terminoloji lüğətin hazırlanmasının durduğunu tədqiqatçılar qeyd edirlər. Lakin bu məsələyə yanaşma zamanı bir-birindən fərqlənən fikirlər də ortaya atılır. Bəzi tədqiqatçılar ikidilli və ya tərcümə lüğətinin hazırlanmasını əsas sayırsa, başqaları izahlı lüğətin tərtibini əsas götürürlər. Məsələn, S.Kərimova görə, «terminologiya probleminin həlli hər bir sahənin səviyyəsini nəzərə almaqla hazırlanan izahlı terminoloji lüğətlərin yaradılması deməkdir» (53, 17). Müəllifin fikri ilə əsasən razılaşmaq lazım gəlir. Çünki o, sahə terminologiyasının probleminin həllini nəzərdə tutur. Bu problem isə istər terminlərin siyahısının, istərsə də onların tərcümə lüğətlərinin tərtibi ilə həllini tapmır. Terminologiyada sahəyə aid anlayışların dəqiqləşdirilməsi və onların definisiyasının verilməsi mühüm şərtidir. Bu iş sahə mütəxəssislərinə aiddir. Yəni sahəyə aid hər bir anlayışa tərif və ya definisiya bu sahəni bilənlər tərəfindən verilir. "... terminşünaslar terminlərin qeyd olunma sahəsi ilə işləyir və sahə mütəxəssislərinin artıq lüğətlərə daxil etdikləri vahidləri tədqiq edirlər. Əlbəttə, belə bir iş vacib və maraqlıdır. Lakin tamamilə aydındır ki, bu kifayət deyildir. Ən azı alınmaların unifikasiyası və standartlaşdırılması ilə bağlı olan, dövlət əhəmiyyəti kəsb edən işlər mövcud lüğətlər əsasında deyil, real elmi-texniki lüğətlərə görə aparılmalıdır» (204, 174).

Terminologiya ilə məşğul olan linqvist bu və ya digər sahəyə aid səthi məlumatla malik ola bilər və o, sahə anlayışlarının definisiyalarını da sahəyə aid ədəbiyyatlarda və ya terminoloji izahlı lüğətlərdə axtara bilər. Təbii ki, linqvistika qeyd olunan halda istisna təşkil edir. Çünki terminoloq həm də dilçidir. Bununla belə, ixtisaslaşma dilçilikdə də gedir. Azərbaycan dilçiliyində hazırda mətn dilçiliyi sahəsi ilə K.Abdullayev, Q.Kazımov, A.Məmmədov, N.Novruzova, M.Musayev, Ə.Abdullayev, K.Hacıyeva, G.Rzayeva və başqaları məşğul olur. Daha doğrusu, adıçəkilən dilçilər bu sahə üzrə ixtisaslaşmış və tədqiqatlarının əsas yönünü bu istiqamətə yönəlmişlər. Təsadüfi deyil ki, sahənin əsaslarının Azərbaycan dilində araya-ərsəyə gətirilməsi də onların adı ilə bağlıdır. Onların əsərlərində yeni elmi istiqamətin anlayışlarına və onları ifadə edən

terminlərə yeri gəldikcə münasibət bildirilir. Bu məsələni bir qədər də aydınlaşdırmaq məqsədilə M.Musayevin mətn dilçiliyi tarixi ilə bağlı qısa xülasəsini ixtisarla nəzərdən keçirək. O yazır: «Filologiyada mətnin ümumi filoloji-ədəbi və filoloji-linqvistik özəllikləri daha antik dövrdən, yəni Aristoteldən başlayaraq öyrənilməkdədir. Belə ki, mətnin ümumi və təfərrüatlı filoloji tədqiqat ilk öncə mətnşünaslıq (kursiv bizimdir) və ədəbi mətnlərin tənqidi nüsxələrinin hazırlanması və mətn nəzəriyyəsi və ya ədəbi mətnlərin müxtəlif funksional üslublar və ən yaygın ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik metodları baxımından müştərək işıqlandırılmasıyla bilinməkdədir. 1980-ci illərdən etibarən isə mətn dilçiliyi, qrammatikası, quruluşu və sintaksisi və ya mətnin həm fonetik-fonoloji və morfoloji, həm də qrammatik-leksik, leksik-leksikoqrafik və frazeoloji-semantik və funksional özəllikləri mətn-diskurs, intertekstual və interdiskursiv kontekstlərdə bir bütün olaraq araşdırılmaqdadır. Bu isə özəlliklə mətn dilçiliyi və sintaksisinin türkoloji dilçilikdə ayrıca bir linqvistik sahə olaraq müəyyənləşdirilməsini şərtləndirməkdədir. Əslində ilk öncə, mürəkkəb sintaktik bütövlər, frazafövqü və ya cümlədən böyük vahidlər və bunlarla bağlı olaraq mətn sintaksisi. Mətn qrammatikası və mətn quruluşu anlayışları ortaya çıxmışdır. 1980-ci illərdən etibarən isə ən çox mətn dilçiliyi termininin işlənməsi yaygınlaşmışdır. Bu baxımdan terminoloji adlandırmada mətn dilçiliyi termin-anlayışı üst qavram, mətn qrammatikası, mətn quruluşu və mətn sintaksisi termin-anlayışları onun alt qavramları, sintaktik bütövlər, mürəkkəb sintaktik bütövlər, frazafövqü vahidlər və s. isə onların altındakı alt qavramlar və ya başlıqlar və yarım-başlıqlar olaraq müəyyənləşdirilə bilər» (215, 266).

Nümunədən görüldüyü kimi, müəllif elmi istiqamətin hansı dövrdən etibarən hansı elmi əsaslar zəminində inkişaf etməsini və onun anlayışlar sisteminin necə formalaşmasını qısaca şərh etmiş terminologiyada istifadə oluna biləcək termin-anlayış terminini və mətn dilçiliyinin bir sıra terminlərini onların iyerarxik (qavram, altqavram, altqavramdan altadakı qavram səviyyələri) yerləşməsini aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Burada yeni istiqamətin ümumfiloloji xüsusiyyət daşması ilə yanaşı, onun hansı ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik sahələrinə yaxın olmasını qeyd etmişdir. M.Musayev mətn

dilçiliyi, mətn sintaksisi, mətn qrammatikası, mətn quruluşu, mətn sintaksisi, mətnin fonetik-fonoloji xüsusiyyəti, mətnin morfonoloji xüsusiyyəti, mətnin qrammatik-leksik xüsusiyyəti, mətnin leksik-leksikoqrafik xüsusiyyəti, mətnin frazeoloji-semantik xüsusiyyəti, mətnin funksional xüsusiyyəti, mətn-diskurs, intertekstualkontekst, interdiskursiv kontekst, sintaktik bütöv, mürəkkəb sintaktik bütöv, frazifövqü vahid, cümlədən böyük vahid, mətnşünaslıq və s. terminləri ayırır. Bütün bu terminlər sahə daxilində təyin edilməli, onların tərifləri və ya definisiyası verilməlidir. Burada terminoloji paralellik də nəzərə alınmalı, eyni anlayışın iki və daha artıq terminlə ifadə olunması məsələləri nəzərdən keçirilməlidir. Şübhəsiz ki, mətn dilçiliyi terminlərini bu tipli mənbələrdən seçib ayırdıqdan sonra onları inventarlaşdırmaq, sahə terminləri siyahısı kimi formalaşdırmaq lazım gəlir. Nizamasalmanın inventarlaşdırma və sözlüyün tərtibi mərhələlərindən sonra terminlərin anlayış uyğunluğu məsələsi, onların mümkün definisiyalarının təyini məsələsinə baxılır. Bu halda əvvəl hazırlanmış siyahı müəyyən səviyyədə izahlı lüğəti xatırladan birdilli lüğət formasına düşür. İzhahlı lüğətdən fərqlənmə onunla bağlı olur ki, bəzi terminlərin izahı və ya definisiyası burada yer almır, bəzi anlayışların bir deyil, bir neçə tərif qeydə alınır. Tərcümə lüğətinin hazırlanması zamanı isə belə bir vəziyyətlə üzləşmirik. Alınmaların nizamasalınmasının bu mərhələsindən sonra izahlı terminoloji lüğətin tərtibinə başlamaq mümkündür. Nizamasalmada qeyd olunmuş definisiyaların dəqiqliyi, onların anlayışa uyğunluğu sahə mütəxəssisləri tərəfindən qiymətləndirilir. Eyni zamanda, nizama salınmış terminoloji sistem, yəni sahə üçün terminoloji inventarı seçilib müəyyən ardıcılıqla düzölmüş, mümkün definisiyalar, terminlərin variantları qeyd olunmuş siyahı-sözlük təkrar emaldan keçirilir. Bu proses terminlərin unifikasiyası adlanır. Nizamasalmaya münasibətdə olduğu kimi, alınma terminlərin unifikasiyanı məsələsinə də fərqli şəkildə yanaşmalar vardır. Bu cəhət alınma terminlərin unifikasiyası məsələsinin müxtəlif prizmalardan araşdırılması zərurətini ortaya atır. Deməli, nizamasalma sahə terminlərinin siyahısının və ya sözlüyünün tərtib olunması, bu sözlükdə hər bir terminin qarşısında

ona verilmiş mövcud tərif və definisiyaların qeyd olunması ilə başa çatır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov B. Sözalma hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, 91 s.
2. Abbasov A.Q., Həsənov H.M., Quliyev M.Q. “İngiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti”. Bakı, 2011.
3. Abdullayeva Q. A. Bir qrup sözlərin leksik – semantik taleyi // Semantika məsələləri (Elmi konfrans məruzələrinin tezisləri). B., 1993, s. 26-28.
4. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr. Bakı, 1956.
5. Abdiyeva Ş.R. Müasir Azərbaycan dilində kalkaşəkili siyasi iqtisadi terminlər haqqında. Azərb.SSR EA Xəbərləri//ictimai elmlər seriyası//1961, №8, s.45-82.
6. Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində abbreviasiya nam.dis. Bakı, 1986.
7. Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb ixtisar sözlər haqqında, S.M.Kirov adına ADU aspirantlarının elmi konfransı, III bur. Bakı: 1957, s.318.
8. Adilov V. Termin və ümumişlək söz // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1990.
9. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989.
10. Ağayev A. Maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti. B.: Ziya, 2005, 422 s.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Ic., Bakı: Elm, 1964, s.595.
12. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasını. Bakı: Maarif, 1984, s.392.
13. Axundov A.A., Məmmədov N.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980, s.316.
14. Axundov A.A. Azərbaycan dilində işlənən ərəb sözlərinin fonetik xüsusiyyətləri. A.M.Kirov adına ADU-nun “Elmi əsərləri”, Dil və ədəbiyyat №3, 1963, s.55.

15. Axundov A. Babayev S.M., Zeynalov F.H. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı: Təfəkkür, 1996, s.256.
16. Ağazadə F. Türkcəni zənginləşdirmək yolları//Maarif işçisi, Felin zamanları, Bakı, Elm, 2011, 142 s.
17. Axundov A. Felin zamanları. Bakı: ADU, 1961, 137 s.
18. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 2006, 280 s.
19. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992.
20. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı // Dirçəliş. XXI əsr. B., 2001, №41, s.34.
21. Axundov A. **-iyyat** şəkilçili alınma sözlər // Dil-mədəniyyəti. III b. Bakı: Elm, 1979, s. 78- 82.
22. Axundov M.F. Əsərləri. III c., Bakı: Maarif, 1955, s.319.
23. Ağamirzəyeva E.H. Beynəlmiləl termin və beynəlmiləl sözlərin semantik mənimsənilməsi. Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, Bakı, 25-26 aprel, 2013, səh. 426.
24. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1955, s.319.
25. Bayramova A. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı: Nurlan, 2009, 152 s.
26. Budaqov R. A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı: Azərnəşr, 1956, 287 s.
27. Bəyzadə Q.M. Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər, B. 1998, 800 s.
28. Cəfərov R.G. Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli terminlər. Filologiya elm.,nam.alim.dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1990, s.140.
29. Cəfərov S.Ə., Qarayev A.H., Cəfərova K.Ə. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti. Bakı: Maarif, 1980, 234 s.
30. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. II hissə, Bakı: Elm, 1982, s.215.
31. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1982, 215 s.
32. Cəfərov S.Ə., Qarayev A.H., Cəfərova L.Ə. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti. Bakı: Maarif, 1981, s.783.

33. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Maarif, 1970, 204 səh.
34. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1982, 210 səh.
35. Ekoenergetika terminləri lüğəti. Bakı, 2001. s.187.
36. Əmir-qızı R. Azərbaycanca-rusca müasir lüğət. M.: Linqvist, 2000, 213 s.
37. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Maarif, 1980.
38. Əliyev H. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və yeni minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət // «Azərbaycan» qəzeti, 30 dekabr 2000-ci il.
39. Əsgərov H. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi probleminə dair // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2007, s.38-46
40. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988. 308 s.
41. Həsənov H.Ə., Aslanov A.Ə. Dilin milli və beynəlmiləl terminoloji sistem//Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı: ADPI nəşri, 1988. s.121-123.
42. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007, 280 səh.
43. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 441 s.
44. Xəlilova S.N. İnternasional terminlər, B. Maarif, 1981, 189s.
45. Xəlilova T. Azərbaycan dilində alınma terminlərin mənimsənilməsi // TM., Bakı: Elm, 2009, s.99-102.
46. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989, 404 s.
47. İngiliscə-azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti. Bakı: Kitab klubu, 2015, s.453.
48. İngiliscə-azərbaycanca rusca aviasiya terminləri lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, s.766.
49. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. - Bakı: Qismət, 2003, 1696 s.
50. İsrailova S. Alınma informatika terminlərinin mənimsənilməsi // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2006, s.84-91.
51. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı: Ozan nəşriyyatı, 1997, 268 s.

52. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 267 s.
53. Kərimov S.Q. Texniki elmlər üzrə Azərbaycan dilində terminologiyanın indiki vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi yolları. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2003. s.16-20.
54. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU nəşri, 1989, 394 s.
55. Qarayev A.N. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər: filol.elm.dok...dis. Bakı, 1990, 365 s.
56. Qarayev A., Cəfərov S. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti.
57. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dilində terminlər necə yaranır? Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. 1967, 46 s.
58. Qasimov M. Ş. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
59. Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000, 208 s.
60. Qasimov İ.Z. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2001, 28 s.
61. Qasimova X. A. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri, Bakı: Elm, 2009. 125 s.
62. Qaratayev S.Q. Türkmən dilinin fəlsəfə terminologiyasının əmələ gəlməsi və formalaşması. Fil.e.n.dis. Avtoreferat, Aşqabad, 1993, s.23.
63. Qurbanov A. Türkoloji dilçilik. Bakı, 1993, 117 s.
64. Qurbanov. A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985, s. 408.
65. Qubatov Ə.B. Azərbaycan xalqı ilə vahid qardaşlıq ailəsində. Bakı: Elm, 1991.
66. Qocayev G.G. Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2004.
67. Quliyev T. Mətbuat dilində işlənən Avropa mənşəli sözlər və onların leksik-terminoloji əvəzətmədə iştirakı // Tədqiqlər 1. Bakı: Elm, 2004, s. 140-147.
68. Quliyev T.Z. Terminoloji yenilənmədə əvəzətmə meyilləri, Bakı: Elm, 2000, 74 s.

69. Quliyeva X. Kalka üsuli ilə dilimizdə termin yaradılması. Terminologiya məsələləri toplusunda. Bakı: ADU, 1987, 148 s. 88-89.
70. Quliyeva X. Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaetmə yolları. Bakı: Nafta-Press, 2007, 124 s.
71. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980, 316 s.
72. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasını. Bakı: X əzər, 2006, 372 s.
73. Məmmədov N.İ. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı: AUN, 1958, 36 s.
74. Məmmədli N. Avropa mənbəli terminlərin alınma amilləri və geneoloji tərkibi//Tədqiqələr. №3. Bakı: Elm, 1999, s.133-147.
75. Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, 314 s.
76. Məmmədli N.B. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminləri. Fil.elm.dok.dis. Bakı, 1997, 297 s.
77. Məmmədli N. B. Alınma terminlərin leksik və semantic xüsusiyyətləri. Bakı, 1995, s.172, s.25.
78. Məmmədov N. B. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənbəli beynəlmiləl sözlər. filol.elm.nam.avtoref. Bakı, 1966, 26 s.
79. Musayev Ə.M. Müasir fransız dili leksikasının inkişafı. Bakı: Maarif, 1987, s.173.
80. Məmmədova E.T. Cins kateqoriyaları ilə bağlı bəzi qeydlər. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin actual problemləri. Ali məktəblərarası tematik məcmuə. Bakı: Mütərcim, 2000, №3, s.244-246.
81. Məmmədov N., Hüseynov Z. Azərbaycan ensiklopediyası. Bakı: Nəşriyyat-poliqrafiya birliyi. 1996, 360 s.
82. Məmmədov M.B. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı və terminlərin işlənməsi haqqında // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2003, s.20-28.
83. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: API, 1987, 83 s.
84. Mirzəliyeva M. Dilin lüğət tərkibi. Təşəkkül, inkişaf, təkmilləşmə. Mülhizə və düşüncələr. Bakı, 2004, s.293

85. Orucov Ə.N. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1951, №1.
86. Orucov Ə.N. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı məsələləri. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1984 .
87. Rəcəbli Ə.Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, 515 s.
88. Respublika qəzeti. 11 may, 2014-cü il.
89. Rəhmanov C. Abdullayeva T. Azərbaycanda əlifba islahatları və xəttin təkamülü məsələləri. Bakı: ETMEK və KPI nəşri, 2002, 32 s.
90. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində müstəqillik illərində terminologiyanın inkişafı // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2006. s. 3-12.
91. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Fil.elm.dok.diss.avtor. Bakı, 1999, s.58.
92. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyasının standartlaşdırma formaları. Bakı: Elm, 2015, B. 500 s.
93. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, 380 s.
94. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, 230 s.
95. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005, 348 s.
96. Sadıqova S. Termini ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2010, s.5-11
97. Sadıqova S. Terminologiyanın inkişafında mətbuatın rolu // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2008, s. 3-9.
98. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, 340 s.
99. Şabanov R.M. Azərbaycan dilinin terminologiyasında sinonimlik problemi., nam.dis. avt., Bakı, 1998.
100. Şirəliyev M.Ş. Termin yaradıcılığı üçün əsas mənbə. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1984.
101. Şirəliyev. M.Ş. Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008.

102. Dadaşov K.O. Fransız dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1988, s.200
103. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962, s.272.
104. Yaqubova T.R. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000). Bakı: «MBM», 2008, 153 s.
105. Yusifov M. Dövlətçilik və dil. Bakı: Nurlan, 2004.
106. Veysəlov F. Alman dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1980.
107. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Maarif, 1979, 206 səh.
108. Zahidi A. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı: Elm, 1997.
109. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasi. I hissə (adlar), Bakı, 1974.
110. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981.
111. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962.

Rus dilində

112. Агаева О.О. Особенности эквивалентной соотносительности экономических терминов английского и русского языков: Автореф. Дисс. ...канд. филол. н.Москва, 2009. 23 с.
113. Агаева О.О. Особенности эквивалентной соотносительности экономических терминов английского и русского языков (на материале терминологии “управление персоналом”) // Вестник МГОУ. Серия “Лингвистика”. № 2. 2007, М.: Издательство МГОУ, 2007, с. 140-146.
114. Агамирзоева Е.Г. Роль интернационализмов в обогащении национального языка, “Vestnik MQLU” jurnalı, no. 16 (675), Moskva 2013, səh. 91-96
115. Алиев Г. Русские заимствования в Азербайджанском языке. Автореф. дис..канд. филол. наук. Ашхабад: 1973, 19 с.
116. Адilov В.З. Научный стиль азербайджанского языка XIX в.: Автореф. дисс.. .. канд. филол. наук. Баку, 1980, 25 с.

117. Акмамедов О. Пути формирования и развития экономической терминологии в туркменском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ашхабад, 1988, 27 с.
118. Аксютенкова Л.Г. Деривация как фактор эволюции терминосистемы: На материале терминологии «Рыночная экономика»: дис. ... канд. филол. наук. Краснодар, 2002, 200 с.
119. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков: Изд-во Харьковского университета, 1972, 216 с.
120. Акуленко В.В. Вопросы интернациональных слов и элементов в терминологии // Вопросы языкознания. Москва, 1961, №3, с.61-67
121. Алиев Г. Русские заимствования в азербайджанском языке: Автореф. дисс... канд. филол. н. Москва, 1973, 24 с.
122. Алиева С. Структурно-семантический анализ терминов в азербайджанском языке заимствованных из русского языка: Автореф. дисс... канд. филол. н. Баку, 1990, 25 с.
123. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка, М., Изд-во литер. на иностранном языке, 1956, 220 с.
124. Анисимова А.Г. Методология перевода англоязычных терминов гуманитарных и общественно-политических наук, автореферат ...канд. филол. наук, М., 2010, 20 с.
125. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка (практический курс); М.: Высшая школа, 240 с.
126. Аракин В.Д. История английского языка. Москва, Просвещение, 1985, 256 с.
127. Андрессон Х.А. Термины экономической науки на эстонском, английском, немецком и русском языках. Тарту: ТГУ, 1987, 46 с.
128. Асланов А. Азербайджанский язык в орбите взаимодействия. Баку: Элм, 1989, с.73.
129. Ахманова О.С. Словарь лингвистические терминологии. 151 с.

130. Ахунзянов Э.М. Русские заимствования в татарском языке. Казань, 1968, с.13.
131. Багова С.Р. Структурно-семантический анализ сложных слов в экономической лексике английского языка // Вопросы романо-германской и русской филологии: Межвуз. сб. науч. трудов / Пятигорский гос. лингвист, ун-т.) Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 1997, с. 15-21.
132. Бабкин А.М. Щендецов В.В. Словарь иностранных выражений и слов. Ленинград 1981, с.3.
133. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Наука, 1973, 423 с.
134. Бархударов Л.С. Язык и перевод. М.: Просвещение. 1975, 290 с.
135. Баранникова Л. И. О языковых контактах. В кн.: Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР. М.: Наука. 1969. стр. 197, 220.
136. Бельчиков Ю.А. *Интернациональная терминология в русском языке*. Москва: Учпедгиз, 1959, 78 с.
137. Библиографический указатель литературы по вопросам терминологии азербайджанского языка (1920-1980 гг.) Баку: Элм, 1981, 49с.
138. Бодуен де Куртене И. А. О смешанном характере языков.- Избранные труды по общему языкознанию. Изд-во АН СССР. М., 1963. Том I. 384 стр.
139. Большой англо-русский словарь. Т.І. Москва: Русский язык, 1987, 1038 с.
140. Большой англо-русский словарь. Т.ІІ. Москва: Русский язык, 1988, 1072 с.
141. Борисов А.Б. Большой экономический словарь (10 000 терминов). Москва: Книжный мир, 2003, 895 с
142. Брагина М.К. Заимствование англо-американизмов французским языком с середины XIX века (на материале нарицательных имен существительных). АКД, М.: 1968, с. 4-6).

143. Брагина М.Е. К вопросу о причинах лексического заимствования // Актуальные проблемы лексикологии. Минск: 1970, с. 24-31.
144. Брайен Л. Почему так? Знакомые английские слова в необычных выражениях. М.: Школа-пресс. 1988, 112 с.
145. Буренина Л.К., Консон С.Б. Учебник английского языка. Москва: Высшая школа, 1982, 368 с.
146. Бурмистрова А.В. Лингвостатистический анализ английской терминологии фондового рынка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Иваново, 2001, 24 с.
147. Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке: история в перспективе: Пособие для иностранных студентов-русистов. Владивосток: Диалог, 1989, с.24.
148. Вандриес Ж. Язык. М.: Соцекгиз, 1937, 410 с.
149. Веселев П.В. Структура терминов дефинитивного типа. Автореф. дисс. канд. филол. наук. М.: 1971, 21 с.
150. Виноградов В.В., Винокур Г.О. и др. Толковый словарь русского языка. М., Просвещение т.2., 1938, с.1039.
151. Винокур Г.О. О славянизмах о современном русском литературном языке. Избранные работы по русскому языку. М., 1959, 308 с.
152. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове.-Москва: Высшая школа, 1972. -414с.
153. Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). М. Изд-во Моск. ун-та. 1969 - 160 стр. с чертёж.
154. Вайнрайх У. Однойзычие и многоязычие. В кн.: Новое в лингвистике (пер. с английского). Вып. 6. Языковые контакты. М.: Прогресс. 1972. стр. 25- 60.
155. Гасымов М.Ш. Из история образования и развития терминологии в Азербайджане// Тюркская лексикология и лексикография. Москва: Наука, 1971, с. 222-229.
156. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. Москва, Международная отношения, 1977, 264 с. с.54.
157. Галкина-Федерук Е.М. Современный русский язык. Лексика. Москва, 1954, с.117.

158. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М.: 1983, 311 с.
159. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1978.
160. Головин Б.Н. Проблема предметной и понятиной отнесенности лингвистических терминов // Термины в языке и речи. Горький: Изд-во ГГУ, 1985, с. 3-14.
161. Гринев С.В. Терминологические заимствования // Д.С. Лотте. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминополов. М.: Наука, 1982, с. 108-35.
162. Гусейнов И.М., Байрамов Х.Ч., Гасанова Г.Ш. Русско-англо-азербайджанский словарь технических терминов. Гянджа, 2009, с.109.
163. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии. М.: Наука, 1971, с. 7-67.
164. Джафаров Р. Дж. Технические термины заповропейского происхождения в Азербайджанском языке. Авторф.дис.канд. Баку, 1990, 27 с.
165. Десницкая А.В. К вопросу взаимодействия языков. Доклады о сообщении инс-та языкознания АН СССР, М., 1956, №9, с.70-77.
166. Дешериев Ю. Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. М.: Наука. 1966, 402 стр.
167. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. Москва: Наука, 1977, 246 с.
168. Даниленко В.П. Терминология современного языка науки//Терминоведение и терминография в индоевропейских языках. Владивосток: ДВО АН СССР, 1987, с. 61-66.
169. Даниленко В.П., Скворцов Л.И. Лингвистические проблемы упорядочения научно-технической терминологии / В.П. Даниленко // Вопросы языкознания. Москва, 1981, № 1, с. 7-16.
170. Доценко О.В. К вопросу о заимствовании в терминологии. Терминологическое обеспечение научно-технического прогресса. Омск: ОПИ, 1988.

171. Древнетюркский словарь. Ленинград. Наука, 1969, 676 с.
172. Дьяков А. И. Причины интенсивного заимствования англицизмов в современном русском языке // Язык и культура. Новосибирск: НПУ, 2003, с.35-43.
173. Этимологический словарь русского языка. Под.ред. Н.М.Шанского. т.II, вып.7, М., Изд-во МГУ, 1980, с.140.
174. Егорова Г.М. Понятие и классификация заимствованных слов // Проблемы современной русской лексикологии. Калинин: 1983.
175. Еремина К.Н. К вопросу о языковых контактах (на материале заимствованных европеизмов в современном персидском языке) // Социолингвистические проблемы развивающихся стран. М.: Наука, 1975, с. 52-58
176. Еремина К.Н. К проблеме языковых контактов. Москва. Наука, 1980, 80 с.
177. Ерасов Б.С. Социальная культурология. М., 1977, с.433-434.
178. Журавлев В.К. Внутренние факторы языковой эволюции. М.: Наука, 1982, 329 с.
179. Журавлева Д.А. К проблеме изучения аббревиатур как формантов информационного потока в медийной пространстве // "Magister Dixit"- научно-педагогический журнал Восточной Сибири №3, (09). Сентябрь, 2011.
180. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия Киев: Вишья школа, 1974, 174 с.
181. Зарипова А.Н. Экономическая терминология в немецком, русском и татарском языках: дис. ... канд. пед. наук: 10.02.20. Казань, 2004. 208 с.
182. Заботкина В.А. Новая лексика современного английского языка. Москва, Наука, 1989, с.15.
183. Зятковская Р.Г. Некоторые правила устоявшегося морфемных подсистем // Грамматические и лексико-семантические исследования и синхронии и диахронии. Вып.3. Калинин: Изд-во, КПИ, 1975, с.32-36.
184. Звегинцев В.А. К потятию внутренних законов развития языка // Известия АН СССР/Известия ФК СССР/отд. МИТ. и яз./ т., 1951, №4, М-Л, с.319-336.

185. Забавников В.Н. Обаспектной классифилфии французских заимствований в немецком языке. Воронеж 1966, 32 с.
186. Ибрахим Эфенди Печеви. История. Баку: Элм, 1988, 100 с.
187. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высшая школа, 1981, 285 с.
188. Иванова И.П., Чакоин Л.П. История английского языка. Москва: Высшая школа, 1976, 320с.
189. Ивина Л.В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования). Москва: Академический Проект, 2003, 303 с.
190. Иваницкая А.А. Заимствование иноязычной лексики и ее освоение. Автореф. дис. ...канд, филол. наук, Киев: 1980, 19 с.
191. Ильина Л.А. О теоретических основаниях классификации лексических заимствований // Вопросы языка и литературы. Новокузнецк: 1981, с. 13-17
192. Исхакова Х.Ф. Структура терминологических систем: Тюркские языки. Москва: Наука, 1987, 184 с.
193. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. Харьков: Виша школа, 1980, 208с.
194. Казахско-русский словарь. Москва, Русский язык, 1971, 567 с.
195. Кайтукова Е.Г. Лексико-семантические особенности турецкой экономической терминологии // Вестник МГЛУ. Восточные языки. Серия: Лингвистика. Выпуск 528. М.: МГЛУ, 2006, с.20-31.
196. Кайтукова Е.Г. Основные этапы развития современной турецкой терминологии // Вавилонская башня - 4: Слово. Текст. Культура: Ежегодные международные чтения памяти кн. Н.С. Трубецкого 2005 "Евразия на перекрестке языков и культур". М.: МГЛУ, Рема, 2006, с.60-72.
197. Кайтукова Е.Г. Способы образования турецких экономических терминов // Вопросы тюркской филологии, вып.6: материалы Дмитриевских чтений. Москва:

- Академия гуманитарных исследований. В надзаг.: МГУ им. М.В. Ломоносова, Институт стран Азии и Африки, 2006, с.49-63
198. Кайтукова Е.Г. Экономическая терминология в турецком языке // Тезисы докладов международной научной конференции "Востоковедение и Африканистика в университетах Санкт-Петербурга, России, Европы. Актуальные проблемы и перспективы. 4-6 апреля 2006г." СПб., 2006, с.108-109.
199. Карпухина Н.М. Семантический анализ профессионально терминованных наименований экономической сферы деятельности: дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2001, 186 с.
200. Китайгородская М.В. Современная экономическая терминология (Состав. Устройство. Функционирование) // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). Москва: Языки русской культуры, 2000, с.162- 236.
201. Кодухов В.И. Введение в языкознание. Москва: Просвещение, 1987, 286 с.
202. Кононенко А.П. Заимствованные сокращения как выражение экономии языковых средств. На материале английского и русского языков.
203. Комисаров В.Н. Слово о переводе. М., Провешение. 1973, 244 с.
204. Комарова Е. А. Лексико-семантическая ассимиляция и интеграция французских глаголов в значении «достигать», «получать» в современном английском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. К. 1974, 28 стр.
205. Косериу Э. Синхрония , диахрония и история // новое в лингвистике. Вып. М., Иностранная литература, 1963.
206. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском литературном языке. М.: Наука, 1968, 206 с.
207. Крысин Л.П. К определению терминов «заимствование» и заимствованные слова // Развитие лексики русского литературного языка. Москва: Наука, 1965, с. 104-116.
208. Латышев Л.К. Перевод: проилемы теория , практики и методики преподавания. М., Просвещение, 1988, 314с.

209. Лайонез Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М., Прогресс, 1978, с. 543.
210. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. Москва: Наука, 1982, 149 с.
211. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. М.: Изд-во АН СССР, 1961, 158 с.
212. Мамедов И.О. Слова европейского происхождения в современном Азербайджанском языке. Автореф. дис. ...канд, филоло. наук, Баку, 1986, 23 с.
213. Мамедов Э. Арабское заимствования в современной технической терминологии: Автореф. дисс...канд. филол. н. Баку, 1990, 23с.
214. Мирзоев Р. С. Русское словообразование. Баку: Маариф 1986, 244 с.
215. Мусаев К.М. Формирование, развитие и современные проблемы терминологии на языках союзных республик СССР // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. Москва: Наука, 1986, с.6-179 .
216. Немецко-русский словарь. Т.1. Булвы А-Й пщдреданной А.А. Лепипга и Н.П.Страховой. М.Государственной Изд-во иностранных словарей. 1962, 624 с.
217. Надель-Червинская М.А. Большой толкшвщй иностранных слов в трех томах. М., Русский язык, 1955, 973 с.
218. Новрузова С.И. Способы передачи префиксальный русско-интернациональных терминов на азербайджанский язык. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку: 1990, 23 с.
219. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Москва: Русский язык, 1985, 797с. Омарова, 2000.
220. Попов Р.Н. Новые слова и словосочетания в языке современной прессы. Русский язык в школе №1, М., 1966, 196 с.
221. Розенталь Д.Г., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М.: Инфра-М., 1985, 216 с.
222. Рескер Я.И. Пособие по переводу с английского языка на

- русский. М., 1982, 177 с.
223. Романовский Н.В. Экспрессивно окрашенные глаголы в газетном стиле современного английского языка. Авт.канд.дисс. М., 1974, 25 с.
224. Пашаева А. Термины политической экономии в современном Азербайджанском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. н. Баку, 1968, 24 с.
225. Пиотровский Р.Г., Бектаев К.Б., Пиотровская А.А. Математическая лингвистика. Москва: Наука, 1977, 383 с.
226. Пиотровский Р.Г. Лингвистическая синергетика. –Санкт-Петербург: СПГУ, 2004. -166.
227. Розейцвейг В. Языковые контакты. Москва, 1984.
228. Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва: 1967.
229. Реформатский А. А. Введение в языкознание. М. 1955, 400 стр.
230. Русско-азербайджанские общественно-политические термины. Баку: Азернешр, 1937
231. Сафаралиева Дж. Принципы заимствования терминов из русского языка и через его посредство: Автореф. дисс.. канд. филол. н. Баку, 1991, 28 с.
232. Сидоренко Ю.Н. Пути формирования английской биржевой терминологии: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04, Омск, 2005, 141 с.
233. Слюсарева Н.А. Терминология лингвистики и метаязыковая функция языка / Н.А. Слюсарева // Вопросы языкознания. 1979, Т. 4, с. 69-76.
234. Словарь иностранных слов. 6-с. Изд-во. Сов. Энциклопедии, 1964, с.784.
235. Смирницкий А.И. Древнеанглийский язык. Москва: Изд-во МГУ, 1998. -319с.
236. Смирницкий А.И. История английского языка. Москва: Просвещение, 1965, 298 с.
237. Современный русский язык. Ч.II. Москва: Высшая школа, 1989, 244с.
238. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского

- литературного языка в 30-90-е годы XIX в., М-Л, 1965, 565 с.
239. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. Москва: Наука, 1989, 246 с.
240. Степанов Ю. С. Структура французского языка. М., 1965, 184 стр.
241. Татарско-русский словарь. Москва, Советская энциклопедия, **1966**, 863 с.
242. Турина С.И. Об испанских заимствованиях в тагальском языке. Москва, Наука, 1976.
243. Ткачева Л.Б. Основные закономерности английской терминологии. Томск: Изд-во Томского Ун-та, 1987, 200 с.
244. Терегулова Р. Русские заимствования в башкирском языке. 1957.
245. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М., Высшая школа. 1983, 290 с.
246. Жарлицкий С.М. Информационная структура термина. Авт.дисс. М., 2003, с.13/21 с.
247. Хауген Э.Языковой контакте // Новое в лингвистике. М., «Прогресс», 1972.
248. Чантурия И. Г. Итальянские заимствования во французском языке XVI века. Автореф. дисс... канд. филол. наук. Минск. 1979, 19 стр.
249. Улуханов С.П., Улуханов И.С. Основы заимствования в русском языке // РЯШ, 1994, №1, с.70-75.
250. Халилова С. Язык и терминология. Баку Изд-во АГУ, 1988, 132 с.
251. Циммерман М., Веденева К. Русско-английский научно-технический словарь переводчика. Москва: Наука, 1993, 735 с.
252. Шарабчиева Х.К. Англицизмы в современном русском языке. Баку, 2005, 110 с.
253. Шахрай О.Б. К вопросу о смысловых взаимоотношениях интернациональных слов в разных языках // Иностранные языки в школе. Москва, 1955, №1, с.37-42.

254. Шанский Н.М. Иванов В.В. Современный русский язык, М.: Просвещение, 1981, 192 с
255. Шарипова Н.Б. Траектория англоязычных заимствований и их лексическое значение в русском языке :на материале лексикографических источников конца XIX - начала XXI веков, автореферат ...канд.филол.наук., Челябинск, 2008, 23 с. <http://www.dissercat.com/content/traektoriya-angloyazychnykh-zaimstvovanii-i-ikh-leksicheskoe-nachenie-v-russkom-yazyke-na-m>
256. Шахбаз В. А-С. *Слова арабского происхождения на территории романо-германского лингвистического ареала. Пути вхождения*, дис. ... канд. филол. наук 2005, <http://www.dissercat.com/>.
257. Шор Р. Язык и общество. Москва, Просвещение, 1947, с.108.
258. Швейцер А.Д. Американский вариант литературного английского языка: пути формирования и современный статус // *Вопросы языко-знания*, 1995.-N 6, с.3-16.
259. Швейцер А. Д. Различия в лексике американского и британского вариантов современного литературного английского языка // *Вопросы языкознания*. М., 1967, № 2, с. 65-72.
260. Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика.М.: «Просвещение», 1977, 335 с.
261. Шухарде И. Избранные статьи по языкознанию М.: Изд-во иностр. 1950, с.178-184.
262. Ширяев А.Ф. Специфлизированная регевая деятельность. Психолингвистическое исследование на материале синхронного перевода. Канв.дисс. М., 1979, 145 с.
263. Щерба Л. В. О понятии смешения языков. В кн.: Л. В.Щерба. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Л. 1958. том I. 182 стр. (стр. 40 - 53).
264. Шестерниной Н.Л. Краткий словарь иностранных слов. Около 3500 слов. М., 1997.
265. Швейцер Ал. Теория перевода (статус, проблемы, аспекты, М.: Наука, 1988.-214 с.

http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/shveyz/index.php.

266. Ярцева В. Н. *Историческая морфология английского языка / АН СССР. Ин-т языкознания. М. Ленинград, 1960, 194 с.*
267. Ярцева В. Н. Развитие национального литературного английского языка / АН СССР. Ин-т языкознания. М.: Наука, 1969, 286 с
268. Яхонтов С.Е. Глоттохронология: трудности и перспективы // Сравнительно-историческое языкознание на современном этапе. Конференция памяти В.М. Иллич-Свитыча. М., 1990, с. 39-47 [http:// www. philology.ru /Linguistics1/yakhontov-90a.htm](http://www.philology.ru/Linguistics1/yakhontov-90a.htm).
269. Яхонтов С.Е. *Лексика как признак родства языков // Проблема общности алтайских языков. Л., Наука, 1971. с. 111-118.*
270. Яхонтов С.Е. Прародина ностратических языков // Славистика. Индоевропеистика. Ностратика. К 60-летию со дня рождения В.А. Дыбо. М., 1991, с. 13-17.

III Internet

271. Тарасова Л.А. Интернациональная лексика как частный случай заимствований//http://www.etymonline.com/index.php?l=i&p=9&allowed_in_frame=0.
272. Значение слова
инфекция//www.mirslovin.ru/show_word/50698/
273. http://www.etymonline.com/index.php?l=i&p=9&allowed_in_frame=0.
274. <[http: // www.ccdmd.qc.ca / correspo / Corr15-3 / Curiosit%e9s.html](http://www.ccdmd.qc.ca/correspo/Corr15-3/Curiosit%e9s.html) >
275. [www. yahoo.com.fr.lexicologie](http://www.yahoo.com/fr/lexicologie). [www. google. com. fr. Lexicologie](http://www.google.com/fr/lexicologie) ola bil%e9r.
276. [http://en.wikipedia. org./wiki/Curriculum vital](http://en.wikipedia.org/wiki/Curriculum_vital).
277. Unifikasiya oridixterb%e9 terminov. //https://slovari. Yandex.
278. Unifikasiya terminoloqii normativnom. //https://slovari. Yandex.
279. Unifikasiya slovar terminov. //https://slovari. Yandex.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	2	
I FƏSİL	Azərbaycan dilində alınma terminlərin nizaməsalma prosesi	4
	2.1. Nizaməsalma prosesinin konseptual əsasları ...	4
	1.2. Dilə daxil olan alınmalar və onların semantik xüsusiyyətləri	13
	2.3. Alınmaların dilin normalarına uyğunlaşdırma formaları	27
	2.4. Alınma terminlərin fonetik cəhətdən mənimsənilməsi	33
	1.5. Alınma terminlərin orfoqrafik səviyyədə mənimsənilməsi	51
	1.6. Alınma terminlərin qrammatik cəhətdən mənimsənilməsi	57
	1.7. Alınma terminlərin dilə daxil olma yolları	64
II FƏSİL	Terminoloji lüğətlərdə alınma terminlərin verilmə üsullarının nəzəri problemləri	81
	2.1. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınma paralelizmlərin lüğətlərdə əksi	81
	2.2. Alınma terminlərin lüğətlərdə unifikasiyası	107
	2.3. Terminoloji lüğətlərdə terminlərin standartlaşdırılması	124
III FƏSİL	Azərbaycan dilinin alınmalar hesabına zənginləşməsi və unifikasiya yolları	139
	3.1. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafında alınmalar	139
	3.2. Azərbaycan dilində alınma terminlərin sistemləşdirmə yolları	156
	3.3. Sahə terminologiyalarında alınma terminlərin terminoloji bazasının yaradılması	173
	3.4. Alınmaların tərcüməsində unifikasiya	185
	3.5. Alınmaların nizama salınması standartlaşdırma mərhələsi kimi	198
	İstifadə edilmiş ədəbiyyat	215

